

NSV LIIDU
AJALUGU
I OSA

TOIMETANUD
A. M. PANKRATOVA

RK > PEDAGOOGILINE KIRJANDUS <

NSV LIIDU TEADUSTE AKADEEMIA AJALOO INSTITUUT

PROF. K. BAZILEVIŠ, PROF. S. BAHRUŠIN, PROF. A. PANKRATOVA, DOTS. A. FOHT

NSV LIIDU AJALUGU

I OSA

PROF. A. PANKRATOVA
TOIMETUSEL

RK

„PEDAGOOGILINE KIRJANDUS“

TALLINN 1949

Kinnitatud Eesti NSV Haridusministeeriumi poolt.

A-17618

ARHIIVKOGU

Meie maa kauges minevikus.

I p e a t ü k k .

Ürgaegne-kogukondlik kord meie maal.

§ 1. Vanim inimühiskond.

Inimühiskonna algus. Esimesed jäljed inimese olemasolust Euroopas kuuluvad sisse kaugesse ajastusse, mil siin valitses soe ja niiske kliima. Tihedad igihaljad metsad koosnesid loorberist, pükspuust, jugapuust ja teistest puudest. Metsades ja jõekaldail elasid loomad, kes nüüdisajal on kas välja surnud (ürgelevant, erilist tõugu ninasarvik) või keda nüüd kohtame ainult lõunamaades (leopard).

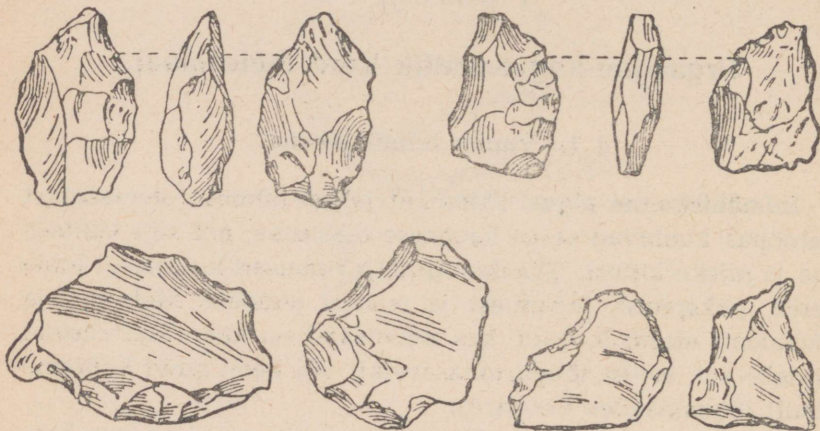
Inimesed elasid koos väikeste gruppidega („ürgaegse hordina“). Nende esimesed tööriistad olid jämedalt väljatöötatud kivid. Üheskoos korjasid nad toiduks tiguseid, putukaid, puuvilja ja söödavaid juuri. Jahipidamine väiksematele loomadele kandis veel juhuslikku iseloomu. Sooja kliima tõttu ei vajanud inimesed erilist peavarju ega kehakatet kaitseks külma vastu.

Aegamisi algas külmenemine. Kliima muutus veel niiskemaks. Põhjas tekkisid suured jääliustikud, mis laskusid mägedelt alla. Lopsakad metsad taandusid lõunasse. Ühes nendega asus lõunasse muist loomi. Teised loomadest surid välja. Jääliustikud võtsid endi alla määratu suured maa-alad.

Inimene õppis kasutama tuld ja jäi elama uutesse, karmimaise kliimalistesse tingimustesse. Esialgu õppis inimene tuld

hoidma, hiljem aga ka teda saama kuivade puutükkide üksteise vastu hõõrumise või tulekivist sädemete löömise teel. Tuli soojendas inimest, kaitses teda metsloomade eest ning võimaldas valmistada toitvat, keedetud liha- ja kalatoitu.

Vanimad inimese peatuspaigad meie maal on avastatud Kaukaasias (Suhhumi lähedal) ja Krimmis. Koopais Simferopoli lähedal on leitud suur hulk lõhestatud loomaluid koos puudulikult väljatöötatud kiviriistadega. Siin olid ürgaegsete

Vanimaid tööriistu NSV Liidus. Paleoliit. Tööriistad, mis on leitud Krimmis Kiik-Koba koopa alumises kihis.

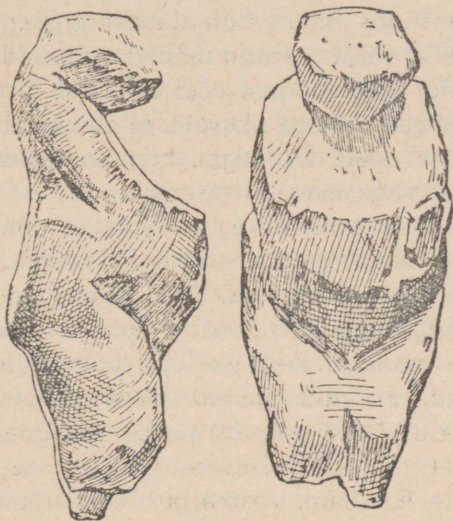
küttide peatuspaigad, kes kasutasid looduslikke koopaid kaitseks metsloomade ja varjendiks halva ilma eest.

Suurimal jäätumise ajal ulatus paks jääkate meie maa Euroopa-osas kuni Doni keskjooksuni ja Dnepri alamjooksuni. Siberis oli jäätumine väiksema ulatusega.

Palju kümneid tuhandeid aastaid lasus jääkate meie maal. Aeglaselt teostus jääliustike sulamine. Jääpiir taandus aga järk-järgult põhja poole, jättes vabanenud maa-aladele rändrahnude ahelikke.

Jääliustikest vabanenud maapind kujutas endast esmalt

tundrat. Sulanud vete vood moodustasid jõesüsteemid. Niiskuseküllus tõi kaasa taim- ja metskatte arenemise. Rohtlad, metsad ja veekogude kaldad asustusid suurte metsloomadega: mammutite, ninasarvikute, põhjapõtrade ja teiste põhjaniing polaarloomariigi esindajatega. Mägedes ja koopais elutsesid inimese kardetavamad vaenlased: koopalõvi, koopakaru ja koopahüään.

Vanimaid inimkujusid NSV Liidu territooriumil. Statuetid kivist (kõvast kriidist).
Kostenki, Voroneži lähedal.

Taanduva jääliustiku kannul tungis inimene põhja poole.

Urgaegne kogukond. Kasutades kõikaid, teravaid keppe ja kõige lihtsamaid kiviriistu ei olnud inimene võimeline üksi pidama võitlust karmide looduslike tingimuste ja kiskjate loomadega. Igal sammul varitses teda hädaoht. Ainult üksteist aidates suutsid inimesed end kaitsta loomade kallaletungi vastu ja hankida vajalikku toitu. Eriti vajalik oli üksteise abistamine jahil suure looma, näit. mammuti, ninasarviku,

metshärja jt. peale. Mammut sarnles välimuselt elevandiga, kuid oli temast veel suurem ja tugevam. Peamiseks kaitsevahendiks olid mammutil tema määratu suured ülespoole kõverdatud löögikihvad.

Mammut oli taimtoitlane ning oli kardetav ainult tema tagaajamisel. Et sellist suurt metslooma kätte saada, pidid inimesed üheskoos korraldama tõkketarasid, varitsedes saaki loomade joogikohtadel või järsakute läheduses.

Inimeste üheskoos elamine oli aluseks ürgaegse kogukonna tekkimisele. Kõik, välja arvatud mõned väikesed esemed, kuulus kogukonnale; eraomandust veel ei olnud. Ürgaegses kogukonnas ei olnud rikkaid ega vaeseid, ei olnud inimese ekspluaateerimist inimese poolt. Ürgaegne kogukond oma tootmisjõudude poolest oli väga madalal tasemel.

Kaitseks talvise külma vastu õppisid inimesed ehitama muldkoopaid ja onne. Sellise elamu jäänused on avastatud Donimaal Gagarino küla juures. Onni põhja moodustas madal ovaalne kaevand, kaetud ümberringi tohutu suurte kivilahmakate ja suurte luudega. Nendele olid kinnitatud ülal kokkujooksvad teibad, mis olid kaetud okste ja loomanahkadega. Onni sisemuses oli laiaili pillatult mammuti, ninasarviku, härja ja mitmesuguste väikeste loomade luid. Leiti ka ehteasju: väikeste kiskjaliste hambaid, vesikarpe, luust nikerdatud naistekujukesti.

Tänu nõukogude arheoloogilise teaduse arengule meie maal on avastatud ligi 200 vanimat inimühiskonna peatuspaika, mis on laiaili pillatud mitmesuguseis kohtades Euroopa-osa lõunapoolel, Altai mägedes, Lääne- ja Ida-Siberis. See annab tunnistust inimühiskonna iidsest vanusest meie maal.

§ 2. Emaõiguslik sugukond.

Emaõigusliku sugukonna tekkimine. Kliimaliste tingimuste muutudes muutusid ka looduslikud tingimused ja hakkasid

aegamööda sarnlema meie aja oludega. Muutusi tekkis ka loomariigis; suured metsloomad — mammutid, koopalõvid — surid välja.

Ürgaegne kogukond ei omanud algul kindlailmelist koosseisu ja lagunes kergesti. Ent ühine majapidamine nõudis kindlamat ja püsivamat kooselu. Alalist abielu aga tolle aja inimesed ei tundnud. Lapsed olid seotud vaid oma emaga. See pärast oli ühiskonna rakukeseks emaõiguslik perekond. Mitu emaõiguslikku perekonda moodustasid emaõigusliku sugukonna, mille liikmed tundsid ainult oma naisliinist esivanemaid. Täisealised mehed tegelesid peamiselt küttimisega, naised juhtisid kodust majapidamist, kogusid tagavaraks elatusvahendeid, valmistasid toitu, tegid rõivaid, hoolitsesid kodukolde eest. See naise osatähtsus majapidamises andis talle domineeriva koha perekonnas ja sugukonnas.

Sugukonnaliikmed osutasid üksteisele abi ja kaitset. Kui keegi võõrast sugukonnast solvas kaassugukondlast või tappis tema, siis solvatu või tapetu eest tasus kätte kogu sugukond. Sugukonnaliikmed jälitasid ülekohtutegijat seni, kuni nad ta tapsid. Selles seisis veritasu kohustus.

Tähtsajimate küsimuste otsustamiseks kogunes kokku terve sugukond, nii mehed kui naised. Sugukonna koosolekuil valiti või tagandati vanemaid ehk juhte.

Paljude aastatuhandete jooksul andsid inimesed põlvest põlve edasi oma kogemusi võitluses olemasolu eest. Inimene õppis kõvast kivist ja luust välja töötama mitmesuguse suuruse ja vormiga tööriistu: kirveid, vasaraid, nuge, kõplaid, raiumise ja lõikamise vahendeid, teravaid odaotsi jne. Kiviriistade pinda hakkasid inimesed lihvima, mis parandas ja kergendas nende riistade kasutamist. Väga suur tähtsus oli vibu ja noole leiutamisel, mille abil jahimehed hakkasid looma tabama vahemaa tagant.

Nõusid õppisid inimesed valmistama savist. Algul valmistati neid puust, vitstest ja nahast. Et puunõudele suuremat vastupidavust anda, hakati hiljem nende külgi savitama. Veel

hiljem hakati nõusid voolima ainult savist. Lõpuks hakati kasutama pottsepa keerdpink. Nii tekkis saviasjade tootmine. Nõude välispind kaeti ilustustega — augukestega, kuuseoksa-taoliste joonistustega. Korvipunumiselt vitstest ja kõrkjaist läksid inimesed üle metsikult kasvavate taimede kiudude punumisele. Nii tekkis tekstiiltootmine. Jämedat, kätega punutud kangast tarvitati riideiks, kottideks jne. Inimeste majapidamise tegevus muutus keerulisemaks ja mitmekesisemaks. Kalapüügiks hakati kasutama kiududest punutud võrke. Jahipidamises said pearelvadeks piigid, viskodad, vibud ja nooled. Kaevamistel leiavad arheoloogid mõnikord suurte metsloomade luid nendesse sügavale sissemurdnud ränikivist nooleotstega.

Viljade korjamiselt läksid inimesed hiljem üle terade külvamisele ja mugultaimede istutamisele. Selleks väljavalitud maatükk, mis harilikult oli jõeorus, tehti kohedaks teravdatud kepiga — kõplaga. Siis külvati otra, hirssi ja nisu. Nii tekkis primitiivseim põlluharimine kõplaga.

Metsloomade taltsutamine pani aluse karjapidamisele. Esimene koduloom oli koer. Põhjamaades taltsutati põhjapõder.

Sugukondlike kogukondade peatuspaigad meie maal. Kogu meie maa territooriumil Musta mere kaldaist ja Taga-Kaukaasia mäestikuorgudest kuni kõige kaugemate põhjamaadeni ning Valge-Venest kuni Ida-Siberini on leitud palju sugukondlike kogukondade peatuspaiku; nende materjalide järgi selgitavad õpetlased selle kauge ajastu inimeste elu-olu.

Euroopa territooriumi põhjaosa metsade vööndis ehitati asulad jõgede ja järvede kaldale. Iga asula kuulus eri sugukonnale ning koosnes vähestest koobastest ja onnidest. Elanikud tegutsesid peamiselt kalapüügiga ja osalt ka jahiga. Mõnes kohas olid sugukonna asulad asetatud rühmadena, mis osutab sugukondlike hõimuliitude tekkimisele.

Lõunapoolses rohtlate osas, eriti viljakais jõeorgudes, sai elanikkonna peategevuseks kõplapõllutöö. Ürgaegse põllumajandusliku majapidamise näiteks võib olla tripolje kul-

tuur, mis avastati kõige enne Tripolje küla ümbruses (Kiievi lähedal). Tripolje kultuuri peatuspaiku on suurel arvul leitud Ukrainas, lääne pool Dnepri jõge.

Nende peatuspaikade elanikud valisid asumiseks kohad kas kaldakõrgendikel või järsakute nõlvul, mille põhjas voolasid ojad. Eluasemeks valmistatud platsi katsid inimesed savikihiga, mille hiljem põletasid kõvaks tulelõkete abil. Maja-seinad ehitati postidest ja varbadest, mis savitati üle. Nii sai valmis suur mitme koldekohaga elamu, mis mahutas kuni sada ja rohkemgi inimest. Elamute lähedale külvati nisu, otra ja hirssi. Maapinna kobestamiseks kasutati kiviotsstega puust kõplaid. Viljaterade käsitsi peeneksjahvatamiseks olid suured kiviplaadid ja hõõrutid. On leitud suur hulk savist loomakujukesi. Neile kujukestele omistati nähtavasti maagilist tähendust, nad pidid kaitsema koduloomade karja ning kaasa aitama selle paljunemisele. Mõnede koduloomade kujutusi leidub ka anumail.

Tripolje kultuuri peatuspaigus tuleb mõnikord juba ette ka vaskesemeid. Leitud valuvormikesed osutavad, et vähemalt osa neist esemeist valmistati kohapeal. Metallesemete lai levik langeb ühte selle ajaga, millal emaõiguslik sugukond hakkas lagunema.

§ 3. Isaõiguslik sugukond.

Karjakasvatuse arenemine. Metsloomade kodundamisel oli sugukondlike kogukondade majapidamises suur tähtsus. Oma-des koduloomi oli inimestel alati toidutagavara ja nad ei sõltunud enam jahi tulemustest, mis alati polnud edukas. Koerte ja põtrade (põhjamail) järel ilmusid teised koduloomad: härjad, kitsed, lambad, sead, hobused. Aegamööda sai karjapidamine majapidamise peamiseks haruks. Algul hoiti kari kogu aasta asulate läheduses välistoidul. Siis hakati talitoiduks valmistama heina, põhjamail aga kuivatatud ja lühikeseks raiutud peenikesi lehtedega oksti. Talveks aeti koduloomad samadesse

ruumidesse, kus elasid inimesedki. Hiljem hakati loomade jaoks ehitama erilisi ruume — lautu. Suured loomakarjad ei võinud kauaks jääda ühele kohale. Seepärast hakkasid inimesed koos karjaga rändlema, otsides väljakurnamata karjamaid. Nii tekkis laialdasis rohtlais rändkarjapidamine. Üheaegselt karjapidamise arenemisega tekkis piimamajandus, algas juustu ja või valmistamine. Inimesed õppisid ümber töötama loomade villa, õppisid saama sellest lõnga ja lõngast sooje riideid, mis kaitseid hästi külma eest. Leiutati kangaspuud.

Koduloomade pidamine võimaldas nende jõu kasutamist pinnase kobestamiseks. See soodustas esimese künniriista — puuadra leiutamist. Selleks valiti puutüvest osa kõvera oksa või juurikaga, mille ots teritati.

Isaõigusliku sugukonna tekkimine. Karjapidamine oli meeste peamine töö. See suurendas nende tähtsust majapidamises. Vastupidiselt naiste töö kaotas oma endise tähtsuse. Mehed said valdajaiks karjade ja varanduse üle, mille parandasid edasi oma lastele. Seepärast hakati sugulust arvestama mitte enam ema, vaid isa liini järgi. Varem kehtinud emaõiguslik sugukond lagunes; teda asendas isaõiguslik sugukond, s. o. sugulaste liit, kes põlvnes ühisest esivanemast — mehest.

Isa varanduse lastele pärandamise kindlakskujunenud kord tõi esile rikkuste kogunemise perekonnas. Rikkad perekonnad eraldusid sugukondlikust kogukonnast. Selle tagajärjel algas ürgaegse-kogukondliku korra lagunemine.

Vase-pronksikultuuri arenemine. Isaõigusliku sugukonna arenemine langes ühte ajaga, mil kiviriistu olid välja tõrjumas vask- ja pronksriistad. Looduslikke vasetükke, mis inimesed leidsid, taoti algul külmana. Kuid puhtast vasest valmistatud asjad olid liiga pehmed, nürinesid ruttu ja paindusid kergesti. Seepärast oli metallriistade omaduste parandamises suur tähtsus vase ja tina kokkusulatamise (pronksi) leiutamisel. Pronks sulab madalamas temperatuuris kui vask. See kergendas pronksesemete valamist ja valmistamist. Vasest palju kõvema pronksi tarvitamine võimaldas tunduvalt parandada töötamis-

vahendeid ja relvastust. See tegi inimese töö viljakamaks ja relva tõhusamaks.

Vanimad meie maalt leitud vaskesemed kuuluvad kolmandasse aastatuhandesse enne meie ajaarvamist. Esialgu toodi neid sisse lõuna- ja idamailt. Mitte hiljem kui teisel aastatuhandel enne meie ajaarvamist tekkis ka kohalik pronksesemete töötlemine. Kaukasuse, Kesk-Aasia, Altai ja Uurali mäed said koldeiks pronksikultuurile, mis hiljem levis steppide ja metsade piirkondadesse.

Kõige vanemal ajal, kui inimeste peamine tegevusala oli jahipidamine, ei olnud üksikute ürgaegsete kogukondade elus erinevusi. Pärastpoole kujunes majanduslik tegevus mitmekesisemaks. Metsarikkais kohtades, kus metsloomi leidis külluses, säilitas jahipidamine oma endise tähtsuse. Jõgede ja järvede piirkonnas hakkasid inimesed tegelema peamiselt kalapüügiga. Viljakais jõorgudes tekkis põlluharimine. Rohurikkad stepid said karjamaadeks koduloomadele.

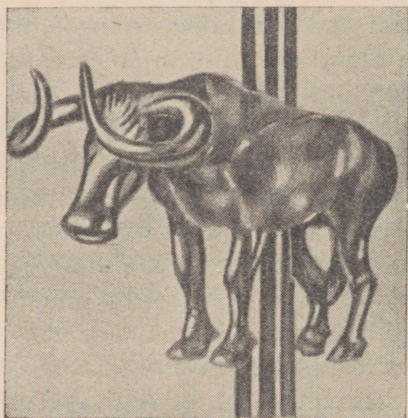
Põlluharijate ja karjakasvatajate kogukonnad arenesid kiiremini kui jahipidajate kogukonnad. Niiviisi edenes inimühiskonna arenemine ebaühtlaselt. Meie maal need erinevused tugevnesid märgatavalt teisel ja eriti esimesel aastatuhandel enne meie ajaarvamist.

Euroopa territooriumi metsavööndi ja Siberi määratu suurte metsaalade elanikud jäid peamiselt jahimeesteks ja kalapüüdjaiks. Inimesed elasid väikestes laialipillatud asulais. Siin püsis veel ürgaegne-kogukondlik kord.

Rohuga kaetud Lõuna-Siberi, Kesk-Aasia ja Musta mere maade tasandikel oli peatöök karjakasvatus. Viljakais orgudes tegeldi põlluharimisega.

Nendes kohtades toimus ürgaegse-kogukondliku korra lagunemine kiiremini. Lõunapoolseis Musta mere äärseis steppides leidub hulk kurgaane, millede lahtikaevamise juures leitakse inimese luustikke, mis on värvitud punaseks. Matmisel kaeti laip ookri või menningiga, mis pärast jäi peatuma kontidele. Surnu kõrvale pandi relvi ja mitmesuguseid esemeid.

Mõnikord leidub ühes kalmus kõrvuti mehe ja naise luustikke. Võib oletada, et valitses komme tappa naine mehe — perekonnapea — surma puhul ja matta ta koos mehega. Nende kurgaanide hulgas on rikkalikke ja kehvi haudpanuseid, mis annab tunnistust varandusliku ebavõrdsuse tekkimisest. Eriti rikkaste haudpanuste näiteks, mis kuulusid sugukondade ja suguharude juhtidele, võib olla kurgaan Maikopi linna lähe-

Kuldhärja-kujuke. *Maikopi kurgaanist.*

dal. See kurgaan oli 10,5 meetrit kõrge. Kalmu pearuumist leiti menningiga helepunaseks värvitud luustik. Surnu oli maetud riietuses, mis oli üle külvatud kuldilustistega — härjakujukeste, sõrmuste, rosetikestega, kullast, karneolikivist ja türkiisist helmestega ja muude väikeste asjakestega. Kõrval leidis kullast ja hõbedast nõusid. Laiba kohale oli ehitatud baldahiin, mis tugenes õõnsaile kullast ja hõbedast jalgadele. Neid jalgu kaunistasid massiivsed härjakujukesed kullast ja hõbedast. Selle kalmu eri osades lamas veel kaks luustikku: koos pealikuga pidid surema ka temale lähedased inimesed.

Pronksikultuur tõusis oma arenemise õitsengule teisel

aastatuhandel ja esimese aastatuhande algul enne meie ajaarvamist Kaukasuse, Taga-Kaukaasia ja Altai mägedes. Paljudes kohtades on seal avastatud vanad kaevandused, millest saadi maaki tooraineks kohapealsele pronksivalmistamisele.

Esimese aastatuhande algul enne meie ajaarvamist hakkas Taga-Kaukaasia lõunapoolseis mägedes ja Väike-Aasias juba kujunema klassiühiskond.

Rauakultuuri algus. Teise aastatuhande lõpul enne meie ajaarvamist ilmusid meie maal rauast valmistatud esemed. Algul tarvitati rauda pronksesemete ilustamiseks. Esimese aastatuhande esimesel poolel enne meie ajaarvamist tekkis mitmesuguseis kohtades juba raudesemete footmine, mis hakkasid pronksrelvi ja -tööriistu välja tõrjuma. Esimese aastatuhande keskel e. m. a. oli raud meie maa rahva poolt juba laialdaselt tarvitusele võetud. Ta aitas kaasa edaspidisele tööviljakuse tõstmisele, eriti põllu- ja käsitöö alal. „Raud tegi võimalikuks põlluharimise suuremail aladel, laialdaste metsamaade põlluks harimise; ta andis käsitöölisele niivõrd kõvad ja teravad tööriistad, millele ei saanud vastu ükski kivi ega mingi muu tol ajal tuntud metall.“¹

---

¹ F. Engels, Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine. RK „Politiiline Kirjandus“, Tallinn 1946, lk. 162.

II peatükk.

Vanimad riigid meie maa territooriumil.

§ 4. Vanimad orjandusriigid Kaukaasias ja Kesk-Aasias.

Orjandusliku korra alus. Ürgaegse-kogukondliku korra ajal ei olnud ülimust ega rõhumist. Sugukondliku korra juures oli tootmine äärmiselt arenemata. Karjanduse, põllutöö ja koduse käsitöö arenemisega said inimesed võimaluse tootaprodukte rohkem, kui oli tarvis elu alalhoiuks. See pani aluse saaduste vahetamisele sugukondlike kogukondade vahel. Ühes eraomandusõiguse kasvamisega tootmisvahendeile hakkas vahetus tekkima ka üksikute isikute vahel. Vahetus soodustas tootmise edaspidist laienemist, mis ei saanud enam toimuda üksiku perekonna või sugukonna tööjõududega. Uut tööjõudu andis sõda: vange ei tapetud, nagu varem, vaid nad tehti orjadeks. Sellest ajast peale saab sõdade peaeesmärgiks vangidevõtmine ja riisumine. Sõjad suurendasid veel rohkem varanduslikku ebavõrdsust. Rikkad said võimaluse teha orjadeks ka oma kaaslasi sugukonnast ja suguharust. Nii tekkis ühiskonna jagunemine klassideks: ilmus orjapidajate klass ja orjade klass. Orjapidaja pidas orja samasuguseks täielikuks omandiks nagu ükskõik missugust teistki temale kuuluvat asja. Ta võis orja müüa, osta, tappa nagu looma. Orjal omandit ei olnud. Orjade tööd kasutati majapidamises laiaulatuslikult.

Võrreldes ürgaegse-kogukondliku korraga oli orjanduslik kord progressiivsem, sest selle tootvad jõud asusid kõrgemal arenemisastmel.

Orjandusriigi tekkimine. Koos varandusliku ja klassilise ebavõrdsuse arenemisega tekib riik. See oli vajalik varanduseomanikele, et kindlustada neile omandatud varandusi ja võimu orjade ja varanduseta rahva üle. Riiklik kord tekkis ürgaegsekogukondliku korra varemeile.

Varandusliku ebavõrdsuse tekkimisega hakati sugukondade ja suguharude juhte valima rikaste perekondade seast. Röövsõjad rikastasid ja tugevdasid juhte veel enam, võrreldes oma sugukonnaga. Juhtidega koos rikastus ka neid ümbritsev kaitsemalev. See aitas kaasa lõplikule rahva poolt valitavate juhtide võimu muutmisele päritavaks ainuvalitseja-võimuks. Et hoida orje ja varanduseta rahvast sõnakuulmises, oli vajalik eriline relvastatud jõud, kes täitis endise suguharu maleva aset. Tekkis kohus, mis teenis valitseva vähemuse huve. Sugukondlik ühiskond valitses end tavade alusel, mis elu ise oli välja töötanud. Riigis tekkisid seadused, mis kaitsesid valitseva klassi huvisid. Nii tekkis riiklik võim, mis ürgaegsele kogukondlikule korrale oli tundmatu.

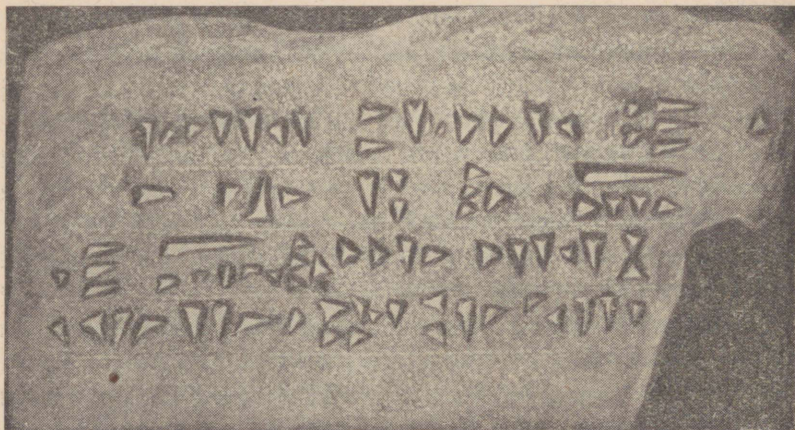
Vanaaegsed riigid laienesid nõrgemate naabersuguharude allaheitmise teel. Seesugused paljudest suguharudest koosnevad riigid ei olnud kindlad, sest neid ei hoidnud koos majanduslikud sidemed, vaid vallutaja võim. Seepärast nad liitusid või lagunesid sõltuvalt selle või teise väejuhi või valitseja kordaminekuist või ebaõnnestumistest.

Vanad Taga-Kaukaasia riigid. Esimesed orjandusriigid meie maal tekkisid Taga-Kaukaasias, Assüüria naabruses. Teise aastatuhande keskel enne meie ajaarvamist asustasid Vani järve ümbruse mägismaid väikesed suguharuliidud. Assüüria kuningad võtsid sageli nende vastu ette sõjakäike. Maad, mis asub Tigrise ja Eufrati ülemjooksul ja Vani järve ümbruses, nimetasid Assüüria kuningad Urartu maaks.

Esimese aastatuhande algul e. m. a. toimus Urartu maal väikeste vürstiriikide ühinemine tugevamate suguharude juhtimisel. Uhinunud suguharud said ühise nimetuse — haldid, peajumala Haldi nime järgi. Selle riigi võimsad kuningad löid edukalt tagasi mitte ainult assüürlaste rünnakud, vaid

võtsid ka ise ette sõjakäike nende maale. Vani järve kaldale oli ehitatud pealinn (praeguse Vani linna lähedal), mis oli lõuna poolt hästi kaitstud Iraani mägede ahelikuga. IX ja VIII sajandi jooksul e. m. a. oli Urartu riik oma maade poolest väga suur.

Oma võitude mälestuseks jätsid Urartu kuningad järele mälestuskirjad, mis on tehtud kiilkirjas kividele ja kaljudele, mõnikord raskesti ligipääsetavasse kohtadesse. Suurte pingutuste tagajärjel selgitasid teadlased (nende hulgas ka venelased) nende kiilkirjade sisu, mis jutustavad Urartu ajaloo tähtsaist sündmustest.

Kuningas Argišti kiilkirjalise pealiskirjaga ehituskivi Urartust. Kindlusevaremed Erevani juures. Ajaloomuuseum Moskvas.

Pealiskirja tõlge: „Argišti, Menua poeg, ehitas selle kindluse neist 10 000 kivist.“

VIII sajandi keskel e. m. a. saavutas Urartu riik oma ülima suuruse ja vägevuse. Põhjas vallutasid haldid Araksi jõe oru kuni Suure-Kaukasuse mäeharjani. Õnnestunud sõjakäikude ajal naabrite maale hävitasid haldid ära asulad ja kindlused, viisid kaasa rikkaliku saagi, ajasid ära karja, tapsid või viisid kaasa inimesi, tehes neid orjadeks. Kuningas Argišti teatas Vani järve kaldal kaljusse raiutud mälestuskirjas, et ainult ühel sõjakäigul tema osalt saatis surma, osalt viis kaasa elusaina üle 64 000 inimese. Maadel, mis kuulusid Urartu kuningale ja tema aukandjaile, kaevasisid tuhanded orjad kanaleid, töötasid majapidamistes ja ehitasid kõrgeile kaljudele

ligipääsematuid kindlusi. Ehitised püstitati ilma ühendava lubjata suurtest, tihedasti üksteisele laotud kividest. Samuti raiuti avaraid ruume kivikaljude sisemusse. See nõudis määratu suurt tööjõu kulutust. Imestustäratavad on keerulised vesivarustuse ja põlluniisutuse seadeldised. Pealinna Vani joogiveega varustav kanal tegutses üle kahe tuhande aasta. Niisutavais rajoonides ja jõeorgudes kasvatati vilja ja arendati viinamarjavälju. Suur majanduslik tähtsus oli karjandusel. Haldid olid kuulsad kauriste pronksrelvade ja teiste pronksesemete valmistajaina. Urartu riik oli orjandusriik. Kuningas ja temale lähedal seisvad ametnikud olid kõige rikkamad orjaomanikud.

VIII sajandi lõpul enne meie ajaarvamist hakkas Urartu riigi vägevus tunduvalt langema. Põhja poolt surusid haldidele peale nomaadid. Tigriise jõel tugevnes jällegi Assüüria riik. Assüürlaste kuningas Sargon purustas Urartu kuninga väed, hävitas tema pealinna ning viis sellest välja määratu suured rikkused. Ta raius kaljusse oma võidust seesuguse mälestuskirja: „Kui Urartu kuningas sai teada oma vägede kaotusest, siis hakkas ta süda värisea, nagu väriseb kulli eest põgeneva linnu süda.“

VI sajandi keskel e. m. a. sai Urartust kagu pool tugevaks Pärsia riik. Võitlus sellega nõrgendas haldide suguharusid. Nende ühinemine Urartu kuningate võimu all hakkas lagunema. Haldide nimi kadus tarvitamiselt, kuid Urartu nimi püsib alles Ararati mäe nimes.

Endise Urartu territooriumil tekkisid VI sajandil e. m. a. uued sugukondlike hõimude ühendused, kelledest kasvas kaks rahvust — grusiinlased ja armeenlased. Vanaaegsed armeenlased elasid Vani järve ümbritseval maal. Kartvelid (kartid) ja teised nende hõimud, kes elasid Araksi ja Kura jõe orgudes ja nendega piirnevais mäestikurajoonis, lõid ühinedes gruusia rahvuse. VI sajandi lõpul e. m. a., Pärsia kuninga Dareios I Hystaspese ajal oli Armeenia sunnitud alistuma tema võimule. Suures mälestuskirjas oma võitlusest teatab Dareios, et armeenlased tõstsid tema vastu mässu, mis suruti alla alles pärast viit verist lahingut. Armeenia oli maksustatud suure maksukoormaga Pärsia kuninga kasuks.

Kesk-Aasia vanad rahvad. Esimesel aastatuhandel enne meie ajaarvamist olid Kesk-Aasia steppide alad asustatud rohkearvuliste rändkarjakasvatajate suguharude poolt. Kreek-

laste jutustuse järgi olid need suguharud silmapaistvad oma sõjakuse ja vaprusega. Kõik nende relvad — nooled, odad, mõõgad, taprid — olid valmistatud mitte rauast, vaid vasest ja pronksist. Naised omasid suuri vabadusi ning olid isegi sõjas väejuhtideks.

Viljakais jõeorgudes tegeles elanikkond põlluharimisega. Põllumajanduslikul rahval oli sugukondlik kord sel ajal juba lagunemas. Majapidamine toimus suurte patriarhaalsete peredena, kelle koosseisu kuulusid ka orjad. Orjade tööga olid ehitatud kunstlikud veebasseinid ja kanalid, millel oli suur tähtsus põuaseis rajoones. Kõige tähtsamad põllumajanduslikud rajoonid olid Horesm Amu-Darja jõe alamjooksul ja Sogdiana, mis asetses Zeravšani jõe ümbruses.

Läbi Kesk-Aasia kulgesid karavaniteed, mis ühendasid Kaspia mere maid Ida-Aasiaga. Nende teede ääres asuvail linnadel oli tähelepanuväärt suur kaubanduslik tegevus. Suurim neist linnadest oli Sogdiana pealinn Marakanda (praegune Samarkand).

Makedoonia Aleksandri sõjakäik Kesk-Aasiasse. Sõjakäigu ajal Idamaale purustas Makedoonia Aleksander viimase Pärsia kuninga Dareios III sõjaväe ja kevadel a. 329 e. m. a., minnes üle Hindukuši mäeharja, laskus alla Kesk-Aasia lagendikule.

Sogdiana elanikud osutasid makedoonlastele meeleheitlikku vastupanu. Kasutades Makedoonia Aleksandri äraolekut, kes läks oma peajõududega Sõr-Darja juurde, hävitas ülestõusnud rahvas, eesotsas oma juhi Spitameni, linnades Makedoonia garnisonid. Makedoonia Aleksander tuli siis kiiresti tagasi Sogdianasse ja laskis selle hirmsasti ära rüüstata. Ometigi rahvas, hoolimata määratu suurist kaotusist, jätkas vastupanu. Spitamen oma ratsurite salkadega tegi äkilisi rünnakuid makedoonlastele ning hoidis neid alatises alarmikorras. Pärast kauaaegset võitlust õnnestus makedoonlastel lüüa Spitameni, kes pärast seda taganes steppi koos temaga liidus olnud nomaadidega. Viimased, kartes makedoonlaste kättetasumist, tapsid Spitameni ja saatsid ta pea Aleksandrile. Nii hukkus see sogdiaanlaste välja-
paiste juht.

Lõpetanud Kesk-Aasia vallutamise, võttis Makedoonia Aleksander ette teekonna Indiasse. Aastal 323 e. m. a. suri ta uute vallutamiste ettevalmistamise ajal.

Pärast Makedoonia Aleksandri surma lagunes tema riik, mis koosnes suurest hulgast vallutatud maadest, mis polnud omavahel millegagi seotud. Makedoonia Aleksandri poolt vallutatud territooriumil tekkis mitu iseseisvat riiki, mille eesotsas seisid Makedoonia väejuhtide järeltulijad. Pärast Makedoonia Aleksandri vallutamisi hakkas Idamaale tungima kreeka (helleenide) kultuur. Kreeka sõjamehed olid valmistanud teed kaupmeestele ja käsitöölistele. Tugevnesid kaubanduslikud sidemed Idamaa ja Kreeka vahel. Kreeka kunst avaldas suurt mõju idarahvaste kunstile. Seepärast kannavad Makedoonia Aleksandri vallutuste ja tema riigi lagunemise tagajärjel tekkinud Idamaa riigid „hellenistlike“ riikide nimetust.

Rahamünt Armeenia kuninga Tigranes II kujutusega.

Süürias tekkinud seleukiidide riik (Makedoonia Aleksandri väejuhi Seleukose nime järgi) alistas oma võimule Taga-Kaukaasia ühes Gruusia ja Armeeniaga ja osa Kesk-Aasiat Sogdianaga. Kuid nende maade rahvas hakkas järk-järgult seleukiidide võimu alt vabanema. Rändsuguharud, kes elasid Kaspia merest kagu pool, lõid neist lahku ja rajasid iseseisva Partia riigi, mis ulatus suuremale osale Pärsia maa-alast.

Armeenia Tigranes II ajal. Pärast seleukiidide riigi purustamist roomlaste poolt aastal 190 e. m. a. alustasid armeenlased ülestõusu süürlaste vastu ja lõid iseseisva Armeenia riigi oma kuningate dünastiaga. Armeenia riik oli oma suuruse tipul

I sajandil e. m. a. kuningas Tigranes II ajal, kes hävitas Partia kuninga võimu. Pärast seda võitu hakkas Tigranes end nime-
tama „kuningate kuningaks“ ja kuulutas enese isegi jumalaks.
Ta asutas endale toreda idamaise õukonna. Tema õukonnas
leidsid ulualust Rooma tagakiusamise eest põgenenud kreeka
õpetlased ja kirjanikud. Oma sõjakäikude ajal võttis Tigranes II
vangi ja asustas elama oma linnadesse hulga kreeklasi,
juute ja araablasi. Nende asukate abil püüdis ta arendada käsi-
tööd ja kaubandust.

Tigranes II toetus maad valitsedes suurmaaomanikele. Põl-
dudel, mis kuulusid kuningale, templeile või rikkaille suurni-
kele, töötasid orjad. Tigranes II-sel oli väga suur ja hästi kor-
raldatud sõjavägi. Tarviduse korral ta kutsus kokku maaoma-
nikest ja neile alluvaist meestest koosneva maleva. Sõjavägi
oli organiseeritud rooma süsteemi järgi.

Gruusia ja Albaania. Armeenias põhja pool asus Gruusia,
mis koosnes kahest suurest osast — Ibeerias ja Kolhisest.
Kolhise nime kandis maa, mis piirnes Musta mere rannikuga.
See maa oli kuulus oma kullasoonte ja hõbedakaevanduste
poolest. Kolhisest ida pool oli Ibeeria. Selle mägises osas tege-
les rahvastik karjakasvatusega ning oli veel säilitanud sugu-
kondliku korra. Tasandiku-osas olid arenenud põllumajandus
ja aiandus. Siin kujunes välja juba I sajandil e. m. a. orjandus-
lik majandus.

Kaspia mere läänekaldal oli Albaania. Albaania mäes-
tike piirkondades ja madaliku-osas elas suur hulk väikesi sugu-
harusid, igapäev neist oli valitsejaks oma vürstike. Need sugu-
harud tungisid sageli naabrite — iberlaste (grusiinlaste) ja
armeenlaste kallale. Viimaks nad ühinesid nende hulgast kõige
tugevama albaanide suguharu juhtimisel (selle suguharu nimest
on tuletatud tookordne maa nimetus — Albaania). Muistse
Albaania rahvastiku järeltulijad jäid hiljem aserbaidžani rah-
vuse koosseisu.

§ 5. Põhjapoolse Musta mere maa rahvad (kuni meie ajaarvamise III sajandini).

Sküüdid. VIII—III sajandil enne meie ajaarvamist elasid Volga ja Dnestri vahelistel stepialadel rahvad, keda kreeklased nimetasid ühise nimega — sküüdid. Tegelikult sküüdid koosnesid mitmesuguseist suguharudest, kellede hulgas oli nii

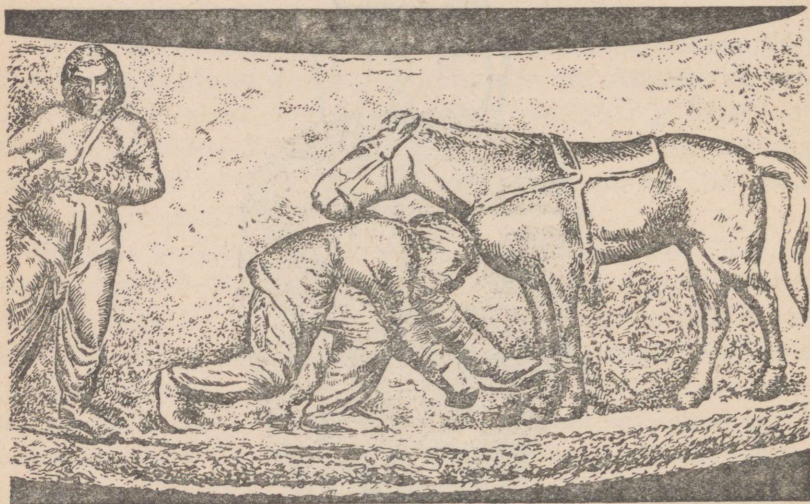

Hõbevaas Tšertomlõki kurgaanist,
Ermitaaž (Leningrad).

karjakasvatajaid kui ka põllupidajaid. Kõik nad olid ühendatud tugevate rändrahva suguharude võimu alla, kes andsid oma nime kogu tookordseile põhjapoolsete Musta mere steppide rahvaile.

Kreeka kirjanike jutustused kujutavad rändsküüdi elu. Kogu sküüdi varandus oli mahutatud nelja- või kuuerattalisse

kibitkasse, mille ette oli rakendatud kaks või kolm paari härgi. Iga kibitka kujutas vildist majakest, kus asusid naised ja lapsed. Sküüdid ajasid enestega kaasa hobuse-, lehma- ja lambakarju. Uhele kohale jäid sküüdid nii kauaks, kuni jätkus rohtu karja toiduks. Pärast seda nad läksid uuele söödamaale. Nomaadide massi hulgast eraldus rikas aadel, kel oli suuri karju ja tabuune. Karjamajanduses olid töötegijaiks orjad.

Hobust kammitsasse siduv sküüt. Tšertomlõki vaasi detail.

Sküüdid olid tuntud oma suure sõjakuse, vastupidavuse, julguse ja halastamatuse poolest vaenlase vastu. Tapetute kolpadest tegid nad viinakruuse, laibalt nülitud nahka tarvitasid nooletuppede valmistamiseks. Vahvale sõdurile osutati suurimat austust. Igal aastal korraldati pidustus, kus ühisest kruusist jõid ainult need, kes olid surmanud vaenlasi.

Igas suguharus oli oma vürst, kel oli suur võim. Kui vürst suri, veeti tema vankrile asetatud laipa ringi kogu maal. Vürsti laibale vastu tulles pidid elanikud avaldama sügavaimat kur-

bust: nad lõikasid maha juuksed, lõikasid maha osa kõrvast, kriimustasid nägu, torkasid nooli läbi vasaku käe. Vürste maeti suurtesse kurgaanidesse. Vürstiga koos maeti mulla alla ka relvi, kalleid kuld- ja hõbenõusid, suur arv tapetud hobuseid. Tapeti ja maeti koos vürstiga ta naine ja teenijad.

Meie maa lõunaosas tõusevad nüüdisajalgi steppides kõrgele suured sküütide kurgaanid, ulatudes 10—12 m kõrguseni. Paljud neist on lahti kaevatud. Nendest leitud suurepärased esemed kaunistavad meie muuseumide kogusid.

Suure Tšertomlõki kurgaani lahtikaevamisel (Dnepri kaldal asuva Nikopoli linna lähedal) leiti suurepärase hõbevaas, mis on kaunistatud rändsküütide elu-olu kujutustega. Nendel kujutustel näeme metsikute hobuste püüdmist ja taltsutamist. Ühel pildil kujutatakse kaht hobust, kes söövad stepi vabades. Teisel pildil sküüdid peavad vaevaga kinni püütud metshobust. Edasi on kujutatud kolme sküüti, kes katsuvad hobust maha lükata. Viimaks on hobune näidatud pärast taltsutamist: kummardunud sküüt seob tema esijalgu kammit-sasse.

Mitte vähem huvitav pole kuldvaas, mis on leitud kurgaanist Kertši lähedalt (Kull-Ob'i mäel). Ühel pildil kujutatud istuv sküüt, nähtavasti juht, kuulab sõduri jutustust või ettekannet. Juhi pikad juuksed on sidemega piiratud. Ta riietus koosneb lühikesest vöötatud kuuest ja pükstest. Mõlema käega toetub juht pikale piigile. Sõdur istub juhi ees põlvili laskununa. Järgnevalt on kujutatud sküüti, kes tõmbab vibunööri vibule. Tema taga üks sküüt puudutab sõrmega teise sküüdi hammast. Lõpuks on kujutatud kaht sküüti, kelledest üks seob teise haiget või haavatud jalga. Mõnede sküütide peakatteks on teravaotsaline paslik. Küljel ripuvad kõigil nooletuped ühes nooltega ja vutlarid vibude jaoks.

Uhes (Solohha) kurgaanis leiti kuldkamm, mis nähtavasti kuulus mõnele sküüdi vürstile. Kammi ülaosa kujutab kolme sõduri lahingupilti: kaks jalasõdurit (üks nendest on kahtlemata sküüt) ründavad kreeka ratsameest.

Musta mere kallaste koloniseerimine kreeklaste poolt. Sküütide valitsemisaega lõunasteppides langeb ka Musta mere kallaste koloniseerimine kreeklaste poolt. Algul oli kreeklastel nendest maadest väga vähe teatmeid. Fantastilised jutud Musta mere rannikmaa elanike kohta on säilinud mõnes kreeka legendis kuldvillakust, Odüsseuse rännakuist jt. Esimesed neid kaldaid külastanud kreeklased olid kalamehed ja kaupmehed, kes astusid kaubavahetusse kohalike elanikega. VII sajandil e. m. a. hakkasid Musta mere kaldail tekkima alalised kreek-

Kuldvaas Kull-Obist. *Ermitaaž.*

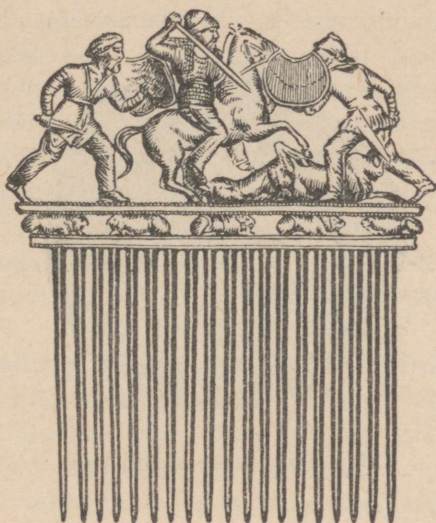
Sküüt vibunööri vibule tõmbamas.
Kull-Obi vaasi detail.

laste kolooniad. Lõuna-Bugi ja Dnepri suudmes tekkis koloonia Olbia, praeguse Sevastopoli lähedal Hersonesos, Krimmi kagukaldal Feodosia ja Pantikapaion (praegu Kertš). Doni jõe suudmele Aasovi mere äärde oli ehitatud Tanais; Kreeka kolooniaid tekkis ka Kaukaasia rannikul.

Iga Kreeka koloonia keskuseks oli kivimüüri ümbritsetud linn. See müür kaitses kreeka koloniste vaenuliku rahva kallaletungi eest. Seespool linna müüri olid elumajad, laod ning mitmesugused ühiskondlikud ehitised:

templid, saunad jne. Ehitiste hulgas leidus kreeka arhitektuuri kauneid saavutusi ja nad olid kaunistatud marmorkolonnide ja kujudega.

Musta mere äärseile Kreeka kolooniaile omas suurt tähtsust kauplemine Kreekamaaga, idamaadega ja Ida-Euroopa rahvastega. Laevad, mis sõitsid Kreeka suunas, olid koormatud viljaga, samuti ka orjade, karusnahkade ja kaladega. Kreekamaalt toodi relvi, kangaid, mitmesuguseid savi- ja klaasnõusid, kalleid ehteasju, luksusesemeid ja veini. Osa sisseveetud kaupadest

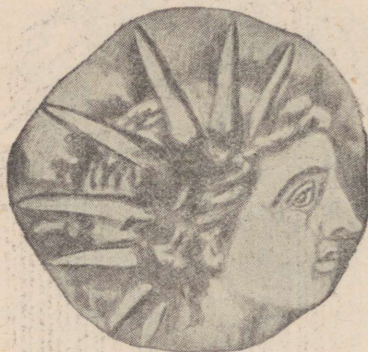

Kuldkamm võitlevate sõdurite kujutusega.
Solohha kurgaanist. Ermitaaž.

rahaldas kohaliku kreeka kõrgema kihi vajadusi; osa kaupadest läks vahetuseks teravilja ja teiste produktide vastu, mida toodi Musta mere põhjaranniku elanike poolt. Hiljem tekkis Kreeka linnades oma käsitööstuslik tootmine. Paljud asjad, mis on leitud sküütide kurgaanidest, on pärit Musta mere kolooniate töökodadest. Kolooniais kogunes vaba kreeka rahvas nagu Kreekaski „rahvakoosolekuiks“, mitmesuguste küsimuste arutamiseks ja ametikandjate valimiseks. Kogu valitsemine oli rikaste orjapidajate ja kaupmeeste käes.

Iga linn-koloonia moodustas iseseisva riigi. Üks neist — Pantikapaion — ühendas oma võimu alla suure maa-ala, mis sai nimeks Bosporose riik. Selle eesotsas seisid kuningad, kes andsid võimu pärandusena üle isalt pojale.

III sajandi lõpul enne meie ajaarvamist hakkas Kreeka kolooniate olukord Musta mere mail halvenema. Kaspia-äärseis steppides tõusid silmapiirile sküütide hõimud — nomaadide-sarmaatide suguharud. Sarmaatide surve all nihkus osa

Münt Saumakose kujutusega.

sküüte ja teisi nomaade lääne poole ja jõudis välja Doonauni; teine osa sküüte siirdus Krimmi ning anastas selle põhjapoolse, stepilise osa.

Endistele kohtadele jäänud sküüdid segunesid sarmaatide ja teiste suguharudega. Kreeka linnad suutsid end vaevu kaitsta rändrahvaste kallaletungide vastu.

Krimmi asunud sküüdid tungisid II sajandil e. m. a. tihti Hersonesose ja Bosporose riigi kallale. Sel ajal tekkis Musta mere lõunakaldal Väike-Aasias Pontose riik. Hersonesos, kel polnud võimalusi kaitsta end iseoma jõududega, sõlmis abistamislepingu Pontose kuningaga.

Orjade ülestõus Krimmis. II sajandi lõpul enne meie ajaarvamist toimus sküütide-orjade ülestõus Bosporose riigis. Bosporose kuninga ori Saumakos tappis kuninga ja asus ülestõusnute etteotsa. Ülestõusu surus alla Pontose riigi kuninga Mithridates VI Eupatori väejuht Diofantese, kes tuli Hersonesosesse, et kaitsta seda sküütide eest. Ta võttis Saumakose vangiks ja saatis ta Mithridatesele Väike-Aasiasse. Tänutäheks abi eest sküütide vastu püstitasid Hersonesose valitsejad linna akropolises (kremlis), kõige austatavama jumalanna altari lähedale, Diofantese vasest kujud täies relvastuses. Nad raiusid kujud marmorist alusele mälestuskirja Diofantese teeneist ja võitudest. See mälestuskiri leiti Hersonesose varemeist.

Orjade ülestõus Krimmis polnud ainuke sellelaadne. Samasugused massilised orjade ülestõusud toimusid II—I sajandil e. m. a. paljudes teistes orjandusriikides — Väike-Aasias, Kreekas, Itaalias, Sitsiilia saarel ja teistes kohtades. Need orjade ülestõusud näitasid, et orjanduslik majandus hakkas laostuma.

Rooma vallutused Musta mere maadel. Esimesel sajandil e. m. a. levisid idas kiiresti Rooma valdused. Väike-Aasia vallutamiseks tuli Roomal purustada Pontose riik ja Armeenia. Peaaegu 18 aastat kestis võitlus Rooma ja Pontose kuninga Mithridates VI vahel. Lõpuks löid Rooma leegionid rängasti Mithridates VI ja tungisid Tigranes II valdustesse. Nad riisusid paljaks Armeenia rikka pealinna (Tigrise jõel asuva Tigranocertese), kuid hiljem tabas neid ebaõnn. Siis saadeti Tigranes II vastu uusi leegione Pompeiuse juhtimisel. Koos armeenlastega võitlesid roomlaste vastu grusiinlased, meedlased ja teised rahvad. Kasutades ära lahkkelid armeenia suurnike seas, sundis Pompeius Tigranes II rahu tegema. Armeenia kuningas sai „Rooma rahva sõbra ja liitlase“ tiitli, mis tähendas alistumist Roomale. Pärast seda alistasid roomlased suure osa Gruusiast.

I sajandil e. m. a. kindlustasid roomlased end tugevasti Musta mere mail. Bosporose kuningad said Rooma keisrite vasallideks ning täitsid kuulekalt nende käske. Hersonesoses

ja teistes Kreeka linnades Krimmis ja Kaukaasias paiknesid Rooma leegionid. Musta mere rannikule olid ehitatud Rooma kindlused, mille tornidest valvati vaenulike laevade ilmumise järele.

Bosporose kuningad hakkasid endile võtma Rooma keisrite nimesid ja kandma rooma riietust. Nad said Roomast võimutunnuseid: valitsuskepi keisri kujutusega ja kuningakrooni. Mitusada aastat kestnud Kreeka kolooniate endiste kolonistide järeltulijad segunesid kohaliku rahvaga. Mitut tõugu sisserändajad kodunesid mereäärseis linnades ning said nende kodanikeks. Nii toimus Krimmis mitmesuguste kultuuride segunemine.

Rooma impeeriumi nõrgenemisega langes järsult Rooma mõju Musta mere maadel. III sajandiks m. a. j. tühjenesid Rooma kindlused Krimmis ja Kaukaasia rannikul. Endised Kreeka linnad said uuesti iseseisvaks. III sajandil tekkis Musta mere maade lõunapoolseis steppides uus suguharude ühendus, mida tuntakse gootide nime all. Nende hulgas olid ka idagermaanlased, kes enne elasid Visla jõe alamjooksul. Alates III sajandi keskelt hakkasid goodid tungima Doonau-taguseisse Rooma valdustesse. Samal ajal goodi mereröövlid riisusid Musta mere rannikmaid Kaukaasias ja Väike-Aasias, tungisid Egeuse merre ning põletasid Kreeka linnu. IV sajandil löid roomlased goote sõjas tugevasti.

Gootide kallaletung Rooma valdustele idas oli mitmesuguste Ida-Euroopa suguharude ja roomlaste vahelise võitluse algus. Samal ajal käis Lääne-Euroopas võitlus roomlaste ja germaanlaste suguharude vahel. „Barbarite“ (mitteroomlaste) kallaletungid kiirendasid orjandusliku Rooma riigi hukkumist.

§ 6. Rändrahvaste liikumine.

Rändrahvaste koondised Siberis ja Kesk-Aasias. Määratu suured stepialad lõunapoolses Siberis ja Kesk-Aasias olid asustatud mitmesuguste rändsuguharudega, kelledest hiljem tekki-

sid türgi ja mongoli rahvad. Mitu sajandit enne meie ajaarvamist asutasid nomaadid, kes elasid põhja pool Hiinat, suure suguharude liidu. Hiinlased nimetasid sinna liitu kuuluvaid nomaade hunnideks. Hiinlaste võitlus hunnidega oli väga raske ja kestis sajandeid. Nomaadid tungisid ootamatult Hiina põhjapoolsete maade kallale, purustasid linnu, hävitasid viljasaagi ning viisid elanikud enestega kaasa. Kui kogunes suur Hiina sõjavägi, läksid nomaadid tagasi steppi ning hajusid selle mõõtmatuise laiustesse.

Piiri kaitseks ehtasid hiinlased juba III sajandil e. m. a. kindlad kivikindlustused, mis said nimeks „Suur Hiina müür“. Vähehaaval hakkas nomaadide juurde tungima hiina mõju. Hunnide rändriigi pea võttis endale aunimeks „päikesest ja maast sünnitatu, päikese ja kuu poolt ametisse seatu“. Hunnide vürstid saatsid oma poegi teenima Hiina keisrikoja juurde.

Nomaadide valitsev kiht hakkas omaks võtma hiina kombeid ja hiina riietust. Ulirikkalikes hunnide juhtide kalm-kurgaanides Põhja-Mongoolias, kus uurimisi toimetas nõukogude ekspeditsioon P. Kozlovi juhtimisel, leiti kaarikuid, hiina siidi, tore vaip tiivulise looma kujutusega, kes murrab põtra, väärt-asju, au-päevavarje ja muid esemeid.

I sajandil e. m. a. suur hunnide riik lagunes. Osa hunne lahkus läände. Aasia steppides, kus varem valitsesid hunnide suguharud, tõusid esile uued suguharud, kes enne olid nende võimu all.

Türgi kagaaniriik. VI sajandil m. a. j. tekkis Mongoolias suguharude ühendus, mis on tuntud nime all „Türkide kaganaat“. Selle riigi juht kandis nimetust kagaan. Kaganaadi valitsemise all oli suur arv nomadiseerivaid ja osaliselt ka põlluharijaid suguharusid. Valitsevad suguharud, eesotsas kagaaniga, korraldasid alatasa rüüsteretki naabrite kallale ja laiendasid oma võimu määratu suure territooriumi üle. Kõrgest soost ja rikkad isikud juhtisid väeosi ja valitsesid alistatud suguharude üle. Põhimass rändrahvast elas omaette sugukondlike kogukondadena.

Orhoni jõe orus on säilinud türgi kagaanide hauasambad, millesse on raiutud pealkirjad tähtsaist sõjakäikudest ja silmapaistvamaist sündmustest.

Türgi kagaanid vaenutsesid kirgiisidega (hakassidega), kes elasid Jenis-

sei jõe ülemjooksul ja Altai mägedes. Uhes mälestuskirjas kõneldakse, kuidas türgi kagaan istus valge täku selga ja läks oma sõjaväega kirgiiside peale. Uhe kirgiisi ta virutas sadulast maha. Oda käes, tungis ta siis vaenlaste ridadesse. Selle juures ta kannustas nii tugevasti oma valget täkku, et murdis selle küljeluud. Kirgiiside khaan sai surma ning rahvas alistus türgi kagaani võimule.

Türkide riik Mongoolias ja Kesk-Aasias lagunes VIII sajandil m. a. j. Pärast kagaaniriigi langemist osutusid kõige tugevamaks kirgiisid (hakasid). Kirgiisid olid arvukas rahvas ja võisid välja panna kuni 80 000 sõjameest.

Sel viisil paljude sajandite jooksul lõunapoolse Siberi ja Kesk-Aasia määratu suurtes maa-alades kord tekkisid, kord lagunesid rändrahvaste koondised, Nomaadide liikumine paremate karjamaade ja saagi otsimisel haaras suurema osa Kesk-Aasia steppidest. Osa nomaade paiknes uutes kohtades, osa liikus edasi läände. Neid meelitasid rammusad, rohurikkad stepid, mis tiheda vaibana katsid maad loode pool Kaspia merd.

Nomaadide sissetungimine Ida-Euroopasse. Rändsuguharud, kes ilmusid IV sajandi lõpul Aasovi mere äärde, said Euroopas tuttavaks üldise nime all — hunnid. Pärast seda, kui hunnide riik Mongoolias oli lagunenud, mõned suguharud, kes kuulusid sesse riiki, rändasid hiinlaste eest põgenesedes edasi lääne poole. Pärast mõnd sajandit nende järeltulijad, kes teel olid segunenud teiste rahvastega, ilmusid Ida-Euroopasse. Kaasaeglased nimetasid hunne „kõige raevukamaiks võitlejaiks“. Hunni riigi koosseisu kuulusid peale mongoolia hunnide ka põhjapoolse Musta mere maa põliselanikud.

Hunnid purustasid goodid ja kihutasid nad läände. Hunnide peahord peatus Doonau ja Tisza jõe vahel. Siin tekkis lühikeseks ajaks tugev hunnide riik, kelle kuningaks oli Attila. Pärast tema surma 453. aastal hunnide riik lagunes: osa hunne asus Doonau paremale kaldale, osa siirdus tagasi Musta mere steppidesse.

Hunnide liikumine Volgamailt läände mööda Musta mere põhjarannikut kutsus välja ka teiste rahvaste edasiliikumise. Hunnide järel ilmusid Kaspia steppidesse bulgaarlased. Kuid ka bulgaarlased ei saanud teiste rändrahvaste surve ees kaua püsida. Bulgaarlaste suguharude liit lagunes mitmeks osaks.

§ 7. Varafeodaalsed riigid Taga-Kaukaasias.

Rooma ja Pärsia vaheline võitlus Armeenia ja Gruusia pärast. Roomlased, kes jäid peatuma Taga-Kaukaasias pärast

võitu Armeenia kuninga Tigranes II üle, leidsid kohaliku rahva poolt suurt vastupanu. Uheaegselt roomlastega püüdsid Taga-Kaukaasiat vallutada ka Partia kuningad. Rooma mõju Taga-Kaukaasias hakkas märgatavalt nõrgenema meie ajaarvamise III sajandi algusest peale. Sel ajal kujunes Pärsias kohaliku Sassaniidide dünastia valitsemise all tugev riik, mis hävitas Partia riigi. IV sajandi alguses alistasid sassaniidid oma võimule Albaania (Aserbaidžani) ja suure osa Gruusiast ja Armeenias. Ainult väike osa läänepoolsest Armeenias ja läänepoolsest Gruusiast jäi Rooma võimu alla. IV sajandi lõpul jagunes Rooma impeerium kaheks — Ida-Rooma ja Lääne-Rooma riigiks. Ida-Rooma riik (Bütsants) jätkas võitlust Pärsia riigiga Armeenia ja Gruusia pärast.

Feodaalsuhete tekkimine Armeenias ja Gruusias. Umbes I sajandi keskpaiku hakkas Armeenias valitsema kuninglik Aršakiidide dünastia. Rooma keiser Nero võttis Roomas Armeenia saatkonna suure toredusega vastu ning pani ise krooni Armeenia kuninga pähe. Esimestel sajanditel m. a. j., Aršakiidide dünastiast kuningate ajal, hakkasid Armeenias kujunema feodaalsed vahekorrad. Orjade töö oli vähetootev. Põllumajanduse ja käsitööde arenemisega ning tööriistade täienemisega muutus orjade töö ebakasutoovaks. Seepärast tõrjuti see töö välja feodaalselt sõltuvate inimeste töö poolt. Pärisorjuslikel talupoegadel, kes elasid feodaalide maadel, oli oma majapidamine vajaliku inventariga. Nad harisid feodaali põldu ja kandisid tema kasuks muid kohustusi. Feodaal ei võinud enam karistusega tappa talupoega, nagu võis tappa orja, kuid ta võis teda seniselt müüa ja osta.

Orjanduslikus süsteemis ei võinud orjal töö vastu mingit huvi olla. Feodaalseis suhetes on pärisorjal-talupojal olemas mõnesugune huvi majapidamise vastu, mis on talle vajalik elatumiseks ja feodaalile naturaaltasu maksmiseks — ühe osa viljaga oma lõikusest. Suurmaapidajad sundisid talupoegi täitma nende majapidamises kõiki töid ja kandma mitmesuguseid kohustusi. Igal rikkal feodaalil oli oma loss ja oma eri sõjavägi.

Feodaal-aadel haaras enda kätte tähtsamad ametid. Suurfeodaalid moodustasid kuninga õukonna, võtsid osa pidulikest tseremooniaist ja omasid seal kohti sugukondade vanuse järgi.

Armeenia kuningas ja aadel võtsid III sajandi lõpul vastu ristiusu, mis sai Armeenia riigiusuks. Bütsants toetas ristiusu kirikut, sest ta kasutas seda oma mõju suurendamiseks. Kirik aitas kaasa feodaalse korra lõplikule maksmapääsemisele Armeenias. Kuid talurahva seas kestsid veel kaua vanad paganausulised kultused.

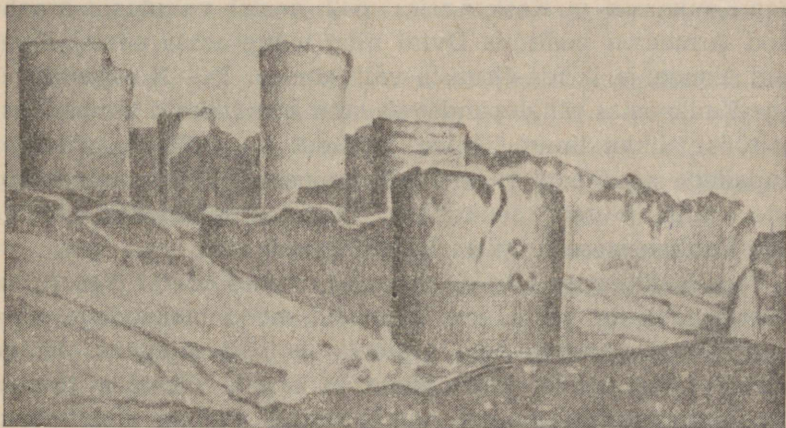
IV sajandi lõpul kaotati Armeenia Bütsantsi osas kuninga-võim. Maad hakkasid valitsema Bütsantsi keisri poolt saadetud ametnikud. Varsti langes kuningavõim ka sassaniidide võimule alluvas Armeenias. Pärast kuningavõimu langemist tugevnesid suurmaaomanikud veel rohkem.

Munk Mesrop Maštots, kes põlvnes talupojaperest, täiustas V sajandi algul armeenia alfabeeti. Sellest ajast algas armeenia kirjanduse arenemine: koolides toimus õpetamine emakeeles, noorsugu saadeti õpinguid täiendama Egiptusse ja Bütsantsi, tekkis laiaulatuslik algupärane ja tõlkekirjandus.

Muistse Kolhise territooriumil (Gruusias) tekkis IV sajandil m. a. j. Lääne-Gruusia riik, mida roomlased ja kreeklased nimetasid valitseva suguharu (laside) nime järgi Lazikaks. Selle riigi keskuseks oli Rioni jõe viljakas org, mis oli kaetud viinamarjaväljade ja aedadega. Selles orus oli hulk linnu, mis tegelesid kaubandusega. Bütsants säilitas oma võimu Lazikas pärast pinevat võitlust Pärsiaga. Idapoolsed grusiinlaste maad kuulusid teise riigi — Kartlia (endise Ibeeria) piiridesse. V sajandi algusest sai Kartlia valitseja sassaniidide vasalliks. Nagu Armeenias, nii ka Gruusias tugevdas feodaalsuhete arenemine põllumajanduslikku aadlit, kes püüdis piirata kuninga võimu. Ristiusk hakkas Gruusiasse tungima Musta mere rannalinnade kaudu. Bütsantsi abil jäi ta Kartlias lõplikult riigiusuna püsima IV sajandi teisel kolmandikul, Lazikas VI sajandi algul. Ristiusk kõvendas kultuurilisi sidemeid Gruusia ja Bütsantsi vahel. Uhel ajal kiriklike raamatute tõlgetega ilmusid ka

kreeka filosoofiliste ja ajalooliste teoste tõlked. See soodustas gruusia kirjanduse arenemist.

V sajandi lõpul astus Kartlia kuningas Vahtang, hüüdnimega „Hundipea“ (kuninga kiivril oli kujutatud hundi pea), võitlusse sassaniididega. Ühes lahingus sai ta surmavalt haavata. Pärast tema surma hävitasid sassaniidid, Gruusia feodaaladli nõusolekul, kuningavõimu Kartlias. Maad hakkas valitsema Pärsia kuninga asehaldur, kes asus Tbilisis.

Ani. Kindluse varemed X sajandi teiselt poolelt.

Taga-Kaukaasia rahvaste võitlus Pärsia ja Bütsantsi ülemvõimu vastu. Bütsantsi ja Pärsia valitsemisega Gruusias, Armeenias ja Albaanias (Aserbaidžanis) kaasnes hirmus rõhumine ja laastamine. Rahvas oli viidud meeleheitele ülejõukäivate maksude ja raskete kohustustega. Vallutajad võtsid Armeenia ja Gruusia noormehi oma sõjaväkke. Seepärast puhkesid Gruusias, Armeenias ja Albaanias (Aserbaidžanis) sageli verised rahva ülestõusud. Need muutusid eriti tugevaks, kui grusiinlased ja armeenlased ühinesid võitluseks ühiste vaenlaste vastu. Tiivustatud vihast orjastajate vastu, võitsid gru-

siinlased ja armeenlased enam kui üks kord vaenlase rohkema arvulisi ja paremini relvastatud vägesid. Sel ajal kui rahvas ennastsalgavalt ja visalt võitles kodumaa vabastamise eest, said suurfeodaalid tihti äraandjais ning läksid üle vaenlase poole. See kergendas Pärsial ja Bütsantsil rahva ülestõusude mahasurumist.

Taga-Kaukaasia rahvaste võitlus araablatega. Pärsia ülemvõim Armeenias ja Gruusias kestis kuni VII sajandini, millal araablased hävitasid Pärsia riigi ja varsti pärast seda vallutasid Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia. 642. aastal vallutasid araablased Armeenia pealinna Dvini ning mõne aasta pärast lõpetasid Armeenia ja Ida-Gruusia vallutamise. IX—X sajandil oli Taga-Kaukaasias tähelepandavalt suur arv rikkaid kaubanduskäsitööstuslikke linnu (Tbilisi, Derbent jt.), millede ärimehed kaupadega sooritasid reise Ida-Euroopasse. Tbilisi sai araablaste emiiri (vürsti) asukohaks. Koos araablatega hakkas Taga-Kaukaasiasse tungima ka muhamedi usk.

Taga-Kaukaasias tõusid talupojad mitmel korral üles vallutajate-araablaste vastu, kes laostasid maad maksudega ning tegid kohaliku rahva oma orjadeks ja pärisorjadeks. Kõige suurem talupoegade, käsitööliste ja orjade ülestõus toimus IX sajandi esimesel poolel Aserbaidžanis andeka juhi Babeki juhtimisel. Babek jäi lapsena orvuks. Pärast isa surma anti 10-aastane poiss karjaseks rikka karjapidaja juurde. Hiljem sai Babek kaameliajajaks. See andis talle võimaluse hästi tutvuda Aserbaidžani rahva eluga. Raskete maksudega ja mitmesuguste andamitega koormatud rahva kannatused kutsusid Babekis esile lepitamatu vihatunde rõhujate ja orjastajate, eriti Araabia valitsuse vastu. Kaheksateistkümne-aastase noorukina liitus Babek rahva ülestõusuga ning sai varsti selle juhiks. Tugedes ligipääsematuile kõrgemäelistele rajoonidele, pidas Babek vihast sõda araablatega. Mitu korda said ülestõusnud arvukate araablaste vägede üle võitu.

Alles palju-aastaste võitluste tulemusena läks araablattel korda hõivata ülestõusu pearajoonid. Pärast seda jätkas Babek,

varjates end mägedes, veel mõne aja partisanisõda araablasterga ja rahva reetureiks saanud kohalike feodaalidega. Kõik katsed Babekit sisse piirata ja vang'i võtta lõppesid ebaõnnestumisega. Siis üks suurfeodaal, teeseldes Babeki poolehoidjat, kutsus ta oma lossi, kus Babek vangistati reetlikult ja anti välja araablasterle. Kaliifi käsul Babek hukati. Nii suruti ülestõus maha pärast pikka ja visa võitlust, mis kestis umbes 20 aastat.

Araabia kalifaadi lagunemine, mis algas IX sajandi lõpul, viis kohalike valitsevate perekondade võimu taastamisele Gruusias ja Armeenias.

Aastal 864 sai ühe Armeenia võimsaima sugukonna esindaja Ašot I Armeenia kuningaks ja pani aluse uuele Bagratiidide dünastiale, kes valitses XI saj. keskpaigani. Sellel dünastial õnnestus ühendada suur osa Armeenias. Bagratiidide pealinnaks sai Ani linn (Karsi linna lähedal), mis muutus kaubavahetuse keskuseks Ida ja Lääne vahel. Linn kaunistati hulga ehitistega, mis viitavad armeenia kunsti suurele tõusule. Ani linna varemed on läbi uuritud kuulsa nõukogude õpetlase N. Marri poolt, kes restaureeris muistse armeenia keele ja kultuuriajaloo.

Gruusia jagunes pärast Araabia kalifaadi langemist reaks iseseisvaiks väikesiks feodaal-vürstiriikideks, kes olid omavahel vaenüjalal. Alles X sajandi teisel poolel ühendas üks neist — Tao-Klaržeti — need vürstiriigid Gruusia Bagratiidide dünastiast kuningate võimu alla.

Armeenia eepos „Sassuuni David“. Mälestused armeenia rahva pikaajalisest võitlusest vallutajate-araablasterga kajastuvad suurepärasel eepilises poemis „Sassuuni David“. Selles jutustatakse nelja kangelassugupõlve seiklustest ja vägitöödest. Kõrgeis mägedes ladusid kaks venda hiiglasuurtest kividest kindluse ning andsid sellele nimeks „Raev“ (Sassuun). Mitmelt poolt tuli vaene rahvas Sassuuni kaitse alla, mis sellest ajast peale sai rahva võitluse kantsiks kodumaa vaenlaste vastu. Ühe venna pojapoeg — David — on poemi peakangelane. Juba noormehena alustas ta võitlust araablasterga, kes rõhusid rahvast. Siis araablaster käskija melik läks suure sõjaväega Sassuuni vastu. Sõdureid oli nii palju, et igauhe juues ühe sõõmu

nad kuivatasid jõed oma teel. Kuid vaenlase jõud ei ehmatanud Davidi. „Vennad ja õed,“ ütles David, „ärge kartke vaenlasi, mina lähen teie eest võitlusse melikuga!“ Isalt päritud imehobusel asub David võitlusse rohkearvuliste vaenlastega. Ta surmab vaenlase sõdureid, kuid säästab neist need, kes olid väevõimuga sõtta saadetud. Siis ta surmab meliku enese ja laseb vangivõetud sõdurid vabadusse, öeldes:

Te võite vabalt minna kõik.
Kõik sinna minge nüüd, kust tulnud olete.
Teid kodud ootavad, seal elage kui enne
ning makse teilt ei vaja ma!

Davidil oli poeg Mger Noorem, samuti tugev ja vapper kui isagi. Jäänud orvuks, jätkas Mger Noorem võitlust kodumaa vaenlastega. Ta võitles kurjusega seni, kuni ta koos hobusega hakkas vajuma maamulda. Siis Mger läks kalju juurde ning lõi selle tugeva hoobiga lõhki. Imeväärsel vanaisa hobusel läks ta tekkinud kaljulõhesse. Ta jääb kalju alla seniks, kuni pole hävitatud vana, ebaõiglane maailm.

Kuni see maailm on kurjust täis,
kuni jääb valelikuks maa,
siin ilmas ei ela ma.
Kui puruneb maailm ning uuesti sünnib,
kui nisul on vili kui pählkiterad,
kui oder on suur kui metsroosi mari,
siis saabub mu päev, —
siit ilmun taas päeval sel.

Nendes Mger Noorema poolt öeldud sõnades väljendas armeenia rahvas mitte kunagi vaibunud unistust paremast elust. Möödusid sajandid, vahetusid sugupõlved. Rahvalaulikud aga kandsid sajandist sajandisse edasi jutustusi Sassuuni kangelastest, nende vägitegudest võitluses kurjusega ning nende suurest armastusest kodumaa vastu.

§ 8. Kesk-Aasia rahvad võitluses araablastega.

Kesk-Aasia vallutamine araablaste poolt. Ajajärgul, mil Kesk-Aasia vallutati araablaste poolt, koosnes see mitmest riigist, kes seisid üksteisega alatiselt vaenujalal. Kõige suurem neist riikidest oli Sogdiana. Selle pinnal oli laialipillatuna üks-

teisest peaaegu sõltumatute maaomanike-vürstikeste losse. Kõige tugevam oli Samarkandi valitseja, kes nimetas ennast „Sogdiana kuningaks“. Samarkandist lääne pool asus Buhhaara¹. Amu-Darja jõe alamjooksul oli Horesm.

Kesk-Aasia stepid olid endiselt rändsuguharude all. Ida poolt üha suurenes türkide suguharude pealesurumine. VIII sajandi algul türgid oma katses hõivata Kesk-Aasia põllumajanduslikke rajoone ja selle rikkaid linnu, pörkasid kokku araablasterga, kuid nad löödi tagasi.

Rahvas osutas araablaster vallutussõjale meeleheitlikku vastupanu. Põlluharijale rahvale tulid abiks nomaadid. See pärast kulus araablaster Amu-Darja ja Sõr-Darja jõe vahelise maa täielikuks vallutamiseks umbes 75 aastat. VIII sajandi keskel said Horesm, Sogdiana, Buhhaara ja teised Kesk-Aasia maad Araabia kalifaadi osaks. Enamail juhtudel jätsid araablased kohalikele vürstikestele nende maad ja võimu alles, kuid tegid nad oma maksualuseiks. Suuremaisest linnadesse seati kaliifi asevalitsejad ja alalised arabia garnisonid.

Jõukas kaubarahvas kasutas araablaster vallutamist kauplemiseks kalifaati kuuluvate maadega. Linnadesse asus suur arv araablasi, kes avaldasid märgatavat mõju kohalikule kultuurile. Kohaliku rahva valitsevas kihis levis muhamedi usk, arabia keel sai kirjanduse- ja riigikeeleks.

Põllumajanduslik rahvas, kes varem täitis mitmesuguseid kohustusi oma maaomanike vastu, koormati araablaster poolt raske naturaalmaksuga. See ulatus kuni pooleni kogu vilja-saagist. Seepärast korraldasid juba VIII sajandi teisel poolel talupojad, orjad ja vaeseim linnarahvas mitu korda ülestõuse araablaster võimu vastu.

Mukanna ülestõus. Kõige tugevam ülestõus toimus VIII sajandi 70-ndail aastail. See sai nimeks „valgesärklaster ülestõus“, sest põllumehed kandsid lihtsat valget riidet. Rahva ülestõusu juhiks oli Hašim-ibn-Hakim, kes oli rahva seas tun-

---

¹ Kohapealne rahvas hääldeb Buhharaa.

Araabia valdused Kaukaasias ja Kesk-Aasias VIII—IX saj.

tud Mukanna hüüdname all, mis tõlkes tähendab „katte all olija“.

Noorena oli Mukanna pesupesija. Pärastpoole ta juhtis üht jõuku ülestõusjaid. Vangistatuna oma vaenlaste poolt veetis Mukanna vanglas mitu aastat. Pärast põgenemist hakkas ta ette valmistama talupoegade ühist ülestõusu maaomanike ja Araabia võimu vastu. Ülestõus kestis umbes 7 aastat. Sellest võttis osa suur hulk Kesk-Aasia talupoegkonnast. Ülestõusnud vallutasid ja purustasid losse, tapsid kohalikke maaomanikke ja hävitasid araabia garnisonid linnades. Et talupoegade ülestõusu maha suruda, kogusid araabia emiirid suure sõjaväe, varustades selle müüripurustamise masinatega. Tekkis mitu vihas lahingut, kus talupoegade armee sai raske kaotuse osaliseks. Kuid ka pärast Mukanna ülestõusu mahasurumist ei lõppenud rahvaliidumised.

Samaniidide riik. Araabia kalifaadi lagunemisel tekkis IX sajandi teisel poolel Kesk-Aasias tadžiki samaniidide riik (tadžikkideks hakati hiljem nimetama Sogdiana põlisrahvast). Samaniidide dünastiast kuningad, kelle pealinn oli Buhhaara, püüdsid luua tugevat tsentraliseeritud võimu, mis oli vajalik nomaadidega võitlemiseks. Seepärast pidasid samaniidid visa võitlust üksikute iseseisvusele püüdvate valitsejatega.

Tänu samaniidide tugevale võimule hakkas Kesk-Aasia steppides valitsema rahu. See soodustas kaubanduse ja linnaelu õitsengut. Kõige suuremad linnad (Buhhaara, Samarkand ja Merv) kauplesid vilkalt ida- ja läänemaadega, nende hulgas Hiinaga ja Volgamaadega.

Samaniidide ajastul tõusid kirjandus ja teadus kõrgele arenemistasemele. Luuletajad ja õpetlased (filosoofid, arstid, matemaatikud, ajaloolased jt.) lõid väga rikkaliku kirjanduse araabia ja pärsia keeles. Buhhaara palee raamatukogus hoiti hulk hinnalisi käsikirju. Siin töötas X sajandi lõpul noor Avicenna (Ibn-Sîna), pärastine kuulus filosoof, looduseuurija ja arst. Tema teosed tõlgiti ladina keelde ning need said keskaegses Euroopas suure leviku osaliseks. Avicenna sõnade

järgi oli samaniidide raamatukogus iga teadus- või kirjandus-
haru jaoks määratud eri tuba. Raamatukogu kataloogi järgi
võis kiiresti kätte leida ükskõik millise teose.

§ 9. Kasaarid ja bulgaarlased Volga ääres.

Kasaaride riik Volga ääres. VII sajandil tekkis Volga jõe
alamjooksul tugev kasaaride riik. Kasaarid olid poolnomadi-
seeriv rahvas. Talvel nad elasid linnades, kuid kevadel läksid
oma karjadega steppidesse rohumaadele. Karjandus jäi nende
peamiseks tegevusalaks, kuid koos sellega nad tegelesid ka
põllupidamise ja viinamarjakasvatamisega. Kasaaridel oli veel
säilinud jagunemine sugukondadesse, kellest igäühel oli oma
osa maad. Kuid sugukondlik ühiskonnakorraldus oli juba lagu-
nemas; sugukondade koosseisus eristus mõjuvõimas sugu-
konna-aadli kiht. Kasaaride riigi eesotsas seisis kagaan (ku-
ningas), keda ümbritsesid rikkad aukandjad. Kuningale anti
jumalikke auavaldusi. Kuid riigi üle valitses mitte kagaan
ise, vaid tema asevalitseja.

Kagaan elas Itilis, mis asus Volga suudme lähedal. See
oli suur ja rahvarikas linn Volga harujõe mõlemal kaldal.
Linna ümbritseva müüri taga asetsesid puust majad ja vildist
jurtad. Saarele, mis oli kaldaga ühendatud ujuva silla abil, oli
ehitatud telliskivist kagaani-loss. Linna idaosas elasid sisse-
sõitnud kaupmehed — araablased, kreeklased, juudid, horesm-
lased jt. Siin oli palju turge, kus võis leida mitmesuguseid
Kesk-Aasia, Kaukaasia, Volgamaade ja slaavimaade tooteid.
Itil oli kagumaade kaubanduse tähtsaim keskus. Eriti suur
tähtsus oli tema kauplemisel Horesmiga. Kasaarid võtsid kaup-
meestelt makse; see oli kuninga laekale tähtsaim tulu. Alatine
läbikäimine kultuursemate Idamaa rahvastega avaldas suurt
mõju Kasaari riigi struktuurile ja ta rahva elule-olule. Kasaa-
ride valitsev kiht koos kagaaniga võttis vastu juudi usu.

Teine suurem Kasaari linn oli Sarkel Doni ääres. Sarkel oli

ehitatud Bütsantsi inseneride abiga ning ta pidi kaitsema maad nomaadide sissetungide vastu.

Kasaari riik tõusis oma vägevuse haritipule IX sajandil. Lõunas sõdisid kasaarid (olles Bütsantsiga liidus) araablatega ja tungisid edasi Araksi jõeni. Lääne pool Volgat kuulusid kasaaridele Kaspia ja Aasovi mere vahelised maad. Üksvahe nad vallutasid osa Krimmist ja maksustasid slaavlaste suguharusid, kes elasid Dnepri ja Okaa jõe ümbruses. Põhjas ulatus kasaaride võim Volga keskjooksuni.

Kasaaride lähedasimaiks naabreiks olid petšeneegid, kes IX sajandil nomadiseerisid Jaiki (Uurali) ja Volga jõe vahel. Sama sajandi teisel poolel liikusid petšeneegid teiste suguharude ja ka kasaaride pealesurumisel edasi lääne poole ja võtsid enda alla stepid Doni ja Dnepri vahel.

Bulgaaria riik Volga ja Kama jõel. Bulgaaria suguharude liit lagunes koost teiste rändrahvaste hoopide all. Osa bulgaarlasi siirdus Doonau äärde. Siin kadusid bulgaarlased slaavlaste hulka, kuid jätsid neile oma nime. Teine osa bulgaarlasi läks piki Volga jõge ülespoole ja lõi Kama jõe alamjooksu ning Volga keskjooksu aladel oma iseseisva riigi. Uletulekul Volgale ja Kamale olid bulgaarlased alles rändrahvas. Enda alla võetud maades allutasid nad põlduhariva ja karjakasvatava kohaliku rahva. Uutes kohtades läksid bulgaarlased üle põllupidamisele. Araabia kirjanike jutustuste järgi kasvasid bulgaarlased nisu, otra ja hirssi.

Bulgaaria riigis kuulus võim kuningale, suguharu-vürstikestele ja suguharu-aadlile. Suurem osa linnu oli Volga ja Kama ühinemise lähikonnas. Bulgaarlaste pealinna, mis asus Volga jõel, nimetasid araablased „Suureks linnaks“. Bulgaaria pealinna sõitis igal aastal kokku kaupmehi slaavimaadest ja Kesk-Aasiast. Slaavimailt toodi tugevaid sihvakaid orje ja kalleid karusnahku. Araabia kaupmehed tulid terasmõõkadega, siidist ja puuvillast kangastega ja mitmesuguste kallite ehteasjadega.

Bulgaarlased ise sõitsid karusnahku tooma põhjamaile, mida nad nimetasid „pimedusemaaks“. Selle maa loomapüüdjatega pidasid nad vahetuskaubandust. Bulgaaria kaupmehed asetasid toodud kaubad teatud kohale ning eemaldasid siis. Järgmisel päeval nad leidsid oma kaupade kõrval

loomannahku. Kui kaupmees oli rahuldatud, võttis ta karusnahad ning jättis oma kauba kohale. Vastasel korral ta ei puudutanud karusnahku, vaid võttis ära oma kauba. Uhes idamaise kaubandusega tungis Bulgaaria riiki kõrgem araabia kultuur. Juba X sajandil võttis bulgaaria rahva valitsev kiht araablastelt vastu muhamedi usu. Araablaste eeskujul hakkasid bulgaarlased lööma oma rahamünte.

X sajandi algul külastas Bulgaariat Araabia saatkonna koosseisus Ibn-Fadlan, kes koostas oma reisist väga huvitava kirjelduse. Bulgaarlaste kuningas kohtas saadikuid pealinna lähedal. Saadikud võeti hiljem vastu suures, rikkalikult sisustatud jurtas, mille põrandat katsid armeenia vaibad. Kuningas istus troonil, mis oli kaetud bütsantsi brokaadiga. Tema paremal käel istusid talle alluvad suguharude juhid. Pidustuste ajal kostitati külalisi lihatükkide ja meejoogiga. Ibn-Fadlan nägi sissesõitnud vene kaupmehi. Need olid tugevad saledad mehed. Igaüks neist oli relvastatud tapri, noa ja mõõgaga, milledest nad kunagi ei lahkunud. Kui rikas venelane juhtus surema, asetati tema laip kaldale tõmmatud paati, mis täideti surnud isiku asjade, relvade, mitmesuguste produktide ja ohvriks toodud hobustega. Matusepäeval tapeti üks noor naisori, kuid paat koos kõigi esemetega põletati ära.

Pärast Kasaari ja Bulgaaria riigi asutamist omandas Volga väga suure tähtsuse kaubandussuhetes Aasia ja Euroopa vahel. Oma algusega ulatub Volga väga lähedale Väina jõe, mis suubub Läänemerre. Tänu sellele kujunes peaaegu katkematu veete Kaspia merest Läänemerre ja tagasi. Jõgede vahel toimetati paadid jõest jõkke „tassimise“ teel.

Araabia kaupmehi sõitis VIII—X sajandil suuremal arvul Volga veeteel kauplemise eesmärgiga. Ostetud kaupade eest maksid nad väikeste hõbemündikestega, mis kandsid nime „dirhem“. Dirhemid levisid hiljem üle kogu Ida-Euroopa, sattusid Baltimaile, Skandinaaviasse ja isegi Saksamaale.

Sel viisil oli Ida-Euroopa VIII—X sajandil tõmmatud kaubanduslikesse sidemeisse nii Ida kui ka Läänega.

Kiievi riik.

III peatükk.

Kiievi riigi tekkimine.

§ 10. Slaavlased VI—IX sajandil.

Slaavlased VI—VII sajandil. Juba igivanadest aegadest saadik võtsid slaavlased, ühe Euroopa suurima rahva esivanemad, enda alla suurema osa Ida-Euroopast. Rooma kirjanike jutustuste järgi I—II saj. m. a. j. (nad tundsid slaavlasti veneedide nime all) asusid slaavlased Visla jõe kaldail ja Läänemere lõunarannikul.

VI sajandil eristasid bütsantsi kirjanikud lääneslaavlasti idaslaavlastest, keda nad nimetasid antideks. Idaslaavlased elasid tookord Dnestri ja Dnepri jõe ümbruses kuni Musta mere rannikuni ja kaugemal ida pool. Nad tegelesid põlluharimise, karjakasvatamise, kalapüügi ja küttimisega ning tundsid ka metallide töötlemist. Nad elasid hagudest või kõrkaist pununud onnides, mis olid üle savitatud. Asulad olid piiratud kraavide, muldvallide ja puutaradega.

Idaslaavlased elasid tol ajal alles sugukondliku korra alusel. Asjad otsustati suguharu koosolekul; seesuguse koosoleku nimetuseks oli „vetše“ (sõnast вещать — rääkima). Kogukonna keskelt tõusid vanemad ehk vürstid; mõnedel neist oli mõju mitte üksi oma, vaid ka naabersuguharude juures.

Idaslaavlastel oli patriarhaalne orjapidamine, kuid nende majapidamises ei etendanud orjatöö tähtsat osa. Vange kas

müüdi välismaa kaupmeestele või lasti lunahinna eest kodumaale tagasi või anti neile pärast mõneaastast vangipõlve vabadus ja õigus elada kogukonnas vabade inimestena.

Slaavlased võtsid sõjaretki ette Bütsantsi keisririigi territooriumile. Nende retkede peamine eesmärk oli saada sõjasaaki ja vange, kes hiljem läksid müügile. Ida- ja lääneslaavlased rüüstasid aastast aastasse Doonau-äärseid maid, mis kuulusid Bütsantsi keisririigi koosseisu. Suurekasvulistena ja tugevaina ning väga vastupidavana talusid slaavlased kergesti palavust, külma ja nälga. Sõjas ilmutasid nad palju osavust ja kavalust ning relvastatult ainult kilpide ja viskeodadega tormasid julgesti vaenlase peale. Põgenedes vaenlase eest pugesisid slaavlased üleni vette ja hingasid läbi pilliroo, mida hoidsid suus. Sõdade ajal Bütsantsiga õppisid slaavlased bütsantslastelt sõjatehnikat ning varustusid relvadega, mida käsitsesid paremini kui bütsantslased ise.

VI sajandist alates ei piirdunud slaavlased sõjakäikudega Bütsantsi keisririigi piiriäärseisse maa-aladesse, vaid hakkasid vallutatud maal ka jalgealust looma. Nad asustasid kogu Balkani poolsaare põhjaosa peaaegu Konstantinoopolini ja tungisid isegi sügavale siseriiki.

VII sajandil tungis Doonau orgu bulgaarlaste rändhord. Kultuuri poolest seisid Doonau-äärsed maaharijad-slaavlased palju kõrgemal karjakasvatajaist-bulgaarlastest. Seepärast Doonaumaile asunud bulgaarlased slaavistusid ruttu. Bulgaaria vürstide järeltulijad valitsesid slaavi riiki, mis tekkis VII sajandi lõpul Doonaust lõuna pool ja sai nimeks Bulgaaria (või Doonau-Bulgaaria, et eristada teda Kama-Bulgaariast).

Slaavi suguharud VIII—IX sajandil. VIII—IX sajandil jagunesid idaslaavlased mitmeks suguharuks. Slaavi suguharud, kes kunagi asusid Musta mere steppides ja Musta mere rannikuil, olid enamikus rändrahvaste voolu poolt ära pühitud. Kesk-Dnepril Kiievi ümbruses stepi piiridel elasid poljaanid (sõnast *поле*, s. o. stepp). Poljaanidest lääne pool (praeguse

Ukraina lääneosades) elasid duleebid ehk volõõnlased, kuid loode pool kuni Dnepri haru Pripetini elasid drevljaanid („metsaelanikud“). Pripetist põhja pool kuni Väina jõeni olid sooelanike dregovitšide asupaigad (ДРЕГВИЦА — soo). Dnepri vasakul kaldal, tema haru Desna kaldail oli severjaanide asupaik. Suure maa-ala Dnepri ülemjooksul, alates Smolenski rajoonist, ja Väina jõe ümbruse võtsid enda alla krivitšid. Eri suguharu moodustasid radimitšid, kes elasid Dnepri harujõe Soži kaldail. Slaavlased, kes asusid Ilmjärve kaldail, on tuntud Ilmeni slaavlaste või, Novgorodi järgi, Novgorodi slaavlaste nime all. Dnepri vesikonnast ida pool, Okaa jõe ja selle haru Moskva jõe piirkonnas elasid vjatitšid.

Idaslaavlaste tegevusalad ja ühiskondlik kord. Kirjeldataval ajal olid idaslaavlased peamiselt põlluharija rahvas. Metsarikkais kohtades hariti põldu alemaadel. Aletegemiseks raiuti maha võsa, suurtelt puudelt kisti maha koor, et nad kuivaksid. Aasta pärast põletati kogu künniks valmistatud maatükk üle ja tehti kohedaks kõblastega või künti üles adraga. Uhes põlluharimisega oli majapidamise tähtis koht ka metsatöõndusel (jahipidamine, metsmesindus, s. o. meekorjamine metsmesilas-telt) ja kalandusel.

Lõunapoolseis rajoonides oli põllutööl suurem tähtsus kui põhjas.

IX sajandil oli sugukondlik kord idaslaavlaste juures tunduvalt laostunud, kuid mõnesugused igandid sellest säilisid isegi kuni XI sajandini. Kestis edasi veritasu, kuigi mitte sellisel määral kui sugukondliku korra juures. Olid säilinud patriarhaalsele korrale iseloomulikud pulmakombed. Mõne mahaäänuna suguharu juures jätkati naiste „tõmbamist“, s. o. röövimist. Teiste juures osteti naisi „veno“ eest, s. o. lunaraha eest. Kes oli rikkam, sel oli mitu naist. Kuid sugukonda sõna täies mõttes enam ei olnud. Sugukonnad olid lagunened üksikuiks suurperedeks. Sugukonna asemele oli tekkinud saraskond, mis ühendas üheks tervikuks üksikud perekonnad, kes polnud omavahel sugulussidemetega seotud, vaid elasid ühisel

territooriumil. Seesugusel saraskonnal oli idaslaavlaste juures nimetus „verv“. Põlluharijaid, kes kuulusid saraskonda, nimetati „smerdideks“. Vervi ühiseks omanduseks olid metsaalad ja karjamaad. Igal saraskonda kuuluval perekonnal oli õigus hoida karja ühisel karjamaal, ühisel metsas võtta puuõõnest metsmesilaste mett, panna välja „paelu“, s. o. võrku loomade ja lindude püüdmiseks. Kännimaad olid üksikute perekondade täielikuks omandiks. Saraskonna keskuseks oli kindlustatud linnus, mis oli saraskonna liikmeile hädaohu korral pelgupaigaks. Saraskondlaste hulgast eraldub aja jooksul grupp jõukamaid vanemaid või „vanu“, kelle kätte koonduvad suured maatükid. Neid põlde hariti mitte ainult perekonnaliikmete jõuga. Osa vange tehti nüüd orjadeks ja sunniti neid töötama. Kuid siiski, võrreldes mõne teise keskaegse Euroopa rahvaga (näit. keltidega, germaanlastega), läksid slaavlastel mööda orjanduslikust formatsioonist ning siirdusid sugukondlikust korrast otse feodalismi.

Sõdade ajal valiti vanemate hulgast juhid — vürstid. Juhtimine sõjas andis vürstide kätte uued rikastumise vahendid, sest sõjasaagi ja sõjavangide jagamisel läks lõviosa vürstide kasuks. See võimaldas neil oma kulul ülal pidada sõjameeste salku ehk družiinasi, kellele sõda oli peamine elatusvahend. Družiina kaasabil haarasid vürstid võimu oma suguharus.

Iga suguharu eesotsas seisis mitu vürsti, kelledest üks oli ülimuslik. Kõigis küsimustes, mis puutusid suguharusse, pidi peavürst nõu pidama teiste suguharu vürstide ja vanematega. Mõnikord kutsuti kokku suguharu üldkoosolek — vetše.

Niisugused vürstiriigid kujunesid IX sajandil kõigi Ida-Euroopa slaavlaste suguharude juures. Nende vürstiriikide keskusteks olid linnad, mis olid vürstide ja nende družiinade asukohaks. IX sajandil olid tuntud järgmised linnad: poljaanidel — Kiiev, severjaanidel — Tšernigov, krivitšidel — Smolensk Dnepri ääres ja Polotsk Väina jõel, Ilmeni slaavlastel — Novgorod jne. Kiievi ja Novgorodi vürstiriik koondasid enda ümber naabersuguharud ja kujundasid kaks väikeriiki.

IX sajandil olid Dneprist ida pool asuvad slaavlaste sugu-
harud (vjatitsid, severjaanid) ja samuti ka steppide naabruses
elavad poljaanid alla heidetud kasaaride poolt, kelledele nad
maksid makse loomanahkadega.

Idaslaavlaste usund. Kuni X sajandini olid slaavlased paga-
nad. Nad hingestasid loodust ja omistasid temale inimomadusi.
Kõik, mis neid ümbritses — kivid, ojad, puud, taimed — oli
nende meelest täis imejõude, seepärast tõid nad neile ohvreid:
riputasid pühade puude okste külge riidetükke, heitsid ohvri-
anni vette. Samasuguseid imeomadusi evisid slaavlaste arvates
ka mõned loomad ja linnud. Kogu maailm oli slaavlastel täis
vaime. Slaavlased uskusid, et igas metsas on oma metsavaim,
kellest sõltub jahiõnn. Enne jahi algust jätsid slaavlased metsa-
vaimule tükikese leiba kannule. Hauakohtades jões elas slaav-
laste arvates vetevaim. Enne kalapüügi algust püüdsid nad
ohvrianniga võita vetevaimu heatahtlikkust. Peale vetevai-
mude elasid vees ka näkid.

Igal slaavlasel oli majas oma kodujumal — koduhaldjas,
kes aitas teda koduses majapidamises.

Kõiki loodusnähtusi seletasid slaavlased eriliste üleloomu-
like olendite — jumalate olemasoluga. Peajumalaks oli päike
ehk Daž-jumal, taevajumala Svarogi poeg. Päikese auks kor-
raldasid slaavlased suvel kõige pikemate päevade ajal suure
pidustuse. Muistsel ajal ööl vastu 24. juunit (vana kalendri
järgi) uputati vees noor neiu ohvriks jumalaile. Pärastpoole
uputati neitsi asemel nukk, inimesed aga suplesid jões. Seda
ööd nimetati Kupala ööks. Tuld pidasid slaavlased päikese
pojaks. Piksejumalaks oli Perun. Kõueilma ajal näis slaavlas-
tele, et Perun sõidab oma kaarikuga mööda taevast ning hävi-
tab tulinooltega kurje vaime. Tuulejumalaks peeti Stribogi.
Karjakasvatuse ja põllutöö kaitsjaks oli „karjajumal“ Veles.
Teda peeti ka laulikute kaitsevaimuks.

Slaavlaste uskumuste järgi jätkasid surnute hinged elu ka
pärast surma. Toitumiseks jäeti neile sööki kalmudele. Ka
matusekombed olid slaavlastel ühenduses surnute kultusega.

Mitmesuguste suguharude juures olid need kombed erisugused: mõnes paigas maeti laip hauda, teisal põletati laip ning tuhk maeti mulda (mõnikord anumas). Haa kohale püstitati kääbas. Surnule pandi hauda kaasa mitmesuguseid majatarbeid (nuga, tulitsed, relvad, toidunõud jne.), mida nende arvates vajati tulevases elus. Rikka inimesega maeti koos üks tema naistest ja orjadest. Pärast seda, kui hauaküngas oli valmis, peeti kadunu auks peied, s. o. korraldati sõjalisi mänge ühes pidulauaga, millest, nagu sel ajal arvati, võttis osa ka surnu ise.

Idaslaavlastel ei olnud templeid. Puust jumalakujud püstitati lahtise taeva alla. Et lepitada jumalaid, saavutada nende abi ja vaigistada nende viha, toimetati ohverdamisi. Mõnikord ohverdati inimesi. Slaavlased uskusid, et on olemas inimesi, kes oskavad jumala tahtmist aimata; seesuguseid inimesi nimetasid slaavlased „tarkadeks“ ehk nõidadeks. Neid arvati teadvat erilisi „taigu“, millede abil nad võivat allutada enesele looduse jõude, arstida haigusi, moonduda loomadeks (libahundid) jne. Sellised slaavlaste paganlikud uskumused nagu usk majahaldjasse, metsavaimusse ja muud ebausud püsisid rahva seas sajandeid.

Slaavlaste naabrid. Läänemere ranniku kaguosa Neemeni jõest kuni Väina jõeni oli asustatud leedulastega. Need koosnesid reast väikestest suguharudest. Neemeni ja Visla vahelisel maal asusid preislased. Neemeni alamjooksu parempoolsete harujõgede piirkonnas asusid žmuudid. Neemeni keskjooksuala oli asukohaks puhtleedulastele (lietuva). See nimetus sai pärast ühiseks kõigile leedu hõimudele. Väina jõe alamjooksu paremal kaldal asusid letgallid, vasakul kaldal — semgallid. Nendest kahest suguharust tekkis hiljem läti rahvus. Läänemere suubuvate jõgede kaldaäärsed maad olid kaetud suurte metsadega ning olid rikkad soode poolest. Leedulased elasid neis metsapadrikuis väikeste asulatena, neil polnud ei linnu ega kindlustusi. Väikesed sugukondlike hõimude liidud polnud eneste vahel millegagi seotud. Rahvas elatus küttemisest, põl-

luharimisest ja osalt ka karjapidamisest. Mererannas elavad leedulased tegelesid merendusega, korjasid merivaiku, mida tol ajal hinnati väga kõrgelt, ning kauplesid naabritega (näit. skandinaavlaste ja teistega).

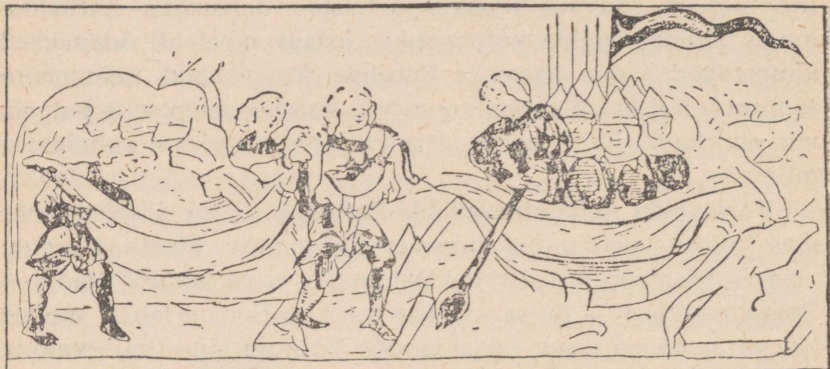
Leedulastest ja slaavlastest kirde pool elasid mitmesugused suguharud: tšuudid (eestlased), merjalased, mordvalased, tšeremissid (marid) jt. Nad võtsid enda alla Kirde-Euroopa metsarikkad maad. Rahva peategevusalaks jäi väga kauaks ajaks küttimine ja kalapüük. Põhjamaade metsad olid rikkad sooblite, nugiste, oravate, rebaste ja teiste väärtuslike karusloomade poolest; nende karusnahku ötsid meeeldi idamaised kaupmehed Volga ääres ja Euroopa kaupmehed Läänemere rannikul. Rahvas elas muldonnides, valides asumiseks paigad, mis olid looduslikult kaitstud ja varjatud vaenlaste kallaletungide eest.

Varjaagide kallaletungid Ida-Euroopas. Läbi idaslaavlaste maa kulges veetee, mis ühendas Läänemerd Musta merega: „tee varjaagide juurest kreeklasteni“, s. o. varjaagide maalt — Skandinaaviast — Bütsantsi. See tee käis Soome lahest mööda Neevat Laadoga järve, edasi mööda Volhovi jõge Ilmjärveni ja Ilmjärvest Lovati jõkke, millest veesõidukid tassiti Väina jõe ülemjooksule. Niimoodi läheneti Dnepri ülemjooksule ning Dneprit mööda laskuti alla Musta merre. Seda teed käisid IX sajandil saaki taga ajades jõugud varjaage, nagu Ida-Euroopas nimetati Skandinaavia elanikke — normanne. Normannid ajasid sel ajal oma sõjakäikudega kogu Lääne-Euroopale hirmu peale. Idaslaavlaste maale tungisid nad riisumise ja röövkauplemise eesmärgiga. Varjaagid moodustasid sõjasalgad oma vürstide juhtimisel. Nad tungisid slaavlaste ja teiste suguharude kallale, viisid neilt ära karusnahad, võtsid vange ning viisid röövsaagi müügiks Konstantinoopoli või toimetasid Volgat kaudu bulgaarlaste maale ja kasaaride pealinna Itilisse.

Slaavlased ja nende naaberrahvad tõusid mitmel korral röövlite vastu üles ja kihutasid nad minema.

Üksikud varjaagi vürstid oma sõjasalkadega vallutasid soodsamaid punkte „teel varjaagide juurest kreeklasteni“ ja panid ümbruskonna slaavlaste maksu alla. Tihti nad hävitasid või allutasid oma võimule slaavlaste kohalikke vürste ning asusid ise nende asemele.

Pärimuse järgi IX sajandi keskel üks seesugune juhtumus- teotsija — Rjurik — kindlustas end Novgorodis, mis oli Dnepri- tee võtmeks põhjas. Kaks teist varjaagide sõjasalkade juhti —

Paatide üleviimine tassimise teel.

Königsbergi kroonika.

Askold ja Dir — said võimu poljaanide maal Kiievi üle, mis oli lõunas väga tähtis punkt „teel varjaagide juurest kreeklasteni“. Varjaagide vürst, võttes enda alla slaavi linna, elas täielikult rahva kulul.

Mingisugust mõju idaslaavlaste ellu varjaagide jõugud avaldada ei saanud. Slaavlaste maadesse peatuma jäänud varjaagide arv oli selleks liiga väike ning kultuuriliselt ei seisnud nad slaavlastest sugugi kõrgemal. Varjaagide sõjasalgad täiendusid kohalike slaavi sõjameestega. Seepärast varjaagid slaavistusid ruttu: juba X sajandi algul tarvitasid nad slaavi keelt ja kummardasid slaavi jumalaid.

§ 11. Idaslaavlaste koondumine Kiievi ümber.

Kiievi riik. X sajandi algul ühinesid Dnepri-äärne ala ja selle naabruses asuvad maad vürst Olegi võimu all. Kroonika jutustab, et Oleg valitses esialgu Novgorodi slaavlaste üle, kuid siis laskus alla mööda Dneprit ja alistas Smolenski krivitšid oma võimule. Minnes edasi mööda Dneprit allapoole, vallutas ta Kiievi, tappes siin valitsenud Askoldi ja Diri, ning alistas naabruses elavad drevljaanid, severjaanid, radimitšid ja maksustas neid enese kasuks. Üheaegselt Novgorodi ja Kiievi valdamine tegi Olegist Dnepri-tee täieõigusliku peremehe: väiksemad vürstikesed olid sunnitud temale alistuma ning tema sai „vene suurvürstiks“, teised vürstid aga olid tema „käe all“. Sel kombel ühinesid Dnepri-äärsete ja Ilmjärve slaavlaste maad Kiievi vürsti võimu all. See ühendus sai nimeks Russ. Russi tsentrumiks oli Kiiev, poljaanide vürstiriigi pealinn, seejärest nimetame seda ühendust Kiievi riigiks.

Kiievi vürstidele alluva rahvastiku peamassi moodustasid slaavlased, kuid nende riiki kuulusid veel merjalased, vepslased, tšuudid ja teised suguharud. Kõik nad olid omavahel majanduslikult veel väga nõrgalt seotud ega suutnud moodustada kindlat tervikut.

Sel ajastul eksisteeris idaslaavlastel veel saraskond — verv — ning püsisid mõned igandid sugukondlikust korrast. Kuid saraskonnas käis lagunemise protsess: üksikute saraskondlaste kätte kogunesid rikkused, majapidamises kasutati vähemjõukate kaassuguharulaste tööd. Sel viisil suurenes jagunemine klassidesse, arenes erapõllupidamine ja tekkisid feodaalsed suhted.

Sõjakäigud Bütsantsi ja Kaspiamaile. Koosnedes üksikuist omavahel halvasti liidetud osadest, püsis Kiievi riik koos relvajõu abil.

Kiievi riik etendas Ida-Euroopas tähtsat osa. Nii tungis aastal 860 suur slaavlaste rumpidest koosnev laevastik Kuld-Sarve sadamasse (lahte, mille kaldal asub Konstantinoopol) ja ähvar-

das rünnata Konstantinoopolit. Linn pääses ainult seetõttu, et torm slaavlaste paadid laiali paiskas. Kroonika jutustab, et Oleg teostas võiduka sõjakäigu Konstantinoopolisse. Aastal 911 sõlmis Oleg Bütsantsiga kasuliku rahu, millega Venemaa ja kreeklaste suhted täpselt kindlaks määrati. See leping annab tunnistust Venemaa ja Bütsantsi alatisest läbikäimisest ja Kiievi vürsti suurest võimsusest.

Mõni aasta hiljem korraldas Venemaa sõjaretke Kaspia mere rannikule. Vene laevad tõusid Aasovi merest Doni mööda kuni selle kohani, kus see jõgi jõuab üsna lähedale Volgale, ja siit tassiti laevad Volgale. Laskudes Kaspia merele riisusid venelased paljaks Taga-Kaukaasia ranniku (praeguse Aserbaidžani), kuid tagasiteel said nad kasaaride maal ise kallaletungi osaliseks ja kandsid kaotusi.

Pärast Olegi, X sajandi teisel veerandil, oli selline valitsev seisukoht teiste vürstide seas Kiievi vürstil Igoril, keda kroonika nimetab Rjuriku pojaks. Igor jätkas Olegi vallutussõdu. Igor allutas oma võimule Lõuna-Bugi kaldal elavad slaavlased ning tegi maksualuseiks drevljaanid, kes olid tõusnud üles Kiievi võimu vastu. Aastal 941 korraldas Igor suure meresõjakäigu Bütsantsi vastu. Venelased tegid suurt laastamistööd Konstantinoopoli ümbruses, aga Kreeka laevastik ei lasknud neid sadamasse ning sundis nad minema Mustale merele. Konstantinoopoli juurest tagasi löödud, laastasid venelased Väike-Aasia põhjarannikut. Kreeka valitsus pidi saatma suure maaväe, et venelasi Väike-Aasiast välja lüüa. Otsustava löögi andis Igorile merel Kreeka laevastik, mis oli varustatud seadeldisega, millega vaenlaste laevad kallati üle erilise süttiva seguga — „kreeka tulega“. Kreeklastel läks korda vene laevu süüdata; otsides pääsemist „kreeka tule“ eest, hüppasid venelased vette ja uppusid. Kuid slaavlaste laevastik tungis siiski vaenlaste laevade vahelt läbi ja tema jäänused jõudsid kodumaale.

Venelaste sõjaretkede kordumise ärahoidmiseks sõlmisid kreeklased 945. aastal Igoriga uue lepingu. Lepingus nähti

üksikasjaliselt ette Venemaa kauplemistingimused Konstantinoopolis ning loodi sõjaline liit ühiste vaenlaste vastu.

943. aastal korraldas Venemaa uuesti suure sõjaretke Kaspia mere kaldaile. Vene sõjamehed sõitsid laevadega Kura jõge mööda üles ning hõivasid Berdaa linna. Kindlustunud Berdaas, tegid venelased kallaletunge ümbruskonna maadele. Ebasoodsad kliimalised tingimused aga tekitasid venelaste keskel haigestumisi ja suure suremuse. Väikesearvuliseks jäänud sõjavägi piirati araablaste vägede poolt kindluses sisse, kuid tal õnnestus ööpimedust kasutades siiski laevadeni tungida ja saagiga tagasi Venemaale tulla.

Maksukogumine (poljuudje). Uheks eesmärgiks, mis õhutas Kiievi vürste retkedele ja sõdadele, oli maksuvõtmise allaheidetud rahvailt.

Feodaalsuhted Kiievi riigis olid X sajandil veel nõrgalt arenenud. Suurmaapidamine oli alles tekkimas. Seepärast vürstid ekspluateerisid rahvast peamiselt maksukogumise teel. Vürstidel olid salgad sõjasulaseid — družinnikuid, kellede abil nad korraldasid sõjakäike ning hoidsid allaheidetud rahvaid sõnakuulmises. Oma družinnikuile vürstid ei andnud veel nende teenistuse eest maad (lääne — nagu neid nimetati Lääne-Euroopas), vaid jagasid nendega rahvalt kogutud makse. Igal aastal talve algul väljus vürst linnast koos oma družiinaga „rahvast mööda käimisele“ (на полюдье), nagu nimetati maksukogumist, sõitis läbi võimualused maad ning kogus elanikelt karusnahku, mett, vaha ja muud. Kevadel laaditi kogutud saak koos sõjas võetud vangidega laevadele ning saadeti Dneprit mööda alla Mustale merele. Dnepri karestike juures toimetati kaubad ja paadid edasi kallast mööda. Siin ootasid teekondlasi sageli petšeneegid, kes neile kallale tungisid ja kaubad ära võtsid. Teine kardetav koht oli Hortitsa saare juures (kus praegu on Dneproges). Sel kohal ahistasid kõrged kaldad Dnepri jõe kitsast sängi ning laevakaravanil oli oht rändrahvaste kallaletungi ohvriks langeda. Pärast Dnepri suudmest Mustale merele väljajõudmist toodi tänuohvreid „püha“

tamme juures ühel saarekesel. Siis sõideti edasi piki Musta mere läänekallast. Lõppsihiks oli Konstantinoopol ehk Tsargrad (nagu seda nimetasid slaavlased), kus müüdi maha karusnahad, vaha ja orjad ning osteti kalleid kangaid, veine, puuvilju ja muid toredusesemeid.

Maksunõudmisega võimualuseilt suguharudelt kaasnesid vägivallateod ja repressioonid. Sel põhjusel tõusid Igori ajal üles drevljaanid, kellede eesotsas seisis kohalik vürst Mal. Kroonika jutustab, et Igor andis maksude kogumise mõnelt slaavi suguharult ühele kõige mõjukamale družinnikule — Sveneldile. See kutsus välja rahulolematuse teistes družinnikutes, kes tungivalt soovitasid Igoril enesel minna maksukogumisele drevljaanide maale, öeldes: „Sveneldi družinnikud on ehtinud end relvade, riiete ja hobustega, kuid meie oleme alasti. Lähme, vürst, maksu koguma, saad sina, saame meiegi.“ Kogunud maksud drevljaanide maalt, laskis Igor suurema osa oma družiinast koju, kuid ise otsustas korrata ringkäiku: „Lähem tagasi ja käin veel.“ Kuulnud sellest, et vürst tuleb teistkordselt maksu järele, ütlesid drevljaanid: „Harjub hunt lammaste juurde käima — kannab kogu karja ära, kui teda ei tapa.“ Nad lõid Igori družiina puruks, aga tema enda võtsid kinni ja surmasid ta.

Igori lesk Olga, kes valitses oma alaealise poja Svjatoslavi asemel, surus ülestõusu karmilt maha: drevljaanide pealinn Iskorosten vallutati ja põletati, elanikud osalt tapeti või tehti orjadeks, osalt maksustati raske maksuga. Kuid kartes uusi ülestõuse, pani Olga tulevikuks kehtima kindlad maksumäärad. Mitte rahuldudes maksuga, hakkas Olga kogukondade kasutuses olnud maid ära võtma. See näitab seda, et vürstid ja nende družinnikud hakkasid üle minema vallutatud maade suuremale ekspluateerimisele.

Svjatoslavi vallutused. Igori ja Olga poeg Svjatoslav jätkas vallutussõdu. Sõjaka družiina vahva juhina veetis ta kogu oma elu sõjakäikudes; „käies kergelt nagu panter“ ei vedanud ta enesega vööri kaasas, rännakul magas maapinnal, pannud

sadula pea alla, sõi pooltoorest hobuseliha. Ta riietas end lihtsa valge särgiga, kandis kõrvas kõrvarõngast, ajas pea paljaks, jättes ainult lagipähe pika patsi. Svjatoslav ei rünnanud vaenlasi kunagi äraandlikult, salakavalalt. Sõjakäigule minnes saatis ta ette sõna: „Tahan teie peale tulla.“

Dnepri- ja Ilmenimaad juba kuulusid Kiievi riigi koosseisu. Svjatoslav suunas esiteks oma relvad slaavi suguharude vastu, kes elasid Dneprist ida pool, alistas Okaa-äärsed vjatitšid ning läks siis teisi rahvaid ründama. X sajandi 60-ndail aastail hävitas ta Volga ääres Bulgaaria ja Kasaari riigi, läks siis Põhja-Kaukaasiasse ning lõi siin kossooge (tšerkesse) ja jaase (osse-tiine).

Aastal 967 asus Svjatoslav sõjakäigule Doonau-Bulgaaria vastu, maale, mis oli asustatud slaavlastega, kes olid võtnud endale vallutajate, bulgaarlaste nime. Bulgaarlased ründasid alatasa naabruses asuvat Kreeka keisririiki ja lõid rängasti kreeklaste. Seepärast Kreeka valitsus, kes ei olnud küllalt tugev, et omal jõul toime tulla bulgaarlastega, kutsus appi Svjatoslavi. Svjatoslav saavutas bulgaarlaste üle mitte ainult täieliku võidu, vaid kavatses isegi jäädavalt kindlustuda Bulgaaria pealinnas Perejaslavetsis Doonau kaldal. „Siin,“ ütles ta, „on minu maa keskkoh, siia tuleb kokku kõik hea: kreeklastelt — kuld, kallid kangad, veinid ja puuviljad; Tšehhimaalt ja Ungarist — hõbe, hobused; Venemaalt — karusnahad, vaha, mesi ja orjad.“

Kreeka valitsus, kartes sellist ähvardavat naabrust, ostis altkäemaksuga ära petšeneegid ja need tungisid Kiievi kallale. Teade Kiievi piiramisest petšeneegide poolt sundis Svjatoslavi Dneprimaile ruttama. Kuid ta ei loobunud Bulgaaria vallutamise mõttest; kui ta oli kihutanud petšeneegid steppi, läks ta ja võttis Perejaslavetsi uuesti ära. Siis uus Bütsantsi keiser Johannes Tzimiskes astus tema vastu suure sõjaväega. Hoolimata jõudude ebavõrdsusest jätkas Svjatoslav võitlust. Kroonika omistab temale järgmised družiinale öeldud sõnad: „Ärgem häbistagem venelaste maad, vaid lan-

gegem siin, surnuil pole häbi, kui aga põgeneme, siis on meil häbi.“

Kreeka sõjaväel läks vaevu korda vallutada Perejaslavets. Vene sõjasalk, mis oli Svjatoslavi poolt linna jäetud, sulgus Bulgaaria tsaaride kindlustatud lossi ning pani ka siis veel vastu, kui linn oli juba vaenlase käes. Tzimiskes käskis lossi süüdata, ja alles siis venelased lahkusid linnast väljale ning andsid viimase lahingu. „Nad võitlesid tugevasti,“ kirjutab kreeka ajalookirjutaja, „ning ei pistnud põgenema, kuid meie omad tapsid nad viimase ni.“ Svjatoslav kaitses end Dorostoli linnas Doonau ääres. Mandri poolt piirasid teda Tzimiskese väed, kuid Doonaul tõkestas taganemisteed tuleriistadega varustatud Kreeka laevastik. Sellest hoolimata lükkas Svjatoslav kõik rahulettepanekud tagasi. Tema väikesearvuline sõjavägi kaitses end mehiselt ja sooritas julgeid väljatunge. Oösiti venelased põletasid tuleriistadel langenud seltsimeeste laipu, tapsid nende auks vange ning tõid jumalaile ohvreid. Piiratud olid näljast nõrgestatud. Nad tegid viimase meelega katse läbi murda. Kreeka sõjavägi lõi vankuma ja keisril tuli minna ihukaitseväge — „surematute“ — eesotsas isiklikult lahingusse. Väljatungimine löödi tagasi, venelased kaotasid palju surnutena ning Svjatoslav ise oli haavatud. Edaspidine vastupanek oli võimatu. 971. aastal Svjatoslav sõlmis rahu, mille järgi ta loobus Bulgaariast. Kuid Kreeka valitsus kartis ikka veel Svjatoslavi ning teatas petšeneegidele oma tagasiminekest kodumaale. Need varitsesid Svjatoslavi Dnepri karestike juures ning tapsid ta. Tapetud Svjatoslavi kolbast tegi petšeneegide vürst endale peekri.

§ 12. Kiievi-Venemaa ristiusustamine.

Vladimir Svjatoslavitš. Juba oma eluajal andis Svjatoslav sõjakäigule minnes oma maad valitsemiseks kolmele pojale: poljaanide maa koos Kiieviga sai tema vanemale pojale Jaro-

polkile, drevljaanide maa Olegile ja Novgorod Vladimirile. Varsti pärast isa surma puhkes vendade vahel võitlus. Oleg ja Jaropolk hävisid võitluses, kuid Vladimir ühendas uuesti kõik idaslaavlaste maad oma võimu alla ja isegi laiendas oma valdusi naabrite arvel. Vladimir liitis Kiievi riigiga Galiitsiamaa ning tegi sõjakäigu poolakate vastu, kes tahtsid Galiitsiat ära võtta. Vladimir käis sõjaga ka leedulaste maal. Kuid ta peamine mure oli lõunapiiride kaitsmine petšeneegide röövretkede vastu. Tema ajal stepipiir kindlustati valli ja püsttaraga, ehitati kindlusi ning algas piiriäärse vööndi koloniseerimine sõjameestega.

Ristiuse vastuvõtmine. Vürst Vladimiri valitsemise ajal võttis Kiievi-Venemaa kreeklastelt vastu õigeusu, nagu nimetatakse kreeka ristiuse eraldamiseks Lääne-Euroopa ristiusest ehk katoliku usust. Ristiuse kultuuriga tutvusid idaslaavlased alatise kaubandusliku ja poliitilise läbikäimise tõttu Bütsantsiga ja sagedaste sõitude tagajärjel Konstantinoopolisse. Ristiuse vastuvõtmise peapõhjuseks oli see, et Dneprimail kujunev feodaalide klass vajas usku, mis oleks toetanud tema klassihuve. Esimestena hakkasid ristiuse vastu võtma kõrgema klassi esindajad, nende hulgas družinnikud. Juba Igori ajal oli vürsti družina hulgas rohkesti kristlasi. Igori lesk Olga võttis samuti vastu ristiuse.

Vladimir laskis ennast mitte ainult ristida, vaid levitas ristiuse sunniviisil ka oma alamate hulgas. See sündis nii. 987. aasta lõpul puhkes Bütsantsi keisririigis ülestõus, samal ajal ähvardasid riiki põhja poolt Doonau bulgaarlased. Bütsantsi valitsus pöördus abisaamiseks Kiievi vürsti poole. Tema ja Bütsantsi keisririigi vahel sõlmiti liit (988. a.), mida kavatseti kindlustada Vladimiri ja kogu vene rahva ristimisega ning samuti ka Kiievi vürsti abiellumisega Kreeka printsessi Annaga. (Tollal valitses Bütsantsi kaks keisrit ja printsess Anna oli nende õde.) Vene väe kaasabil suruti ülestõus maha.

Kuid keisrid ei rutanud täitma lepingu tingimust Vladimiri ja printsess Anna abiellumise asjas. Siis Vladimir piiras ümber

ja vallutas Bütsantsile kuuluva linna Hersonesose (Korsuni) Krimmis ning saavutas Bütsantsilt lepingu täitmise. Hersonesosest tagasi tulnud, käskis Vladimir kõik Kiievi elanikud Dnepri jõkke ajada ning kreeka papid ristisid neid. Jumalakujud põletati ära, Peruni kuju visati Dnepri. Ristiusk ei levinud siiski kohe. Paganlikud uskumused jäid veel kauaks ajaks kestma, eriti maarahva hulgas.

Ristiusu vastuvõtmisel oli suur tähtsus Kiievi-Venemaa elus. Võrreldes paganlusega oli ristiusk suureks sammuks

Vürsti pidu. *Silvestri kogumik (XIV saj.).*

edasi. Ta soodustas feodaalsuhete edaspidist arenemist ja kõvenemist Kiievi-Venemaal, aitas kaasa kõrgema bütsantsi kultuuri levimisele idaslaavlaste keskel. Uhise usu sisseseadmine kiirendas kõigi slaavlaste suguharude ühinemise protsessi ja tugevdas vürsti võimu.

Tänu ristiusule tekkisid tihedamad sidemed Lääne-Euroopa riikidega ja Bütsantsiga. Vladimir arendas sõbralikke suhteid Tšehhimaa, Poola ja Ungariga. Kreeka keisrikojaga sai ta sugulaseks Annaga abielludes. Tugevnes ka enam haritud ristiusuliste maade kultuuriline mõju. Bütsantsi eeskujul hakati Kiievis ehitama kivimaju, mis olid kaunistatud maalide ja mosaiigiga; paganliku „hiie“ (usukultuse paiga) kohale ehtasid kreeka meistrid kiriku ning selle kõrvale lossi Vladimiri jaoks. Hakkas levima haridus. Juba sada aastat enne Venemaa ristimist

koostasid misjonärid Kūrilloos ja Methodios Kreeka valitsuse ülesandel slaavi tähestiku ning tõlkisid kreeka kirikuraamatud slaavi (bulgaaria) keelde — ristiusu kuulutamiseks lääne- ja lõunaslaavaste hulgas. Seetõttu sai Kiievi-Venemaa pärast ristimist slaavikeelsed raamatud. Vladimir käskis võtta aadlisoost vanemalt lapsi ning panna nad kirjaoskust õppima.

Rahvalauludes ehk „bõliinades“ on säilinud mälestusi Vladimirist. Lugu- lauludes kuulsate kangelaste, Vladimiri družinnikute — talupoeg Ilja Muro- metsi, Dobrõnja Nikitiitši, Aljoša Popovitiši ja teiste näol, kes kaitsesid Venemaa stepielanike eest, kehastas rahvas oma kodumaa-armastuse ideaa- lid. Bõliinades peegeldub mälestus Kiievi-Venemaast kui Vene ajaloo hiil- gavast ajastust.

Jaroslav Tark. Vladimir suri 1015. aastal. Enne ristimist oli Vladimiril rikaste slaavlaste kombe järgi mitu naist, kelledega tal oli palju poegi. Kohe pärast tema surma algas nende vahel vihane võitlus. Üks nendest, Svjatopolk, haaras võimu Kiievis ning tappis oma vennad — Borisi, Glebi ja Svjatoslavi. Svjato- polgi vastu astus välja Jaroslav Vladimirovitš, kes oli juba Vladimiri eluajal saanud talt valitsemiseks Novgorodi. Nov- gorodlaste abiga ta purustas Svjatopolgi, kes põgenes Poolasse oma äia vürst Boleslav Chrobry juurde. Boleslav kasutas neid seiku, et segada end Kiievi-Venemaa asjusse. Ta tungis tema maa-aladele, purustas Jaroslavi Lääne-Bugi jõel, tuli Kiievisse ning pani Svjatopolgi uuesti troonile. Poolakate rõvedused ja röövimised tekitasid venelastes pahameelt. Kui poolakad linna- desse ja küladesse talikorterisse läiali läksid, tappis rahvas nad ära. Boleslav oma sõjaväe riisemetega põgenes tagasi Poolasse. Kaotanud Poola vürsti toetuse, sai Svjatopolk Jaroslavilt ja novgorodlastelt otsustava löögi ning hukkus põgenemisel. Jaroslav ühendas oma võimu alla Kiievi ja Novgorodi (1019). Kuid tema vastu astus välja ta vend Mstislav Vladimirovitš. Ta oli Tmutarakani vürstiriigi valitseja Tamaani poolsaarel Kaukaasia lähedal (selle vene vürstiriigi tekkimise aeg ja tin- gimused pole täpselt selgitatud). Mstislav vallutas sõjaga Jaros-

lavilt Severskimaa ühes Tšernigovi linnaga; mõlemate vendade valduste piiriks sai Dnepr. Pärast Mstislavi surma liitis Jaroslav Severskimaa jälle Kiievi riigi külge.

Jaroslavi valitsemine (1019—1054) tähistus ristiusu lõpliku võidulepääsuga Kiievi-Venemaal. Tema ajal organiseeriti kiriku valitsemine: Kiievi kiriku peaks pandi metropoliit, kelle

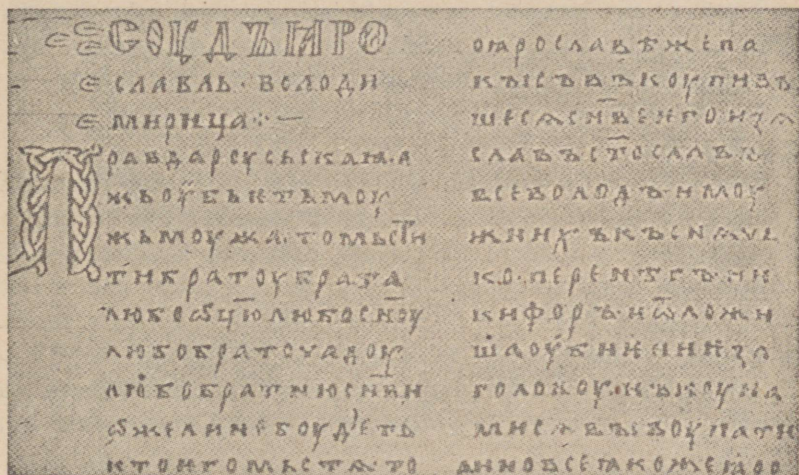

Vürst Jaroslav Targa perekond. XI sajandi fresko. Sofia katedraal Kiievis.

määras ametisse Konstantinoopoli patriarh. Jaroslavi ajal tekkis ka Kiievi lähedal Petšera klooster, mis etendas suurt osa hariduse levitamisel Kiievi-Venemaa valitsevate klasside seas.

Kiievi riik nii oma võimsuselt kui kultuuri kõrguselt Jaroslavi ajal saavutas Euroopa riikide hulgas silmapaistva koha. Tihedaist poliitilisist suhteist Kiievi-Venemaa ja Lääne-Euroopa riikide vahel annavad tunnistust Jaroslavi perekonna abielusidemed välismaa kuningakodadega: Jaroslavi õde oli

abielus Poola vürstiga, üks tütar Prantsuse kuningaga, teine tütar Norra kuningaga, kolmas Ungari kuningaga. Jaroslav segas end mitmel korral Poola asjusse. Kasutades rahutusi, mis algasid Poolas pärast Boleslavi surma, võttis Jaroslav tagasi Galiitsia-Venemaa linnad, mis olid kaotatud pärast Vladimiri surma. Hiljem Jaroslav pidas korda oma õemehe — Poola vürsti — sõjaväega.

Jaroslav Vladimirovitši „Õigus“. „Novgorodi kirikuseaduste raamat“ 1282. a.

Jaroslavi ajal võeti tema poja Vladimiri juhtimisel ette viimane sõjakäik Konstantinoopolisse (1043), mis lõppes ebaõnnestumisega.

Ida-Euroopas Jaroslav laiendas oma võimu Baltimaa rahvaste üle ning ehitas Jurjevi linna (praegune Tartu). Volga ääres rajas ta linna, mille nimetas Jaroslavliks. Lõunas tuli Jaroslavil pidada intensiivset võitlust petšeneegidega; ta jätkas piirivööndi kindlustamist linnade ehitamisega.

Jaroslavi valitsemise ajal koostati kogumik vürsti kohtu-

määrusi — Jaroslavi „Pravda“ (Õigus). Mõnesugust mõju avaldas selle seadustiku sisule ristiusuline Bütsantsi seadusandlus, kohandatud Kiievi-Venemaa sotsiaalsete oludega. Jaroslavi „Õiguses“ leidsid veel igandid vanust sugukondliku korra kombeist, nii näiteks oli lubatav veritasu. „Kui inimene tapab inimese,“ on öeldud „Õiguses“, „siis tasugu vend venna eest, poeg isa eest, isa poja eest, venna- või õepoeg onu eest; kui ei ole tasujat, siis maksta 40 grivnat tapetu eest.“ Kuid tasukohustus pandi ainult lähedastele sugulastele, mitte aga kogu sugukonnale, sest sugukond oli selleks ajaks juba lagunenu. Jaroslavi poegade ajal kaotati veritasu hoopis.

Jaroslavi „Õigust“ täiendati ja töötati ümber tema poegade ja pojapoegade ajal.

Kiievi-Venemaa kultuur. XI sajandil on Kiievi-Venemaal märgata kõrge ja hiilgava kultuuri õitsengut. Maa kultuurilisele arenemisele osutas suurt mõju Bütsants, kes tol ajal oli kulturseim riik Euroopas. Kuid venelased ei omandanud lihtsalt võõrast kultuuri, nad töötasid selle ümber oma rahvaloomingu, Lääne-Euroopa ja Kaukaasia eeskujude mõjutusel. Sel moel tekkis Kiievi pinnal oma kultuur, mis hiljem sai aluseks vene, ukraina ja valge-vene rahva rahvuslikule kultuurile.

Bütsantsi mõju suurenes eriti pärast ristiusu vastuvõtmist. Uhes uue usuga tungis Kiievi-Venemaale suur hulk raamatuid, mis olid tõlgitud kreeka keelest Doonau-Bulgaarias. Vürstise ja rikkad inimesed tellisid ära kirju neist raamatuid. Teisi raamatuid hakati uuesti tõlkima vene keelde.

Peale jumalateenistuse raamatute oli ka ilmaliku sisuga raamatuid, eriti kreeka kroonikaid (летописи). Ilmus ka algupäraseid vene teoseid. Jaroslavi aegadesse kuuluvad esimesed katsed koostada vene ajalugu. Juba pärast Jaroslavi surma olid need ajaloolised üleskirjutused Petšera kloostri ümber töötatud laiaulatuslikuks teoseks, milles jutustati sellest, „kust on alguse saanud Venemaa“. Selle sisu moodustasid eri jutustused, vürstide elulookirjeldused, sündmuste ülestähendused

Ostromiri evangeelium. 1056. a. käsikiri.

aastate järgi, mis märgiti üles mitmesuguseis linnades, katken-
 did kreeka kroonikaist jne. Kõik need ajaloolised materjalid
 olid paigutatud aastate järgi; sellest tuleb nimetus, mis
 antakse sedalaadi teoseile — „leetopiss“ (aastakiri). „Algleeto-
 piss“, nagu harilikult nimetatakse seda teost, leidis alatist
 täiendamist ja ümbertöötamist; ta on meie teadmiste allikaks
 Dnepri- ja ta naabruses asuvate maade vanimast ajaloost. See
 on tunnistuseks kõrgeastemest Kiievi-Venemaal ning

tookordse tõlke- ja algupärase kirjanduse mitmekesisusest ja rikkusest.

Bütsantsi mõju ilmnas ka kunstis. Jaroslavi ajal ehitati Kiievise kreeka arhitektide poolt Sofia katedraal; kuid Bütsantsi ehituse tavaline tüüp muudeti vene maitsete ja nõuete kohaselt. Sofia katedraal on XI sajandi vene ehituskunsti meistriteos. Katedraalis on säilinud tähelepanuväärt mosaiigid ja freskod. Jaroslavi valitsemise teine mälestusmärk on Kiievis niinimetatud „Kuldväravate“ varemed. Välismaalased olid üllatatud Kiievi hiilgusest ning nimetasid teda „Konstantinoopoli võistlejaks“. Samasuguste toredate ehitistega kaunistati ka teisi linnu, eriti Novgorodi, kus Jaroslavi poeg Vladimir ehitas Kiievi eeskujul toreda Sofia katedraali.

IV peatükk.

Kiievi riigi lagunemine.

§ 13. Feodaalsuhete lõplik maksvusele-pääs Kiievi riigis.

Feodaalsuhete arenemine Kiievi-Venemaal. Kiievi-Venemaa majanduse pealaks oli põlluharimine. XI sajandiks tegi põlluharimine suuri edusamme ning levis laialdastele maa-aladele.

Smerdide-saraskondlaste hulgas oli jõukaid inimesi. Nad hakkasid maid endi kätte kiskuma ning neid harima sõltuvate kehvikute ja holoppide (orjade) abil. Sel kombel eraldusid saraskondlaste hulgast suurmaaomanikud, kes koondasid endi kätte suured maavaldused. Vürstidele ja nende družinnikuile osutus samuti kasulikumaks tegelda suuremõdulise põllumajapidamisega, kui piirduda maksukogumisega rahvalt. Seejärel nad võtsid smerdidelt kogukonnamaad ära ja soetasid endile laiad maavaldused künnialuse maaga, metsmesinduse ja jahinduse tagamaadega. Vürstide ja bojaaride (nagu hakati nimetama suurmaapidajaid) kaasabil omandasid endile maid ka kloostrid. Niiviisi hakkas vürstide, bojaaride ja kiriku maavaldus tunduvalt kasvama talupoegade kogukonnamaa arvel.

Suurte linnade ümber laiusid vürstide, bojaaride ja kloostrite külad. Orjade töö oli vähetootev. Maaomanikule oli kasulikum omada oma maal poolvabu talupoegi, kes juhtisid oma majapidamist, kuid koos sellega olid sunnitud töötama ka maaomaniku kasuks. Seejärel maaomanikud orjastasid ja ekspluateerisid vabu talupoegi.

Enamik talupoegadest elas XI sajandil veel kogukondadena

koos ning nende sõltuvus vürstidest piirdus maksumaksmisega. Kuid XI sajandi lõpu poole moodustasid juba tähelepandava kihi talupojad, kes olid sõltuvuses suurmaaomanikest. Sellisteks sõltuvateks talupoegadeks olid näit. „zakup'id“ (võlasõltlased). Võlasõltlane sai oma isandalt rahalise laenu ja väikese maatüki, mille eest pidi tegema teoorjust; inventar — hobune, ader, äke — oli peremehe oma. Peremehel oli õigus talle ihunuhtlust anda. Võlasõltlane ei võinud lahkuda võlga tagastamata; kui ta põgenes, siis tabamise korral ta tehti orjaks. Võlasõltlane sattus sel moel täielikku maaomaniku orjusse.

„Maaomanikud,“ ütles Lenin, „orjastasid talupoegi juba „Vene õiguse“ ajal.“¹ XI sajandil, Lenini sõnade järgi, „läksid „smerdid“ (nii nimetab talupoegi „Vene õigus“) orjusse ning „kirjutati üles“ mõisnike omanduseks!“²

Talupojad võitlesid maata jäämise ja orjastumise vastu. Nad kündsid üles põllupeenrad, mis eraldasid feodaalide kätte võetud maid, hävitasid ära piirimärgid, tapsid vürstide ja bojaaride kiltreid, süütasid majapidamise hooneid. Sageli puhkesid külades stiihilised ülestõusud feodaalide vastu.

Niiviisi kujunesid Kiievi-Venemaal feodalismile iseloomulikud suhted: suurmaaomanik allutas oma võimule väiketootja ning ekspluateeris teda, sundides töötama enese kasuks.

Feodaalkorra juures olid talupoeg ja käsitöeline tootmisvahendite omanikud ning pidasid oma eramajapidamist, mis rajanes isiklikule tööle. Kuid selle ajastu peatootmisvahend — maa — oli feodaali omandiks. See võimaldas feodaalil vägivalla teel orjastada väiketootjat — talupoega. Feodaal tegi talupoja sunnismaiseks ning muutis ta poolvabaks inimeseks.

„Vene õigus“. Jaroslavi poegade ja pojapoegade ajal leidis feodaalne kord kajastuse vürstide määruste kogus, mis oli tuntud nime all „Vene õigus“ ja mille aluseks oli Jaroslavi „Õigus“. „Vene õigus“ seadis oma ülesandeks maaomanike-

¹ Lenin, Teosed, III köide, lk. 150.

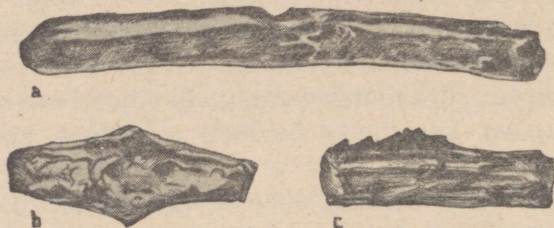
² Sealsamas, XI köide, lk. 98.

feodaalide varanduse kaitse. Rida artikleid loetleb trahve, mis olid ette nähtud piiririkkumise, kariloomade varguse jne. eest. Täpselt määrati isanda õigused võlasõltlase ja orja üle. „Vene õigus“ kaotas ära sugukondliku kättemaksu ning seadis selle asemele „viira“, s. o. lunaraha tapetud inimese eest 40 grivna suuruses (ligilähedalt 300 rubla XIX sajandi lõpu rahakursi järgi). Bojaari tapmise eest tuli maksta kahekordne viira — 80 grivnat. Kahekordne viira maksti ka nende inimeste tapmise eest, kes olid kõrgeil ametikohtadel vürsti majapidamises, vürsti talliülema, õuemeistri jt. eest. Seevastu aga holoppide ehk orjade tapmise eest viirat ei nõutud. Nende eest maksti peremehele ainult nende hind — 5 grivnat. Samapalju maksti talupoegade eest, kes töötasid vürsti või bojaari majapidamises. Seega talupoeg, kes töötas feodaali maa peal, ühevääristati orjaga.

Kuritegude eest määras „Vene õigus“ kindlaks trahvi vürsti kasuks („lõivud“) ja kahjukannatanule kahjude tasumise. Nii näiteks „Vene õiguse“ järgi, „kui keegi lööb mõõgaga, kuid ei tapa surmavalt, siis on kolm grivnat trahvi, haavatule endale aga üks grivna, kuid haava eest — arstimise kulud“, või „kui lööb välja hamba ning veri tuleb suus nähtavale, siis kaksteistkümmend grivnat trahvi, hamba eest aga grivna“; „kui keegi raiub maha tarupuu (puu, milles pesitsevad mesilased), siis kolm grivnat trahvi, puu eest aga pool grivnat“. Taluhoone või rehe süütamise eest oli ette nähtud kõige karmim karistus: maapakku saatmine, mis kaasnes kurjategija kogu varanduse võõrandamisega. Selle karistuse karmus seletub sellega, et feodaalid tahtsid end kaitsta nende poolt kurnatavate talupoegade kättemaksu eest.

Kaubandus ja käsitöö. Kiievi-Venemaa majandus oli naturaalne, s. o. iga majapidamine rahaldas ise oma põhilised vajadused. Kuid XI sajandil oli linnades juba olemas tootmine kohaliku turu jaoks. Mõnesugused esimese järgu tarbeasjad, näit. riie, jalanõud, omandati „turult“. Feodaalid tahtsid saada toredusesemeid, seesuguseid nagu toodi Bütsantsist ja Ida-

maalt, näiteks juveliiritöid. Kiievi käsitöölised aimasid järele kreeka ja idamaa eeskujusid ning lõid oma kõrge kunsti, mille näiteid on leitud Kiievi ja teiste kohtade leiupaikadest. Öitses sepa-käsitöö; vene relvameistrid valmistasid ilusaid mõõku ja muid relvi. Linnades kujunes eriline rühm elanikke, need olid kaupmehed, kes tegelesid kohalike kaupade kokkuostmisega ja nende edasimüümisega teistesse linnadesse või välismaale ja kes selle vastu tõid müügile välismaa kaupu.

a) Novgorodi grivna,
 b) Kiievi grivna,
 c) Novgorodi rubla.

Algul olid vahetusüksusteks karusnahad ja kariloomad. Seepärast vanasti rahad kandsid nimetust „skot“ (kariloomad) ehk „kuni“ (nugisenahad). XI sajandiks olid juba olemas erilised rahamärgid: grivnad, s. o. teatud raskusega hõbekangid. Oma löödud münte esialgu ei olnud, tarvitati Araabia, Kreeka ja Lääne-Euroopa münte. XI sajandist alates hakati Kiievi-Venemaal üsna väikesel määral lööma ka oma münte, kreeka eeskujul vürstide kujutustega.

Linnades lokkas liigkasuvõtmine, mille all kannatasid tugevasti linnarahva alamkihid, eriti käsitöölised. Ehkki käsitöölised omasid isiklike tootmisvahendeid, sattusid nad sõltuvusse liigkasuvõtjaist ja kaupmeestest. Niiviisi ühenduses tööjaotuse suurenemisega linnades süvenes klassilise kihistumise protsess. Eksploateeritud rikka kaupmeeskonna ja liigkasuvõt-

jate poolt, tõusis linna kehvistu üles oma rõhujate vastu, kuid tal ei olnud jõudu vabaneda temal lasuvast sõltumusest.

Kiievi riigi lagunemise algus. Kiievi riik, hoolimata oma välisest hiilgusest, kujutas enesest Kiievi vürstide poolt vallutatud eri maade nõrgalt kokkuliidetud ühendust. Seoses suurmaapidamise arenemisega tugevnesid kohalikud maaomanikud, kes koondasid enda kätte suured maavaldused suure arvu sõltuvate talupoegadega ning pidasid oma sõjasulastest družinasiid. Vägevad kohalikud feodaalid püüdsid vabaneda Kiievi vürstide võimu alt ning toetasid oma vürste nende võitluses Kiieviga iseseisvuse eest. Sel moel hakati rikkuma Kiievi-Venemaa ühtsust ning asendama seda feodaalse killunemisega.

Juba varsti pärast Jaroslavi surma (1054) hakkas ta riik avaldama lagunemise tunnuseid. Selle asemele hakkas kujunema mitu vürstiriiki. Igaühes neist valitses üks Jaroslavi poegadest. Vanim neist — Izjaslav — sai Kiievi ja Novgorodi, s. o. mõlemad tähtsamad punktid Dnepri-teel; Svjatoslav sai Tšernigovimaa ning Vsevolod — Perejaslavli- ja Rostov-Suzdalimaa. Muud maad langesid osaks vürsti perekonna nooremaile liikmeile. Esiolgu kolm vanemat venda — Izjaslav, Svjatoslav ja Vsevolod — tegutsesid üksmeelselt, hoidsid maal korda ühisel jõul, kaitsesid seda vaenlaste vastu. Ühiste küsimuste otsustamiseks kogunesid vennad mõnikord koosolekuks. Ühel sellisel koosolekul nad täiendasid ja parandasid oma isa Jaroslavi „Õigust“.

Feodaalsõjad ja võitlus polovetsidega. Jaroslavi poegadel tuli kaitsta Vene valdusi nomadiseeriva türgi rahva — polovetside pealetungi vastu. Polovetsid tungisid XI sajandi keskpaiku Aasiast Musta mere steppidesse ning võtsid need endi alla, surudes petšeneege osalt läände Doonau poole, osalt segunedes nendega. Polovetsid olid karjakasvatajad. Nad jagunesid mitmeks hordiks ehk suguharuks, kelle eesotsas seisid khaanid (vürstid). Polovetsid sooritasid laastavaid sõjaretki venelaste maadele, võtsid vange, ajasid karjad ära ning kihutasid ise tagasi steppi. Nende ratsarünnakud toimusid suure

kiirusega. „Uhel hetkel,“ kirjutas üks kreeka autor, „polovets on lähedal, ning vaata — teda ei olegi enam. Teinud rünnaku, haarab ta täiskäsi ratsuteist, kiirustab hobust jalgade ja piit-saga ning kihutab tuulepöörisena, nagu sooviks mööda kihuta kiirest linnust. Teda ei suudetud nähagi, kuid ta on juba silmist kadunud.“

1068. aastal astusid Izjaslav ja ta vennad Svjatoslav ja Vsevolod välja polovetside vastu, kuid nad said suure kaotuse osaliseks ja põgenesid võitlusväljalt. Izjaslav sõitis Kiievisse. Talupojad, kes olid polovetside poolt rüüstatud küladest linna põgenenud, ja Kiievi elanikkonna alamkihid nõudsid Izjaslavilt, et ta annaks neile relvi ning hobuseid ja viiks nad lahingusse vaenlasega. Kuid Izjaslav keeldus täitmast seda nõudmist, kartes, et relvad pööratakse tema enda vastu. Siis rahvahulk murdis sisse vürsti lossi, riisus selle paljaks, tõi türmist välja vangis istuva Polotski vürsti Vseslavi ja kuulutas ta Kiievi vürstiks. Izjaslav põgenes Poolasse otsima abi vürst Boleslav Chrobry juurest. Poola feodaalidele osutus soodus juhul Kiievi-Venemaa asjusse segamiseks. Izjaslav tuli tagasi Poola sõjaväega. Vseslav reetis kiievlasi ning põgenes öösel salaja Polotskisse. Tugenedes poola feodaalide abile, tasus Izjaslav ülestõusnud kiievlastele karmilt kätte: 70 inimest hukati, palju inimesi tehti pimedaks või said muid karistusi. Poolakad majutusid toitlustamiseks Kiievi vürstiriigi linnadesse. Rahvas, poolakate vägivallategudest vihale aetuna, tappis nad maha.

Hoolimata hädaohust polovetside poolt, ei kestnud üksmeel Jaroslavi poegade vahel kaua. 1073. aastal ajasid Svjatoslav ja Vsevolod Izjaslavi Kiievist välja. Kiievi troonile astus Svjatoslav. Izjaslav otsis abi Saksa keisri ja Rooma paavsti juurest ning sai lõpuks poolakate kaasabil (juba pärast Svjatoslavi surma) jälle oma trooni tagasi, kuid ta langes varsti sõjas oma vennapoegade vastu.

Feodaalsõjad kestsid veel ka Jaroslavi pojapoegade ajal. 1097. aastal kogunesid mõjurikkamad vürstid ühisele koosole-

kule Ljubetsisse. „Mispärast“, rääkisid vürstid koosolekul, „hukutame me Venemaad, sepitsedes ise kurja nõu üksteise vastu, polovetsid aga lõhestavad meie maad ning on rõõmsad, et meie sõdime isekeskis! Siitpeale olgem kõik üksmeelsed!“ Feodaaltülide lõpetamiseks seadustasid koosolekust osavõtjad Kiievi-Venemaa jagamise endi vahel pärimispõhimõtte järgi: „igaüks valitsegu oma pärusmaa üle“, s. o. selle vürstiriigi üle,

Vangide ja kariloomade äraajamine polovetside poolt.

Königsbergi kroonika.

mida valitses tema isa. Kiiev jäi Svjatopolgile, Izjaslavi pojale, kes oli Jaroslavi soost kõige vanem. Perejaslavlvi vürstiriik, mis kuulus Vsevolodile, sai tema pojale Vladimirile, kes on tuntud Monomahhi hüüdnime all. Koosolekust osavõtjad kohustusid lepingu rikkujate vastu ühisel jõul välja astuma. Kuid varsti pärast koosolekut ässitas Vladimir-Volõõnia vürst David Igorevitš Svjatopolk Izjaslavitšit kinni võtma üht koosolekust osavõtjat — ettevõtlikku ja julget Vassilkot. Svjato-

polk kutsus Vassilko Kiievisse külla, võttis ta vangi ja andis välja Davidile. David käskis Vassilkol silmad välja torgata ja ta türmi heita ning võttis oma võimu alla temale kuulunud linnad. Teised vürstid, eesotsas Vladimir Monomahhiga, astusid välja Vassilko kaitseks. Ta vabastati ning ta tasus enda pimestamise eest Davidi maade julma rüüstamisega. Uuel koosolekul 1100. aastal Vititševis võtsid vürstid karistuseks ära Davidilt Vladimiri linna Volõõnias. „Ei taha meie anda sulle Vladimiri trooni,“ käskisid nad temale ütelda, „sest et heitsid noa meie keskele, mida pole veel juhtunud Venemaal.“

Sõjad vürstide vahel võimaldasid polovetsidel karistamatult riisuda Vene maid. Mõnikord vürstid ise kutsusid polovetse abiks oma vaenlaste vastu. Võitluseks polovetsidega oli hädavajalik ühineda. 1103. aasta kevadel Svjatopolk Izjaslavitš ja Vladimir Monomahh tulid kokku Kiievi juures Dolobka järvel: siin arutati küsimust ühisest sõjakäigust polovetside vastu. Svjatopolk ja tema družinnikud nõustusid vastumeelselt selle üritusega, viidates sellele, et kevadine sõjakäik mõjub ebasoodsalt smerdide (talupoegade) künnile, kellelt tuleb võtta sõjakäiguks hobuseid. „Imestan, družinnikud,“ väitis Vladimir, „et teie kahetsete hobust, kellega keegi künnab, aga sellele ei mõtle, et kui hakkab talupoeg kündma, siis juurdesõitnud polovets surmab ta noolega ja võtab tema hobuse, sõidab külla ja võtab tema naise ja lapsed ja kogu varanduse. Tema hobusest teil on kahju, aga temast endast pole kahju.“ Vladimiri väitlused veensid kõhklejaid. Sõjakäik polovetside vastu, millest võtsid osa peaaegu kõik Vene vürstid, lõppes hiilgava eduga. Võitjad tulid tagasi määratu suure saagiga: sarvloomade, hobuste, kaamelite ja vangidega. Veel suurema eduga sõjakäik korraldati aastal 1111, kui Vene vürstid tungisid sügavale polovetside maale.

Mälestus visast võitlusest, mida Kiievi-Venemaal tuli pidada oma olemasolu eest stepirahvaste vastu, on säilinud bõliinades, milledes lauldakse kangelastest, kes kaitsesid Venemaad tatarlaste vastu (tatarlaste nime all mõistetakse üldse kõiki stepirahvaid — polovetse, petšeneege jt.). Bõlii-

nades jutustatakse, kuidas Ilja Muromets, Dobrõnja Nikitiš, Aljoša Popovitš ja teised kangelased seisavad „kangelaste valvetõkkes“ ning kaitsevad Venemaad.

Vladimir Monomahh. Pärast vürst Svjatopolk Izjaslavitši surma, aastal 1113, puhkes Kiievis võimas ülestõus. Linnakehvistu, viidud meeletehetele vürsti teenijate rõhumisest ja ekspluateerimisest rikaste liigkasuvõtjate poolt, tõusis üles ning purustas nende elumajad. Ülestõus oli valmis kanduma üle ka küladesse. Hädaohus olid suurfeodaalid: kloostrid, bojaarid, surnud vürsti perekond. Ehmunud rikkad kiievlaste saatsid saadikud Vladimir Monomahhi juurde kutsega tulla neid valitsema: „Tule, vürst, Kiievisse: kui sa aga ei tule, siis tea, et palju kurja sünnib — minnakse bojaaride ja kloostrite kallale.“

Vladimiri saabumine sõjaväega tegi ülestõusule lõpu. Kuid Vladimir mõistis järeleandmiste vajadust ning andis seaduse, mis mõnevõrra piiras laenuprotsendi määrasid. Samuti kergendati pisut võlasõltlaste olukorda. Kuid need järeleandmised, mis olid välja kutsutud uute ülestõusude hirmust, ei muutnud sugugi üldist olukorda.

Saanud võimule Kiievis, püüdis Vladimir Monomahh (1113—1125) tõkestada Kiievi riigi alanud lagunemist. Ta sundis teisi vürste enesele alistuma ning karistas rangelt mittelalistujaid, võttes neilt ära linnad. Kõik vürstid olid tema „kõva käe all“ ja pidid ilmuma tema juurde esimesel kutsel.

Võimas Kiievi vürst etendas suurt osa Euroopa asjus. Vladimir seisis suguluses Kreeka keisrikojaga: tema ema oli keiser Konstantin Monomahhi tütar (siit vürst Vladimiri hüüdnimi — Monomahh); tema pojatütar oli abielus ühe Kreeka printsiga. Vladimir segas end sisetülidesse, mis tekkisid Bütsantsis, ning ta sõjaväed käisid Doonaumail. Vladimir Monomahhi õde oli mehel Saksa keisril, ta ise oli abielus Inglise kuninga tütrega.

Vladimir Monomahh paistis silma uljuse ja vaprusega. „Ei ole mina jooksnud oma elu hoidmiseks,“ kirjutab ta enese kohta,

„ei ole säästnud oma pead.“ „Lapsed,“ sisendas ta oma poegadele, „ärge kartke ei sõda ega metslooma, tehke mehetegusid.“ Kogu oma elu veetis ta sõjakäikudel ja kardetavail teekondadel, „ei andnud endale rahu ei ööl ega päeval, ei pakases ega palavas.“ Ta armastas jahti ja mitmel korral riskis eluga: kaks korda tarvas (metshärg) viskas ta oma sarvede otsa, põder puskis, hirv tallas jalgadega, metssiga kiskus mõõga tema puusalt, karu hammustas läbi ta riided, „tige loom“ (panter) viskas ta ümber koos hobusega.

Tormiline elu ei takistanud vürstide vaimsete huvide arenemist. Vladimiri isa Vsevolod oli haritud inimene, oskas viit võõrkeelt. Vladimir ise hindas kõrgelt teadmisi. „Mida oskate, seda head ärge unustage, mida aga ei mõista, seda õppige,“ kirjutab ta poegadele. Ta luges palju, isegi teekonnal olid tal alati raamatud kaasas. Ise ta kirjutab huvitava „Õpetussõna lastele“, milles kujutab tema meelest ideaalse vürsti kuju ning toob hulga näiteid omaenese elust.

Kiievi riigi tähtsus NSV Liidu ajaloos. Kiievi riik on etappiks mitte ainult kogu idaslaavluse ajaloos, vaid ka mitteslaavi rahvaste ajaloos, kes hiljem eraldusid omaette riikideks. Kiievi riigi põues tekkis kõrge ja silmapaistev kultuur; see oli Ida-Euroopa üksikute slaavi rahvaste kultuurilise arenemise lätteks ning avaldas suurt mõju ka nende naabruses elavaile rahvaile.

Kiievi riik aga ei kujutanud enesest tugevat poliitilist tervikut. Kiievi riigi üksikute osade vahel ei olnud veel olemas tihedaid majanduslikke sidemeid, millede puudumisel oli võimatu ka kindel riiklik ühinemine. Selle järgi, kuidas üksikuis Kiievi riigi koosseisu kuuluvais piirkondades kasvasid tootmisjõud (levis põlluharimine, kasvas käsitöö, tugevnes suurmaapidamine, tõusis linnade majanduslik tähtsus), tekkisid neis piirkondades eraldatud riigitsentrumid ja Kiievi riigi lagunemine sai möödapääsematuks.

Ida-Euroopa ja Kesk-Aasia feodaalne killunemine.

V peatükk.

Feodaalvürstiriigid XII—XIII sajandil.

§ 14. Feodaalse killunemise suurenemine.

Riigi struktuur Vene vürstiriikides. Vladimir Monomahh ei suutnud peatada Kiievi riigi killunemisprotsessi. Feodaalsuhete arenemine üksikuis piirkondades viis iseseisvate vürstiriikide tekkimisele, mis järk-järgult eraldusid Kiievist.

XII sajandil oli kogu Venemaa jagunenud reaks omaette iseseisvaiks vürstiriikideks. Neist olid tähtsamad: Kiievi, Tšernigovi, Galiitsia, Smolenski, Polotski, Turov-Pinski, Rostov-Suzdali, Rjasani, Novgorodi ja Vladimir-Volõõnia. Igaühes neist oli võimule pääsenud mingi üksik haru Vladimir Svjatoslavitši arvurikkast järeltulijate soost. Ainult Kiiev käis käest kätte. Selle haaras see vürst, kes oli kõige tugevam, sest, nagu ütles üks vürstidest, „ega koht tule pea juurde, vaid pea koha juurde.“ Kiievi vürsti loeti vana harjumuse järgi kõikide vürstide peaks. Ta pidi „mõtlemata-arvama“ kogu Venemaa eest. Kuid pärast Vladimir Monomahhi loobusid vürstid alistumast Kiievi vürstile ning muutusid täitsa iseseisvaks. Sel viisil tekkis Ida-Euroopa slaavlaste mail suur arv mõõtudelt väikesi ja väga vähe omavahel seotud vürstiriike.

Oma väikeses riigis iga vürst oli nii valitseja kui ka peremees. Ta ise tegeles kõigi riigi asjadega — mõistis kohut,

juhtis sõjaväge, vaatas majapidamise järele. Äärmisel korral, ajapuudusel, ta usaldas kohtupidamise oma kiltrile. Vladimir Monomahh ei jäänud milleski lootma teenijaile ning vaatas ise nii hobuste kui ka jahilindude (jahikullide) ja ka köögi järele.

Tähtsal kohal vürsti elus oli sõda. Vürsti peasõjajõu moodustas hästirelvastatud družina, keda vürst pidas ülal oma kulul. Družina jagunes nooremaks ja vanemaks. Vanem družina koosnes rikkaist maaomanikest-bojaaridest. Koos nendega vürst „mõtles“, s. o. pidas nõu kõigis asjus, ning ilma nende nõusolekuta ei otsustanud midagi. Kui vürst võttis midagi ette ilma družinnikute eelnõusolekuta, siis nad teatasid temale: „Sina, vürst, plaanitsesid seda ilma meieta, meie ei sõida sinuga kaasa.“

Sõja puhul vürst kogus maleva linnaelanike hulgast. Ta ei saanud rahvast vägivaldselt sundida sõtta minema ning olenes selles küsimuses täielikult vetšest, s. o. linnaelanike koosolekust. Vetše koosseis oli ebamäärane, kuid vetše juhtijaiks olid bojaarid ja rikkad inimesed. Sel viisil vetše ei ilmutanud kogu linnarahva, vaid ainult tema jõuka osa tahet. Linnarahvast kutsuti vetšele tornikella löömiseга või heeroldite kaudu. Kui vetše oli sõjakäiguga nõus, siis hüüti: „Kõik läheme, ja koos lastega.“ Kuid oli juhtumeid, kus linnarahvas ei tahtnud või ei võinud sõdida. Siis nad nõudsid, et vürst lepiks vaenlasega ära: „Lepi ära, vürst, või hoolitse ise enda eest.“ Nii ei saanud XII sajandil vürst ilma vetše ja družina toetuseta minna sõtta ega ka vastu panna vaenlase sissetungile. See andis vetšele suure jõu. Uue vürsti trooniletulekul vetše „kauples“, s. o. leppis vürstiga kokku, mis tingimustel vetše on nõus teda vürstiks tunnistama. Oli juhtumeid, kus linnarahvas ajas ebameeldiva vürsti minema ja kutsus endale uue: „Tule, vürst, meie juurde, tahame sind.“

Kiievi-Venemaa langus. Venemaa killunemine üksikuiks vürstiriikideks nõrgestas teda väga. Ta ei suutnud end enam edukalt kaitsta polovetside rünnakute vastu. Alatised feodaal-

sõjad üksikute vürstiriikide vahel põhjustasid Venemaa suure laostumise. Polovetsid tegid rüüsteretki peaaegu vastupanu leidmata. Kõige rohkem kannatasid sõjas talupojad. Sõjakäikude ajal võtsid vürstid talupoegi võõraist vürstiriikidest kaasa, asustasid neid elama oma maa peale ja sundisid töötama enda kasuks. Kuid ka oma vürstkondades võtsid vürstid ja nende bojaarid kõiksuguste õiguste ja mitteõigustega vabalt talupoegadelt maad ära ning tegid neid endid orjadeks. Siis tekkis kõnekäänd: „Ära asuta endale talu vürsti talundi kõrvale, ära asuta endale küla vürsti küla kõrvale; vürsti kilter on kui tuli, tema teenijad aga kui sädemed. Kui suudad hoiduda tule eest, siis sädemete eest ei hoidu ikkagi.“ Metsik eksploateerimine feodaalide poolt ja alatised sõjad ruineerisid töötavat rahvast. Polovetside laastavad sõjakäigud aitasid kaasa talupoegade põgenemisele stepi naabruses olevaist maa-dest ja Kiievi-Venemaa tühjenemisele.

„Linnad kõik on jäänud tühjaks ja külad on jäänud tühjaks,“ räägib selle kohta kroonikakirjutaja. „Läheme üle põldude, kus varem sõid hobuste tabuunid, lamba- ja härjakarjad, — kõik on nüüd tühi, põllud on võsastunud ning saanud metsloomade elupaigaks.“ Polovetsid viisid talupoegi hulka-dena vang. „Kurvad, piinatud, mustaks tõmbunud näljast ja janust, läksid nad mööda tundmatuid maid, alasti ja paljasjalgsed, okkaist veristatud jalgadega; pisarsilmil vaatasid nad üksteisele, rääkides: „mina olen selle- ja sellenimelisest linnast,“ ning teine: „aga mina olen selle- ja sellenimelisest küla-paigast.“

„Lugu Igori sõjaretkest“. Feodaalse killunemise rasked tagajärjed ja vajadus ühtsuse järele Venemaa päästmiseks on kujutatud suure kunstilise jõuga ühes vene rahva geniaalses teoses — „Lugu Igori sõjaretkest“, mis on kirjutatud tundmatu autori poolt XII sajandi lõpul. Selle teose süžeeks on võetud Severski vürstide sõjakäik polovetside vastu 1185. aastal vürst Igor Svjatoslavitši juhtimisel. Teiste Vene vürstide ühisest sõjaretkest polovetside vastu keeldusid Severski vürstid osa võtmast; pärastpoole asusid nad sõjakäigule üksi ja said hirmsasti lüüa. Vürst Igor ise sattus vang. Autor kujutab vürst Igori Venemaa eest võitlejana, kes läheb

tema eest surmaohtu. „Olles täis võitlusvaimu, viis ta oma vahvad polgud polovetside maa vastu Venemaa eest.“ Ning ütles Igor oma družiinale: „Vennad ja družiina! Parem olla tapetud kui vangki võetud. Tahan murda oda polovetside stepi raja vastu. Koos teiega, Venemaa pojad, tahan kas langeda või juua kiivriga vett Doni jõest!“ Kogu sõjakäik on kirjeldatud nagu heroiline kangelastegu, mis oli korda saadetud kodumaa päästmiseks vaenlastest, kes teda alatasa rüüstasid. Otsustav lahing on kujutatud verise piduna: „Siin ei jätkunud verist viina; siin lõpetasid pidu vahvad Venemaa pojad; kosilasi jootsid täis ning ise langesid Venemaa eest.“ Selle kaotuse süü paneb poeet õigusega vürstide arvele, kes vaenutsevad omavahel ega soovi ühineda ühiseks võitluseks vaenlastega. Ta annab kujuka pildi feodaalsõdade poolt lõhestatud Venemaa hädadest. „Siis maa,“ ütleb ta, „külvati ja kasvas täis tülisid, vürstide salasepitsustest lühenes inimeste eluiga. Siis oli Venemaa pinnal harva kuulda kündjate hüüdeid, kuid sage-dasti kraaksusid varesed, jagades endi vahel laipu.“ „Hakkas rääkima vend vennale: see on minu ja see on ka minu; pisi-asju hakkasid vürstid liialdama suureks, hakkasid iseeneste peale vandenõu taguma, aga roo-jased (paganad, s. o. polovetsid) tulid võitudega Venemaale.“ Poeet pöördus palava üleskutsega kõigi vürstide poole ühineda Venemaa kaitseks polovetside vastu. „Astuge, isandad, kullast jalaraudadesse praeguse üle-kohtu pärast, Venemaa pärast ja vahva Igor Svjatoslavitši haavade pärast!“

„Lugu Igori sõjaretkest“ paistab silma kõrge kunstilisuse poolest. Autor on kasutanud mitte ainult tuntud kirjanduslikke eeskujusid, vaid on vaimustatud ka rahvaluulest, millest ta on laenanud luulelisi kujusid ja pilte. Tema poemis heilib patriootiline üleskutse kogu Venemaa ühinemiseks väliste vaenlaste vastu.

§ 15. Galiitsia-Volõõnia vürstiriik XII—XIII sajandil.

Edela-Venemaa. Vara eraldus Kiievist Edela-Venemaa ja asutas Karpaatide eelmägedes iseseisva riigi. See oli kõige rikkamaid ja tihedamini asustatud Venemaa osi. Ta kannatas stepirahvaste retkedest vähem kui Dneprimaad. Naabrus Kesk-Euroopa maadega — Poola ja Ungariga — soodustas kaubanduse arenemist. Galiitsia soolakaevandused varustasid soolaga kogu Kiievi-Venemaad. Kohalikud feodaalid — bojaarid ja piiskopid — haarasid juba väga vara paremad maad enda kätte. Oma rikkuse tõttu omandasid Volõõnia ja Galiitsia bo-

jaarid suure poliitilise mõju ja jõu. Neil olid isiklikud sõjameeste salgad, kelledega nad käisid sõdades. Nad suhtlesid välismaa riikidega ning tagandasid oma vürste.

XII sajandil kujunes Edela-Venemaal kaks vürstiriiki: Galiitsia, pealinnaga Galitš, ja Volõõnia, pealinnaga Vladimir. Galiitsia vürstiriik tõusis silmapaistvale õitsengule vürst Jaroslav Osmomõsli ajal (1152—1187). Selle vürsti võimsusest annab tunnistust teose „Lugu Igori sõjaretkest“ autori pöördumine tema poole: „Galiitsia Osmomõsl-Jaroslav! Kõrgel istud sa oma troonil. Toetasid sa Ungari mägesid oma raudsete polkudega, sulgesid tee (Ungari) kuningale, lukustasid Doonau väravad... Sinu kõued mööda maid voolavad, sa avad väravad Kiievile.“ Oma hüüdnime „Osmomõsl“ (suure mõistusega inimene) sai Jaroslav mitte ainult oma loomuliku mõistuse tõttu, vaid ka suure hariduse pärast — ta oskas mitut võõrkeelt.

Galiitsia-Volõõnia vürstiriigi kujundamine. Pärast Jaroslav Osmomõsli surma algasid Galitšis rahutused. Bojaarid ei olnud rahul tema pojaga, kes tahtis valitseda iseseisvalt, ja pöördusid abi saamiseks Ungari kuninga poole.

Ungari sõjavägi tungis Galitšisse ja pani bojaaride toetusel troonile Ungari kuningapoja Andrease. Ungarlased käitusid Galitšis kui vallutajad ning kutsusid eneste vastu välja suure meelepaha. Kuningapoeg Andreas aeti poolakate abiga minema. Seda kasutas naabermaa, Vladimir-Volõõnia vürstiriigi vürst Roman Mstislavitš, üks Monomahhi järeltulija. Ta hõivas Galitši ning liitis ta oma vürstiriigiga (1199). Nii tekkis Galiitsia-Volõõnia vürstiriik. Roman oli Lõuna-Venemaa kõige võimsamaid vürste. Ta segas end Kiievi riigi asjusse, sõdis Leeduga. Vangistatud leedulasi sundis ta töötama oma maadel. Tema kohta tekkis kõnekäänd: „Roman, Roman, pahaga elad, leedulastega künnad“. Polovetsid hirmutasid lapsi tema nimega. Oma riigis pidas Roman visa võitlust bojaaridega.

1205. aastal langes Roman võitluses poolakatega. Kroonikakirjutaja iseloomustab teda nii: „Ta sööstis roojaste (paganate)

peale nagu lõvi, oli vihane kui ilves, hukkas neid nagu krokodill, lendas ümber nende maa nagu kotkas, oli vahva nagu tarvas, aimas järele oma vaarisa Monomahhi."

Roman jättis maha kaks alaealist poega — Danieli ja Vassilko. Kasutades nende alaealisust katsusid Galiitsia bojaarid võimu haarata. Alanud rahutustesse segasid endid ungarlased ja poolakad. Romani poegi kord kihutati minema, kord kutsuti tagasi. Meheks sirgudes pidas Daniel Romanovitš energilist võitlust suurfeodaalide — bojaaride omavoli vastu. Selles võitluses ta leidis tuge alamate sõjameeste poolt, kes täiesti sõltusid vürstist. Isegi kõige raskemal hetkil liitusid nooremad družinnikud Daniel Romanovitši ümber. Soojalt toetas vürsti ka rikaste linnade elanikkond, kes oli saanud kannatada feodaalsõdadest ja feodaalide survest. Linlaste esindaja, sadakonnapealik Mikula, veenis Danieli bojaare lõplikult välja juurima, öeldes: „Kui mesilasi surnuks ei litsu, mett süüa ei saa.“

Noorema družiina ja linlaste kaasabil sai Daniel Galiitsia maal lõplikult kindla jalgealuse. Piiskopi ja bojaaride katse Danieli Galitši linna mitte sisse lasta ei läinud korda, sest linlased sööstsid oma vürstile vastu kroonika väljenduse järgi „nagu lapsed isa juurde, nagu mesilased mesilasema juurde, nagu vee järele janunejad allika juurde“. Danieli vend Vassilko, kes jagas temaga häda ja edu, hakkas valitsema Volõõnias.

Danielil tuli mitu korda tagasi lüüa ungarlaste pealetunge. Ühendatud ungarlaste ja poolakate sõjavägi tuli Galiitsia maale. Daniel tungis ungarlaste ridadesse, ei puudunud palju vangilangemisest, kuid ta pääses välja, lõi uuesti vaenlaste pihta, purustas nad, võttis ära ja rebis puruks ungarlaste lipu. Ungarlased põgenesid. Uheaegselt löödi põgenema ka poolakad, kes olid astunud lahingusse Vassilko väega.

Pärastpoole pidas Ungari kuningas kasulikumaks Danieliga liitu astuda. Liidus Ungari ja Poolaga sõdis ta Tšehhimaa ja Austria vastu. Danieli poeg oli abielus Austria hertsogi vennatütrega ja Daniel unistas võidu puhul panna oma poeg Austria

troonile, kuid kahekordne sõjakäik lõppes ebaõnnestumisega. Mõnedki korrad tegi Daniel sõjakäike naabruses elavate leedu suguharude vastu.

Galiitsia-Volõõnia riik omandas Euroopas sellise seisukoha, et Daniel võttis endale kuninga tiitli.

Alatises võitluses välisvaenlastega ja omade bojaaridega kujunes välja Danieli uljas ja vahva, sõjalist kuulsust ja au ihaldava tüüpilise Lõuna-Venemaa vürsti iseloom.

XIII sajandil saavutas Galiitsia-Volõõnia vürstiriik silmapaistva õitsengu. Elustunud kaubanduslikud suhted nii Lääne-Euroopa riikidega kui ka Dneprimaadega soodustasid erihõimse kauba- ja käsitöörahvaga asustatud linnade kasvamist. Enda poolt asutatud Holmi linna kutsus Daniel kõikjalt koloniste, nende hulgas palju käsitöölisi. Võitluses feodaalidega leidis Daniel toetust linnarahva poolt. XIII sajandisse kuulub ka Lvovi linna asutamine, millele nimi anti ühe Danieli poja auks; pärastpoole sai Lvov Galiitsiamaa pealinnaks.

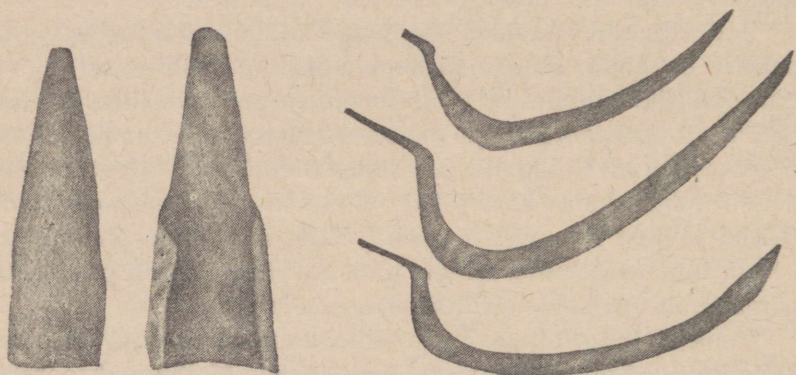
Vene kultuur oli Galiitsia-Volõõniamaal kõrgel tasemel. Selle kultuuri mälestusmärgiks on Galiitsia-Volõõnia kroonika, mis paistab silma suure kunstilisuse ja kujude ilmekuse poolest ning mis oma poeetiliste väärtuste poolest kohati meenutab „Lugu Igori sõjaretkest“.

Kaubandussidemed Läänemaadega avasid ka Lääne-Euroopa kultuurile sissepääsu Galiitsia-Volõõniamaale. Holmi kirikud olid kaunistatud katoliku usu kombe järgi skulptuuridega ja maalitud aknaklaasidega. Holm oli kindlustatud kõigi tookordsete sõjatehnika nõuete kohaselt.

§ 16. Rostov-Suzdali vürstiriik.

Kirde-Venemaa. XII sajandil tekkis Kiievimaast kirde pool Volga ja Okaa jõe vahemikul tugev Rostov-Suzdali vürstiriik. Maakoht siin oli silmapaistev looduslike rikkuste poolest. Metsades oli ülikülluses loomi ja metsmesilasi. Jõgedes oli palju kalu. Piki Kljazma jõge laius suur viljakas tasandik.

Okaal ja tema harul Moskva jõel elas vjatitšite slaavi suguharu. Maa slaavlastest elanikkond suurenes Smolenski krivitšite ja Novgorodi slaavlaste alatise juurdevoolu tõttu. Juba X sajandil mainitakse siin slaavlaste Rostovi linna. Teine väga vana slaavlaste linn oli Suzdal. Jaroslavi ajal rajati Jaroslavl linn. Tõenäoliselt ehitati Vladimiri linn Vladimir Monomahhi ajal.

Vasakul — rauast adraninad X—XII saj. NSV Liidu keskosa kurgaanidest; paremal — raudsirbid Suzdalimaa slaavlaste kurgaanidest. X—XIII saj.

Vjatitšite naabruses elasid merjalased, vepslased ja mordvalased. Nende rahvaste peategevuseks oli metsatöendus, kütmine ja metsmesindus, samuti ka põllutöö. XII sajandil oli sugukondlik kord nende juures juba lagunemas. Tõusis esile jõukam kiht. Suguharude üle valitsesid vürstid. Okaa- ja Volgamaa rahva hulgas valitsesid kaua paganlikud uskumused. Puude, kivide ja vete kultus oli laialt levinud. Usuti metsa- ja veehaldjaisse ja teistesse vaimudesse. Suur mõju oli „tarkadel“. Järk-järgult hakkasid Vene vürstid anastama merjalaste ja vepslaste, hiljem ka mordvalaste maid. Kohalik elanikkond maksustati Vene vürstide poolt.

XII sajandil hakkasid vürstid, bojaarid ja kirikuvõimud

Rostov-Suzdali riigis nagu Dneprimailgi anastama slaavlaste ja teiste rahvaste poolt asustatud maid ja orjastama elanikke. Rostovi piiskopi Fjodori kohta on öeldud kroonikas: „Palju kannatasid inimesed tema läbi ning jäid ilma oma küladest, relvadest ja hobuseist, ning teised pani ta tööle, heitis vangi või laskis nad paljaks riisuda.“ Nii suurenes Suzdalimaal feodaalidele — vürstidele, bojaaridele ja kirikuvõimudele — kuuluvate külade ja alevite hulk. Orjastamise eesmärgiga ristiusustati Okaa ja Volga jõe vahemiku elanikkond sunniviisil.

XII sajandi esimesel poolel tekkis Rostov-Suzdalimaal omaette vürstiriik. Esimene iseseisev Rostov-Suzdali vürst oli Vladimir Monomahhi poeg — Jüri Dolgoruki. Ta sai siin suure hulga maade omanikuks ja võttis ilma häbenemata pärusmaid ära ka kohalikelt bojaaridelt. Pärimuse järgi seisis praeguse Moskva asemel bojaar Kutška küla. Jüri hõivas selle küla. Moskva jõe kaldale tekkis vürsti mõis Moskva. 1147. aastal kostitas Jüri siin oma liitlast Tšernigovi vürsti. Mõis asus Suzdali- ja Tšernigovimaa piiril. Seepärast Jüri piiras Moskva puuseinaga ning muutis ta kindluseks. Jüri Dolgoruki oli tolleaegseist vürstidest kõige tugevam. Ta pidas edukaid sõdu Volga bulgaarlastega ning alistas oma mõjule Novgorodi. Tal läks korda vallutada Kiiev ning ta suri Kiievi vürstina (1157).

Andrei Bogoljubski ja võitlus bojaarkonnaga. Veel suurema võimsuse saavutas Rostov-Suzdalimaa Jüri poja Andrei Bogoljubski ajal (1157—1174). Andrei alistas oma võimule naabervürstid ning tegi nad oma „kääaluseiks“. Tema sõjaväed koos teiste vürstide, ta liitlaste, sõjavägedega võtsid „kilbile“ Kiievi (vallutasid rünnakuga). Kolm päeva kestis vana pealinna riisumine. Järgmisel aastal saatis Andrei sõjaväe Novgorodi alistama. Novgorodlased löid Suzdali sõjaväe rünnakud eduga tagasi ning see oli sunnitud Novgorodi alt suure kaotusega tagasi minema. Kuid Novgorod elas Suzdalimaalt sisseveetavast viljast. Andrei pani viljaveo Novgorodi seisma ning sellega sundis tema alistuma. Kiievi tähtsus langes täielikult pärast tema purustamist 1169. aastal. Seevastu

omandas suure tähtsuse Suzdali linn Vladimir, mille Andrei tegi oma vürstiriigi pealinnaks.

Oma uue pealinna Vladimiri ehitas Andrei välja suure toredusega, kutsudes kohale kunstnikke Lääne-Euroopast. Tema

Terasmõõgad X—XI saj.
NSV Liidu keskosa kurgaanidest.

ajal Vladimiris ehitatud Uspenski katedraal kannab lääne kunsti mõjutuse jälgi. Vladimiri lähedal oli vürsti kindlustatud mõis Bogoljubovo. Siin veetis suurvürst suurema osa oma ajast. Seepärast saigi ta hüüdnimeks Bogoljubski.

Andrei püüdis suurendada oma võimu vürstiriigis. Teda häiris Rostovi ja Suzdali bojaaride võimsus. Ta eemaldas nad ning ümbritses end vähemtähtsate inimestega. Mittesilmapaist-

vad, „väikese sõrme tähtsusega“ inimesed, kes olid palju kannatanud suurfeodaalide omavoli all, toetasid Andreid. „Parem vürsti õuel kõndida viiskudes kui bojaari õuel ilusates saabastes,“ kirjutab üks neist hiljem. Bojaaridel oli suur mõju Suzdalis ja Rostovis, mille ümber asusid nende valdused. Seevastu Vladimiris ja tema ümbruskonnas keskendus käsitööstest elanikkond ja vürsti poole hoidev noorem družiina. Tuginedes nooremale družiinale ja linlastele, tegi Andrei katse ühendada lahus seisvaid vürstiriike üheks riigiks, kaasa arvatud Kiiev ja Novgorod. Aga majanduslike sidemete puudumisel Venemaa üksikute osade vahel osutus see võimatuks.

Andrei püües keskendada kogu võimu enda kätte ja omandada paremaid maid viis teda kokkupõrkele Suzdalimaa suurfeodaalidega. Aastal 1174 löid bojaarid vandenõu. Vandenõu eesotsas seisid Kutškovitšid, kellele vend oli vürsti poolt hukatud. Vandeseltslased tungisid Bogoljubovo lossi ning tapsid Andrei. Andrei tapmine oli signaaliks ülestõusule Bogoljubovos ja Vladimiris. Rahva alamad kihid olid vürsti teenijate poolt tugevasti kannatada saanud. Nüüd kasutasid nad võimu puudumist linnas, et õiendada arveid oma rõhujatega. Vürsti teenijate mõisad riisuti paljaks, paljud nende hulgast tapeti.

Vladimir-Suzdali vürstiriigi tugevnemine. Pärast Andrei surma otsustasid Rostovi ja Suzdali bojaarid taotella iseseisvust, keeldusid Andrei vendi vürstideks tunnistamast ning kutsusid vürstideks tema vennapoegi. Kuid Andrei noorem družiina ja Vladimiri linna rahvas ei tahtnud alistuda Rostovi ja Suzdali bojaarkonnale. Rostovi ja Suzdali bojaarid ähvardasid: „Põletame Vladimiri maha või saadame sinna posadniku (asevalitseja), need seal on meie orjad-müürsepad.“ Kuid Andrei Bogoljubski vend Vsevolod Jurjevitš (1176—1212) purustas lihtsõjasulaste ja linlaste toetusel suurfeodaalid ning sundis neid teda vürstiks tunnistama.

Rostov-Suzdalimaa pealinnaks sai lõplikult Vladimir. Rostov-Suzdali vürstiriiki hakati kutsuma Vladimiri vürstiriigiks.

Vsevolod võttis endale Vladimiri suurvürsti tiitli. Ta hoidis võimsalt oma „vanema au kogu seisuse — Vene vürstide — keskel“. Novgorodlased olid sunnitud vastu võtma tema vennapoegi ja poegi, keda ta saatis neile vürstideks. Smolenski vürstid olid tema „käealuseiks“ ning käisid kuulekalt sõjaretkedel, kuhu ta neid saatis. Rjasani vürstid võttis Vsevolod kinni ja hoidis neid vangis ning pani nende asemele vürstiks oma poja; kui rjasanlased katsusid vastupanu osutada, siis laastati Rjasani linn paljaks kõige julmemal kombel.

„Suurvürst Vsevolod,“ pöördub vürsti poole teose „Lugu Igori sõjaretkest“ autor, „sa võid oma paatide aerudega Volga jõe laiali piserdada ja oma sõdurite kiivritega Doni jõe tühjaks tõsta.“

Vsevolod sõdis mitu korda Volga bulgaarlastega. Suure sõjakäigu korraldas ta polovetside steppi. Vsevolodi ajal kujunesid välja sõbralikud suhted Vladimiri vürstiriigi ja kauge Gruusia vahel. Vsevolod kasutas Gruusia meistrite abi Dmitrovski katedraali ehitamisel Vladimiris. Gruusia kroonikud kirjutasid Vladimiri suurvürsti võimsusest, „kellele alistub 300 kuningat“.

Bojaaridega käitus Vsevolod niisama käskivalt kui ta vend Andreigi. „Temä,“ räägib ajalookirjutaja, „ei arvestanud oma tugevaid bojaare“ („ei vaadanud nende näo järgi“).

Vsevolodi tuntakse hüüdnime all „Suurpesa“, sest tal oli palju poegi. Pärast Vsevolodi surma sai iga ta poeg endale omaette „osa“ (udelli), s. o. valduse Vladimiri vürstiriigi koosseisust. Edaspidi osastisriigid killunesid veel rohkem. Kiievi-Venemaast eraldunud Vladimir-Suzdalimaa lagunes ise reaks väike-vürstiriikideks. Vsevolodi poegade ajal ta jagunes viieks, tema pojapoegade ajal aga juba 12-ks osastisriigiks. Vanem vürstiperekonna liige sai pealinna Vladimiri ja „Vladimiri suurvürsti“ tiitli.

Mordva maade vallutamine. Pärast Vsevolodi surma jätkasid Vladimiri vürstid Okaa jõel ja Volga keskjooksul elavate rahvaste alistamist. Mordva rahvas hoidis kaua alles oma iseseis-

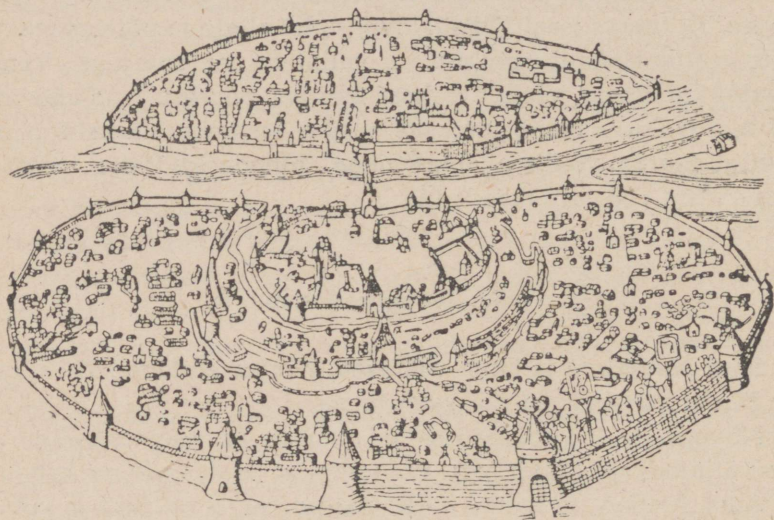
vuse. Vladimiri vürstid tungisid mordvalaste kallale, põletasid maha mordvalaste külad, hävitasid viljakülvid, tapsid kariloomad, võtsid elanikke vangi. Asjatult peitsid mordvalased end metsatihnikuisse — nad leiti ka sealt üles. 1221. a. ehitas Vsevolodi poeg suurvürst Jüri Vsevolodovitš Okaa jõe Volgasse suubumise kohal mordva linnakese asemele kindluse, mis sai nimeks Nižni-Novgorod (nüüd Gorki linn). Siit tegid Vene vürstid sõjaretki mordvalaste maa-aladele. Mordva kaitses end visalt. Mordva vürst Purgas lõi lahinguis palju kordi Vene vürste. Ta tungis isegi Nižni-Novgorodi kallale ja põletas maha selle eeslinna, kuid kindlust ta vallutada ei suutnud. Vene vürstid karistasid julmalt tõrksat mordva rahvast. Nad rüüstasid mordvalaste maid, piinasid vange surnuks, lasksid neid koertel murda. Selliste abinõudega laiendasid Vene vürstid oma võimu võõraste maade üle.

§ 17. Novgorodimaa.

Suur Novgorod ja tema valdused. Põhjas eraldus XII sajandil Kiievi vürstiriigist Novgorodimaa.

Novgorod oli vanimaid slaavi linnu. Ta asetses Volhovi jõe väljajooksul Ilmjärvest. Volhovi jõgi eraldas linna kaheks pooleks. Idapoolsel kaldal — Kauba-poolel — oli turg ja vetše väljak. Siia koondus peamiselt kaupmeestest, käsitöolistest ja lihttöolistest elanikkond. Läänepoolsel kaldal — Sofia-poolel — oli kindlustatud linnus (kindlus), milles asus Sofia katedraal ja elas Novgorodi piiskop. Novgorodi juurest algas päris Novgorodimaa, mis ulatus Äänisjärve ja Laadogani ning Soome lahe kaldani. Siin olid laiad valdused, mis kuulusid Novgorodi bojaaridele ja kirikule. Sealt edasi algasid laialdased Novgorodi koloniaalvaldused, mis hõlmasid kogu meie maa põhjaraja kuni Uurali mägedeni. Novgorodi feodaalid piirdusid maksukogumisega Põhjamaal elavalt rahvailt, mõnikord ainult üksikute retkedega ja juhusliku saagi kaasavõtmisega.

Novgorodimaa oli viljakehv. Seevastu kaubanduslikult oli Novgorodi asukoht soodus. Ta oli ühendatud jõeteede kaudu nii Läänemerega kui ka tähtsaimate Vene linnadega. Geograafilise asendi poolest oli Novgorod loomulikult vahendamispunktiks Lääne-Euroopa ja Venemaa vahel. Saksa ja rootsi kaupmehed vedasid suurt kasumit saades Venemaale kalevit ja muid kangaid, samuti ka metalltooteid, ning vedasid Novgorodist välja toormaterjale: lina, kanepit ja karusnahku. Regulaar-

Vana Novgorodi plaan. XVII saj. ikooni järgi.

selt kaks korda aastas saabusid saksa „külaste“ (s. o. kaupmeeste) karavanid Novgorodi: „suvised külaste“ veetud kaudu mööda Neeva jõge, „talvised“ saaniteed mööda läbi Liivimaa. Sissesõitnud „saksa“ ja „gooti“ külaste (s. o. Rootsil kuuluva Gotlandi saare kaupmeeste) jaoks oli Novgorodis ehitatud kaks hoovi — „saksa“ ja „gooti“ hoov. Saksa Läänemere-äärsed linnad, kes kauplesid Põhja-Euroopa maadega ja eriti Novgorodiga, ühinesid liitu, mis sai hiljem, XIV sajandil,

nimeks Hansa. Kirde-Venemaal oli oma tööstus nõrgalt arenenud, seepärast Novgorodi kaupmehed olid vahemeesteks välismaises kaubanduses Ida-Euroopaga, müües edasi välismaa meistrite töid ja muid „saksa“ kaupu teistele Vene vürstiriikidele.

Vahetuseks oma kaupade vastu nõudsid välismaalased karusnahku. Uute jahimaade otsimisel hakkasid Novgorodi bojaarid ja kaupmehed tungima üha kaugemale kirdesse ning haarama enda kätte järjest uusi maid.

Põhjamaa rahvaste alistamine. Põhja-Jäämere-äärseis tundrais nomadiseerisid tol ajal neenetsid, keda novgorodlased nimetasid samojeedideks (samojad). Neenetsite peamiseks tööks oli põdrakasvatus, abivahendiks elatumisele oli ka jaht veelindudele ja polaarrebastele. Neenetsid elasid koos sugukondade viisi. Vanim sugukonnaliige oli šamaaniks, s. o. preestriks. Neenetsid uskusid, et nende šamaanid võivad pühade tantsude ja laulude abil vaime välja kutsuda, haigusi ravida ja tulevikku ennustada.

Lõuna pool tundraid metsavööndis elasid jahipidajate komide suguharud, kes olid tuntud permlaste nime all.

Põhja-Uurali mäenõlvakuil elasid rahvad, keda novgorodlased nimetasid jugralasteks. Selle nimetuse all tunti praegusi mansse (voguleid) ja hantesid (ostjakke). Nende maa oli kuulus karusloomade rohkuse poolest. Novgorodlased jutustasid, et seal langeb pilvedest vihma asemel alla väikesi oravaid ja põtru, kes sirguvad suuremaks ja jooksevad iga ilma-kaare poole laiali.

Novgorodi bojaarid kogusid Novgorodi kehvistu ja oma holoppide (orjade) hulgast väesalgad, relvastasid need omal kulul ja saatsid riisumisekspeditsioonile Põhjamaadesse. Need salgad sõudsid jõgesid mööda paatides, mida nimetati „uškui'deks“, salgast osavõtjaid nimetati seepärast „uškuinikuteks“. Uškuinikud ründasid Põhjamaa rahvaid, riisusid neid, võtsid ära karusnahad, töid kaasa naised ja lapsed ning müüsid neid orjadeks. Selliste abinõudega alistasid Novgorodi

bojaarid Põhjamaa rahvad ning sundisid neid maksma Novgorodile makse karusnahkadega.

Mitmel korral Põhjamaa rahvad püüdsid üles tõusta. Aastal 1187 tapsid jugralased maha Novgorodi maksukorjajad. Mõni aasta hiljem saadeti Novgorodist jugralaste rahustamiseks välja suur sõjavägi. Jugralaste vürst varjas end kindlustatud linnakeses. Et aega venitada, saatis ta sõna Novgorodi vojevoodile: „Meie kogume raha ja soobleid ja muud vara maksu maksmiseks. Ärge hävitage oma aiamaid!“ Novgorodlased nõustusid ootama, kuid sel ajal hakkas jugralaste vürsti juurde linnakesse kogunema tema kaassuguharulasi. Novgorodlaste eneste keskel oli äraandjaid, kes seisid ühenduses jugralastega. Nende kaasabil kutsus jugralaste vürst läbirääkimiste ettekäändel novgorodlaste pealikud linna ning tappis nad maha. Suuri vaevu jõudsid Novgorodi väeriismed Novgorodi tagasi. Kuid oma sõltumatust ei suutnud jugralased säilitada, sest tulid uued novgorodlaste väesalgad ning sundisid jugralasi nagu ennegi maksu maksma.

Novgorodi ühiskondlik kord. Novgorodi bojaarid haarasid Novgorodimaal ja vallutatud piirkondades enda kätte paremad tulumaad. Nad harisid neid oma talupoegade ja orjade abil. Talupojad pidid andma bojaaridele suure osa lõikusest (kuni poole — mispärast neid nimetati pooleteralisteks). Kasutades oma võimu, püüdsid bojaarid takistada pooleterameeste lahkumist mõisadest. Jahi-, kalapüügi- ja põllutöösaadusi andsid bojaarid võlgu Novgorodi kaupmeestele ning kaupmehed müüsid need välismaale. Väikekaupmehed olid sõltuvad rikkast kaupmeeskonnast. Novgorodis oli arenenud käsitöö, kuid ka käsitöölised sattusid raskesse sõltuvusse bojaaridest ja kaupmeestest. Kehvikud palkasid end laevadele laadijateks ja sõudjateks.

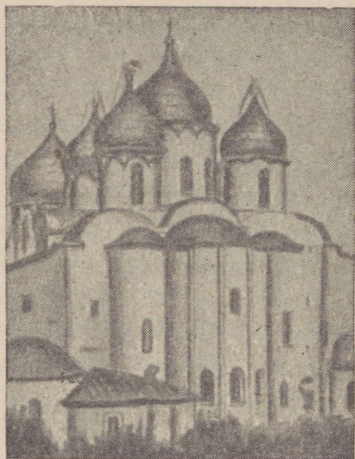
Niiviisi said bojaarid ja kaupmehed endile kõik koloniaalvallutuste kasud. Nemad ekspluateerisid Novgorodi elanikkonna vaeseid kihte — „lihtinimesi“. Käsitöölised ja väikekaupmehed olid bojaaride ja kaupmeeste võlglased. Julm eksplua-

teerimine, mille alla langesid „lihtinimesed“, kutsus sageli välja nende tormiseid väljaastumisi valitsevate klasside vastu.

Vürst ja vetše Novgorodis. Rikkus võimaldas Novgorodi ühiskonna kõrgkihi poliitilise võimsuse tugevnemist. Novgorodi bojaarid ja kaupmehed piirasid tugevasti Novgorodi vürsti võimu. Vetšel oli Novgorodis rohkem jõudu ja mõju kui teistes linnades, kuid vetšel olid peremeesteks bojaarid, kes juhtisid kõiki asju. XII sajandi esimesel veerandil saavutas Novgorodi vetše, juhitud bojaaridest, et kõiki tähtsamaid ameti-isi-kuid hakati valima Novgorodi bojaaride hulgast. Niisuguseile tähtsaile järeleandmistele sundisid novgorodlased vürste jõuga. Aastal 1136, kui Novgorodis valitses Vladimir Monomahhi poja-poeg Vsevolod Mstislavitš, puhkes avalik ülestõus. Vürstile esitati palju süüdistusi: et ta ei kaitse talupoegi, et ta sõjas esimesena põgenes lahinguväljalt. Novgorodlased vahistasid Vsevolodi ja kogu ta perekonna ja vabastasid alles kahe kuu pärast. Ta pidi Novgorodist lahkuma. Sellest ajast Novgorodi bojaaride võim suurenes. Ilma vürstita novgorodlased läbi ei saanud. Vürst ja tema družiina olid Novgorodile vajalikud sõjalise jõuna võitluses välisvaenlastega. Kuid iga kord, kui vürst astus „Novgorodi tahte“ vastu, „tegid novgorodlased talle kummarduse“, s. o. ajasid ta minema ning kutsusid valitsema uue vürsti oma äranägemisel.

Vladimiri suurvürstid püüdsid mitmel korral Novgorodi oma võimule alistada, kuid novgorodlased kaitsesid oma iseisvust. Suurvürst Vsevolod Jurjevitši poeg Jaroslav, kes valitses Novgorodis, rikkus jämedalt Novgorodi bojaaride õigusi ning kutsus nende seas enda vastu välja seesuguse meelepaha, et pidi 1216. aastal linnast ära sõitma. Varajane külm hävitas sel aastal lõikuse Novgorodimaal. Jaroslav Vsevolodovitš võttis oma alla Suzdalimaalt kulgeva tee ega lasknud Novgorodi mitte ühtegi koormat vilja. Novgorodis puhkes nälg. Novgorodlased kogusid kokku sõjaväe Toropetsi vürsti Mstislav Ulja juhtimisel. Jaroslav aga ühines oma vennaga, Vladimiri suurvürsti Jüri Vsevolodovitšiga, ning taganes Suz-

dalimaale. Otsustav lahing toimus Lipitsa jõel. Novgorodlased tulid vana kombe kohaselt hobuseilt maha, heitsid eneselt liigsed kehakatted ja jalanõud, viskusid palja jalu vaenlase kallale ja hakkasid suruma Suzdali väge. Otsustaval hetkel astus lahingusse vürst Mstislav oma družiinaga ning raius kolm korda läbi vaenlase polkudest. Suzdallased löödi kiirele põgenemisele. Põgenejate eesotsas olid vürstid Jüri ja Jaroslav.

Sofia katedraal Novgorodis.
1045. a.

Lipitsa lahing kindlustas novgorodlastele nende „vabaduste“ säilitamise. Iga uus Novgorodisse kutsutud vürst pidi sõlmima novgorodlastega kokkuleppe, mis kohustas mitte riksuma Novgorodi tavasid. Vürstil ei olnud õigust sisse seada uusi makse ega omandada maid. Kogu valitsemine Novgorodi ja ta maade üle usaldati novgorodlastele. Vürst ei võinud neid vallandada „ilma süüta“. Vürsti družiina oli valitsemisest kõrvaldatud.

Vetše valis Novgorodi bojaaride hulgast possadniku. Ilma possadnikufa polnud vürstil õigust ei kohut mõista ega tähtsaid küsimusi otsustada. Possadnikule valiti abiks tuhatnik, kellel lasus Novgorodi sõjaväe juhtimine ja kohtupidamine kaubanduslikes asjus. Isegi Novgorodi peapiiskopi amet oli valitav. Possadnik ja tuhatnik olid Novgorodi faktilised valitsejad.

Kõrgeimaks võimuks Novgorodis oli vetše. Vetše kutsus ja ajas minema vürste, valis ametimehi, teostas õigusemõistmist. Vetšele koguneti vetše kella helina peale. Mõnikord juhtus, et vetše koosolekud tulid ühel ajal kokku nii Kauba- kui ka Sofia-poolel ja võtsid vastu vastukäivaid otsusi. Mõlemate vetšede kokkupõrked leidsid siis aset Volhovi sillal.

Vetše ei väljendanud sugugi Novgorodi elanikkonna laiemate masside nõudmisi. Vetšel korraldasid asju feodaalid-bojaarid ja osalt ka rikas kaupmeeskond. Äraostu ja kostoniste teel kogusid bojaarid endile parteid „lihtmeestest-kisakõrdest“ ning nende kaasabil domineerisid vetšel. Töötavad massid Novgorodis olid sõltuvuses bojaaridest. Vahete-vahel Novgorodi kehvistu tõusis üles oma rõhujate — bojaaride — vastu.

Niiviisi tekkis Novgorodimaal XIII sajandiks eri tüüpi feodaalriik. Suurmaaomanikud — bojaarid — liidus kaupmeeskonnaga haarasid kogu võimu endi kätte ning viisid vürsti tähtsuse äärmuseni alla. Kujunes omamoodi vabariik, milles peaosa kuulus bojaarkonnale.

Novgorodi kultuur. Novgorodi feodaalide ja kaupmeeste kätte kogunenud suured rikkused ja läbikäimine Vene maade ja välismaalastega soodustasid kõrge kultuuri loomist Novgorodis. Selle mälestusmärkidenä on säilinud meie ajani kaunid ehitised, mis olid püstitatud Novgorodi vürstide, bojaaride ja kaupmeeste poolt. Üheks tähelepanuväärivamaks mälestusmärgiks XII sajandist oli Nereditsa kirik, kaunistatud kunstilisest küljest suurepärase seinamaalidega; nüüd on see kirik purustatud fašistlike barbarite poolt. Novgorodis õitses kirjandus. Siin tehti juba XI sajandil katset koostada kroonika, analoogiline sellele, mis oli koostatud Kiievis. Alates XI sajandi lõpust peeti Novgorodis kroonikat, millesse kirjutati üles linna tähtsamad sündmused. Mälestus Novgorodi endisest hiilgusest on säilinud

lugulauludes „rikkast külalisest“ (kaupmehest) Sadko'st ja Vassili Buslajevist. Esimeses meenutatakse rikkalikku kaubandust ja Novgorodi kaupmeeste meretaguseid sõite, teises — kärarikkaid kokkupõrkeid vetšel.

Pihkva. Novgorodile alistatud linnade hulgast tugevnes XII sajandil Pihkva linn. Pihkva ja Baltimaa saksa linnade vahel käis elav kauplemine. See kauplemine soodustas Pihkva bojaarkonna ja kaupmeeskonna rikastumist ja tugevnemist. Järk-järgult nad saavutasid täieliku sõltumatuse Novgorodist.

Seesmise korra poolest meenutasid Novgorod ja Pihkva Lääne-Euroopa vabalinnu. Kuid oli ka oluline erinevus. Lääne-Euroopa linnades oli võim kaupmeeste ja suurte töökodade omanike käes. Novgorodi ja Pihkva rikkused tulid laialdastelt maavaldustelt, kust nad said toorainet Läänega kauplemiseks. Võim kuulus Novgorodis ja Pihkvas seepärast maaomanikele-feodaalidele (bojaaridele ja kirikule); nad jagasid ainult osaliselt võimu rikka kaupmeeskonnaga, kes etendas vahemeest nende ja Lääne-Euroopa kaupmeeste vahel.

§ 18. Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia XI—XII sajandil.

Gruusia XI—XII sajandil. Taga-Kaukaasia oli XII sajandil Kiievi-Venemaaga alalises läbikäimises.

XII sajandil tugevnes Taga-Kaukaasia maadest eriti Gruusia. Gruusias olid feodaalsuhted enam arenenud kui Kiievi-Venemaal. Gruusia feodaalid võtsid enestele talupoegade-kogukondlaste maad ning tegid neid endid pärisorjadeks. Feodaalid ehitasid mägedesse losse ja valitsesid talupoegade üle. Talupoegade ülestõusud rõhujate vastu suruti maha relvastatud jõuga; „rahvas,“ kroonikakirjutaja-munga väljenduse järgi, „oli täis hirmu oma isandate ees“. Ainult ligipääsematus mägedes säilisid veel vabade talupoegade kogukonnad.

Kuningavõimu tugevnemine Gruusias, mis algas X sajandil, leidis vastuseisu suurfeodaalide poolt, kes püüdsid säilitada oma sõltumatust. Kuningaid toetasid väiksemad feodaalid ja

kaupmeeskond. Väikefeodaalid vajasid tugevat kuningavõimu oma talupoegade sõnakuulmises hoidmiseks, kuid kaupmeeskonnale kindlustas Gruusia ühtsus võimaluse takistamatult kaubelda.

Gruusia ühinemist takistasid XI sajandil alanud turkmeenide-seldžukkide kallaletungid, kes tulid Kesk-Aasia steppidest oma Seldžuki soost sultanite (valitsejate) juhtimisel (millest tuleneb nende nimi). Seldžukid vallutasid Pärsia, Mesopotamia ja osa Väike-Aasiast.

Esimene seldžukkide laastav kallaletung Taga-Kaukaasiale (Armeeniale) toimus 1048.—1049. aastal. XI sajandi 60-ndaist aastaist alates hakkasid seldžukid Gruusiale kallale tungima. „Nagu rohutirtsude parv hajusid turkmeenid üle kogu maa,“ jutustab pealtnägija, „nad riisusid elanikke ja tegid orjadeks. Nad jäid siia kuni esimese lumeni, süües tühjaks maa, tappes kõiki, kes otsisid pääsemist mägedes, metsades ja koopais. Kes aga varjas end lossides, hukkus näljast ja külmast. Kui saabus jälle kevad, tulid turkmeenid uuesti. Keegi kogu maal ei külvanud ega korjanud lõikust; inimeste asemel elutsesid maal metsloomad. Elamud olid hävinud tules; jõed punetasid inimeste verest.“

Edukaks võitluseks seldžukkide sissetungi vastu oli vaja tugevat riigivõimu, mis oleks omavahel liitnud killustunud feodaalvaldused. See teostus Gruusia kuninga David Ehitaja (1089—1125) ajal. David astus võitlusse feodaalidega, kes mitmel korral püüdsid teda tappa. David lõi tugeva sõjaväe, ta organiseeris 5000-mehelise kaardiväe, tõi Kubani-äärseist steppidest üle 40 000 polovetsi ja moodustas nendest alalise sõjaväe. Ta alistas oma võimule ka Kaukaasia mägirahvad.

Uhendanud Gruusia, astus David võitlusse seldžukkidega. Seldžukid aeti Gruusiast välja. 1122. aastal läks Davidil korda liita oma valdustega Tbilisi linn, mis selle ajani oli muhameedlaste võimu all. David hakkas levitama oma võimu ka naabermaadele: alistas Aserbaidžani, käis sõjakäigul Armeenias, kuhu kutsus teda kohalik armeenia rahvas, kes nägi grusiinlastes

päästjaid seldžukkide ikkest ja teistest võõramaistest vürstidest.

David organiseeris Gruusia valitsemise tsentralistlikul alusel. Riik jaotati ringkondadeks eristavide valitsuse all. Anti välja seaduste kogu. David vallandas ja määras piiskoppe. Gruusias võttis kord-korralt maad rahulik elu. Kaubandus elustus. Armeenias asustati ümber hulk käsitöölisi. Gruusia siidikangaste kuulsus ulatus kaugele üle maa piiride. Neid veeti välja isegi Konstantinoopolisse. David ehitas uusi linnu, nende hulgas ka Gori, uuendas sildu ja akvedukte, püstitas paleesid ja muid hooneid. Oma tegevuse eest sai ta Ehitaja hüüdnime. Gruusia kroonika iseloomustab David Ehitajat järgmiselt: „Ta tõusis kõrgele üle kõigi maade kuningate; tema vasak käsi hoidis merd ning parem puhkas jõgedel. Lahinguis ta sarnanes lõviga.“

Davidi järeltulijad laiendasid oma valdusi Armeenias kuni Erzerumini. Erilise hiilguse saavutas feodaalne Gruusia kuninganna Tamara (1184—1213) ajal. Tema pidas võitlust feodaalidega ning säilitas võimu ainult vägevaimaile feodaalidele suurte järeleandmiste hinnaga, kohustudes maad valitsema koos suurfeodaalide nõukoguga.

Tol ajal Gruusia võttis enda alla laialdase maa-ala Mustast merest Kaspia mereni ja Kaukaasia mäeharjast Erzerumini. Tamara ajal liideti Gruusia külge mõned Pärsia maakonnad. Gruusia etendas suurt osa Ida-Euroopa ja Aasia riikide hulgas. Kujunesid kindlaks sidemed ka Suzdali-Venemaaga. Tamara esimeseks meheks oli Andrei Bogoljubski poeg Jüri.

Varsti pärast Tamara valitsemist algas Gruusia langusaeg. Feodaalid tugevnesid uuesti. Kuid eriti raske hoobi andis Gruusiasiale mongolite sissetung.

Poet Šota Rustaveli. Tamara aeg oli suureks kultuuri õitsemu ajaks Gruusias. Gruusia asus Lääne- ja Idamaade vaheliste, väga elavate kaubandusteede ristumiskohal. Seetõttu kujunesid tal juba varakult tihedad sidemed Väike-Aasia, Pärsia ja Bütsantsi kultuuri-keskustega. Noored Gruusia feo-

daalid sõitsid õppima Konstantinoopolisse. Laialt olid levinud teadmised arstiteaduse, astronoomia ja teiste teaduste alalt. Oli tekkimas tähelepanuväärt gruusia arhitektuur. Omandades ja ümber töötades mõndagi naabermaade kultuurist, avaldas gruusia kultuur omalt poolt suurt mõju naabermaade, eriti vene kultuurile. Nii seisis gruusia kultuur alatises vastastikusel mõjutuses naabermaade kultuuriga. Haridus tegi Gruusias XII sajandil suuri edusamme. Avati koole. Arenes kirjandus. Tamara ümbritses end luuletajatega. Nende hulgas oli esimene koht suurel Gruusia luuletajal Šota Rustaveli'l. Tema kuulsal poemil „Kangelane tiigrinahas“ on ülemaailmne tähtsus.

Šota Rustaveli sai hariduse Kreekas ning oli haritumaid Gruusia feodaale, Ta oli teenistuses kuninganna Tamara õukonnas ja kuulus kõige tulisemate kuningavõimu suurendamise pooldajate hulka. Pärimuse järgi ta aitas Tamarale palju kaasa tema võitluses tõrkuvate vasallidega ning tõmbas seega endale aadli sellise vihavaeru, et pidi eemalduma maapakku. Oma poemi, mis on kirjutatud XII sajandi lõpul, ta pühendas Tamarale.

Rustaveli ammutas vaimustust gruusia rahvaluulest. Tema poemis peegeldub gruusia rahva kauaaegne kangelaslik võitlus oma iseseisvuse eest pärslaste, bütsantslaste, araablaste, seldžukkide ja teiste rahvaste vastu.

Teata: pärslased me üle
iialgi ei võimu saal

hüüab poemi naiskangelane. Rustaveli ülistas gruusia kangelaste, kodumaa sõltumatuse eest võitlejate rüütellikke kangelastegusid, õpetas olema vapper ja mitte kartma surma.

Parem hukk, kuid võitlusauga,
kui on häbi kuulsusetul teel.

Mõistes, et võitluses on vajalik ühinemine, ülistas Rustaveli sõjameeste sõprust ja vennalikkust.

Kes ei otsi teise sõprust,
enda vaenlane on see.
See, kes jätnud hädas sõbra,
maitseb häda kibedust.

Rustaveli on feodaalse killunemise tuline vastane, seepärast ta kutsus üles toetama kuningavõimu. Uhtlasi ta astus välja rõhutatud klasside kaitseks feodaalide omavoli vastu. Üks tema poemi kangelasi käsib talitada oma rikkusega nii:

Neid sa kingi kodutuile ning ka orjad vabasta.
Orbudele anna küllust, kehvadele elu soodsust,
siis sind mäletavad hästi kõik, kes peavarju saanud.

Rustaveeli poeem on tõlgitud kõigisse tähtsamaisse keeltesse ja äratub meie päevini vaimustust.

Armeenia XI—XII sajandil. XI—XII sajandil oli Armeenias, samuti kui Gruusiaski, feodaalkord täiel õitsengul. Armeenia vaimulikkude ja Armeenia aadli kätte olid koondunud määratu suured maavaldused. Ühest Armeenia piiskopist kirjutasid kaasaeglased, et ta saatis iga päev künnitöödele 800 atra, iga ühe ees kuus härğa. Talupojad olid muudetud pärisorjadeks ning tegid teoorjuse töid.

X sajandist peale algas Armeenia lagunemine mitmeks sõltumatuks feodaalvürstiriigiks. Seda kasutas Bütsantsi keisririik ning, anastades üksikult ühe vürstiriigi teise järel, liitis XI sajandi esimesel poolel kogu Armeenia oma valduste külge. Aga kui XI sajandi keskel Armeenia sattus seldžukkide kallale tungide alla, ei osanud Bütsantsi valitsus teda kaitsta. Aastal 1064 seldžukid vallutasid Ani. Bütsantsi sõjavägi, kes katsus Armeeniat Bütsantsi võimu alla tagasi võita, sai lüüa ning teda juhtiv keiser võeti vangi. Seldžukkide sissetung tabas rahvast väga raskesti. Maa laastati.

Ainult Armeenia kõrgmäelistes piirkondades säilisid väikesed feodaalvaldused. Kerjuseks muutunud rahvas päästis ennast väheligipäasetavais mäekuristikes; siia põgenesid ka vaesunud feodaalid. Ühinedes feodaalide juhtimise all, jätkasid armeenlaste rahvamalevad võitlust välisvaenlastega. Pikemat aega „Armeenia pojad, oma kodumaa kangelaslikud kaitsjad“, seltsimees Stalini väljenduse järgi, kaitsesid ennastsalgavalt oma mägesid ja kuristikke. Kõigist kauem säilitas oma rippumatuse kõrgmägede piirkond Sassun.

Seldžukkide julmast laastamisest hoolimata ei jäänud armeenia kultuurielu seisma. Armeenia kultuur mõjutas ka naabermaid.

Aserbaidžan XI—XII sajandil. Gruusia naabermaa Aserbaidžani põhjapoolses osas, Širvani piirkonnas, asus XI—XII sajandil širvan-šahhide (Širvani šahhide ehk kuningate) feodaalriik. XI sajandi viimasel veerandil sundisid seldžukid širvan-šahhe maksma nendele maksu, kuid ei seganud end maa sisemistesse asjadesse. Gruusia kuningas David Ehitaja tegi sõjakäigu Širvanisse; sellest ajast širvan-šahhid said Gruusia vasallideks ja astusid temaga sõjalisse liitu. See liit oli põhjustatud mitte üksi Gruusia võidust, vaid ka mõlemate maade tihedaist kaubandussidemeist ja vajadusest ühineda kaitseks välisvaenlaste vastu.

Aserbaidžani suureks kaubanduskeskuseks oli Derbendi linn Kaukasuse mäeaheliku ja Kaspia mere vahelise läbikäigu juures, mille kaudu toimusid kõik suhtlemised Põhja-Kaukaasia ja Venemaaga. Derbendi läbikäik oli kaitstud kindlate müüridega. Tähtsaks siiditööstuse ja siidikaubanduse keskuks oli Šemahha.

XI sajandil jõuab lõpule aserbaidžani rahvuse kujunemise protsess, mis tekkis kohalike albaani suguharude segunemise teel põhja poolt tulnud polovetsidega ja lõunast tulnud turkmeenidega. Suurem osa albaanidest võttis vastu muhamedi usu; need nende hulgast, kes säilitasid ristiusu, sulasid ühte armeenlastega.

Aserbaidžani kultuurile avaldas suurt mõju naabermaa Pärsia. Aserbaidžani feodaalid kõnelesid pärsia keelt; selles keeles kirjutasid ka kõik autorid. Kuid aserbaidžaanlased tõid ka palju omapära pärsia kultuurisse. Sõta Rustaveli kaasaeglasteks olid kaks silmapaistvat aserbaidžani poeeti — Nizami ja Hakani.

Nagu Rustaveligi, ülistas ka Nizami rüütellikke kangelastegusid ja sõjalist mehisust; aineiks olid legendid Makedoonia Aleksandrist ja Pärsia muistseist kuningaist. Poeemis Makedoonia Aleksandrist, mis on täis fantastilisi, muinasjutulisi üksikasju, mainitakse muu hulgas võitlust, mida ta olevat pidanud russidega: selles on kajastunud mälestus venelaste sõjakäikudest Kaspia merele X sajandil. Hakani, lihtsa kangru pojapoeg, puusepa ja orjatori-kristlase poeg, oli hiilgav lüürik; temale kuuluvad kaunid, armastusele pühendatud värsid ja kiituseooidid, kuid tema loomingu meist-

riteoseks on „Vangla eelegia“, kirjutatud vanglas, kuhu ta oli heidetud vihastunud širvan-šahhi poolt.

Nizami ja Hakani kirjutasid pärsia keeles, kuigi nad ei olnud pärit Pärsiast, vaid olid põlis-aserbaidžaanlased. Nad aitasid palju kaasa pärsia kirjandusliku keele viimistlemisele. Nende loomingule avaldasid suurt mõju Aserbaidžani kultuurilised sidemed Gruusiaga.

Kesk-Aasia X sajandist kuni XIII sajandi alguseni. X sajandi lõpul purustati samaniidide riik nomadiseerivate türgi suguharude poolt. Türgid segunesid kohaliku paigalelava rahvaga, kes osaliselt türgistus ning türgi keele omaks võttis. XII sajandi esimesel poolel tungisid idast Kesk-Aasiasse kara-kitailased, suurearvuline rändrahvas, kellel oli kuni 40 000 kubitkat. Kara-kitailased hakkasid nomadiseerima Tšu jõe orus. Amu-Darja ja Sõr-Darja jõevahemiku paigalise rahva sõltuvus kara-kitailastest piirdus maksumaksmisega.

Horesm kujundas iseseisva riigi, kelle valitsejad kandsid horesm-šahhide, s. o. Horesmi kuningate tiitlit. Horesm-šahhid jõudsid kaitsta oma sõltumatust kara-kitailastest. Läänest ründasid horesm-šahhide valdusi turkmeenid-seldžukid, kuid said lüüa. Horesm-šahh Muhamedi ajal (1200—1220) kuulus tema riigi koosseisu Jõgede-vahemik (Amu-Darja ja Sõr-Darja vahel) ning Põhja- ja Ida-Pärsia.

VI peatükk.

Mongolite vallutused XIII sajandil.

§ 19. Džingis-khaani riik.

Mongolite ühiskondlik kord XII sajandil ja XIII sajandi algul. XIII sajandil vallutati Ida-Euroopa, Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia mongolite poolt. Mongolid elasid Sise-Aasia stepides, põhja pool Hiinat. Nad tegelesid karjakasvatusega. Liha oli nende peamiseks toiduks ja lemmikjoogiks oli kumõss (märapiiim). Eluüalpidamise abivahendiks oli suurte lindude küttimine, kelle püüdmiseks korraldati haaranguid. Vilja mongolid ei külvanud ja peaaegu ei tarvitanudki. Vajadus toita suurt hulka kariloomi sundis mongoleid heade ja rikkalikkude toidumaade otsingul rändama paigast paika. Mongolid elasid liikuvais vildist kibitkades, mis edasirännakuil pandi vankreile, millede ette rakendati härjad. Edasiliikumise ajal elu kibitkas ei katkenud. Naised tegid nendes tuld ja valmistasid toitu; suits läks välja katuse avause kaudu. Kaugelt vaadates näis, nagu liiguks terve linn.

Esiialgu rändasid mongolid sugukondade viisi. Kari kuulus kogu sugukonnale ning teda hoiti ühiselt. Mitu kooselavat sugukonda moodustasid „hordi“ ehk suguharu. Järk-järgult tekkis mongolite juures eraomandus kariloomade näol. Tekkis ebavõrdsus. Sõja puhuks suguharu valis juhte ehk „vägimehi“. Vahva ja rikka vägimehe ümber kogunesid suured sõjameeste salgad. Sõjasalkade juhid haarasid sageli võimu oma suguharus ja said khaanideks. Khaanide, nende sugulaste ja sõjasalklaste

kätte koondus suur hulk karja ja orje. Kehvikud mongolid pidid töötama khaanide ja nende saatjaskonna kasuks: pidid hoidma nende karja, valmistama kumõssi, niitma lambaid, vanutama vilti jne.

Selle järgi, kuidas suurenes rändühiskonna laiade masside ekspuuteerimine, muutusid mongoli khaanid samasuguseiks

Tatarlaste veovankrid. *William of Rubruquis'i „Reisidest hommikumaile“.*

feodaalideks, nagu olid maaomanikud Lääne-Euroopas ja Venemaal. Khaanidele kuulusid karjamaad ja suured karjad. Nende suguharukaaslased sattusid khaanide orjusse. Võimu alamate üle hoidsid khaanid alal oma sõjameeste abil.

Džingis-khaani riigi tekkimine. Uheks silmapaistvaks mongoli vägimeheks XII sajandil oli Jesugai, kelle sugukond rändles Taga-Baikalimaa idaosas. Ta langes võitluses naaberrah-

vaga — tatarlastega. Ta alaealine poeg Temutšin ei suutnud pärast isa surma võimu enda käes hoida. Isegi lähimad sugulased jätsid ta maha. Ent kui ta sirgus suureks, tõmbas ta uljus tema juurde hulga sõjamehi. Ta asus väikese, kuid vahva maleva etteotsa. Ühe naaberkhaani kaasabil noor Temutšin purustas tatarlased, hävitas peaaegu viimase ni kõik mehed, säästes ainult alaealisi, kes olid „rattapulga pikkused“, ning naised ja lapsed tegi orjadeks. Hiljem ümberkaudsed rahvad kandsid tatarlaste nime üle sellele rahvale, kelle eesotsas seisid Džingis-khaan, ning hakkasid seda rahvast nimetama nii tatarlasteks kui ka mongoliteks. Pärast võitu tatarlaste üle hakkas Temutšin laiendama oma võimu teiste suguharude üle. 1206. aastal mongoli feodaalide nõukogu kuulutas Temutšini ülemkhaaniks kõigi mongolite üle. Temutšin võttis endale uue nime — Džingis-khaan. Tema võimu all oli väga suur riik, mis oli tekkinud mitut tõugu mongolite, türklaste ja mandžuurlaste suguharudest.

Džingis-khaani riik ei olnud ühtne. Kõik Džingis-khaani perekonnaliikmed said enestele erilised valdused. Alistatud suguharud Džingis-khaan kas jättis kohalike vürstide võimu alla või jagas need oma sõjameestele. Iga valdus pidi andma Džingis-khaanile teatud arvu sõdureid. Seepärast need valdused kandsid nimetusi antava sõjaväe suuruse järgi: sada-, tuhat-, musttuhatkond (kümme tuhat), ning vasallid jagunesid sadanikeks, tuhatnikeks ja musttuhatnikeks. Tuhatnikul ja musttuhatnikul oli võim väiksemate feodaalide üle. Sellest killunemisest hoolimata hoidis Džingis-khaan kindlalt enda käes ülemvõimu riigis. Oma malevast ta organiseeris hästikorraldatud ihukaitseväge ja tugines sellele. Tal oli väga hea sõjavägi, kes üllatas oma lahingurivi korrapärasusega. Sõjaväed astusid välja jaotatuina kümne-, saja- ja tuhandekaupa oma kümnikkude, sadanikkude ja tuhatnikkude juhatusel all. Peajõu moodustas ambude ja nooltega varustatud ratsavägi. Hiinlastelt olid mongolid omandanud kõrge sõjatehnika. Linnade piiramisel kasutasid nad piiramismasinaid kivide ja põleva

vedelikuga täidetud nõude viskamiseks ja taraane müüride lõhkumiseks.

Džingis-khaani loodud riik oli sõjaline riik, tema peamiseks eesmärgiks olid sõjad ja vallutused. „Naabrite rikkused“, kirjutas Engels, „äratavad rahvaste ahnust, kellel rikkuste omandamine osutub juba üheks peamiseks elu eesmärgiks. Nad on barbarid: rööv näib neile kergemana ja isegi austatavamana kui loov töö. Sõda, mida enne peeti ainult kättemaksuks kallaletungi eest või kitsaks muutunud maa-ala laiendamiseks, peetakse nüüd palja röövimise enese pärast, see muutub alatiseks elatusharuks.“¹

Kesk-Aasia vallutamine. Uhendanud rändrahvaste suguharud, asus Džingis-khaan ümbruskonna maade vallutamisele. Aastal 1207 Džingis-khaani poeg Džutši alistas Lõuna-Siberi rahvad: kirgiisid Ulem-Jenisseil, burjaadid Baikali järve ümbruses ja teised. Siis algas Hiina vallutamine ning mõne aasta pärast pealetung Kesk-Aasiale. See pealetung tõi kaasa mongolite kokkupõrke horesm-šahhi Muhamediga. Muhamed ei suutnud mongoleile tugevat vastupanu osutada. Tema riik oli lõhestatud seesmiste rahutuste läbi. Selle riigi koosseisu kuuluvad mitut tõugu rahvad vaenutsesid omavahel. Sõjaülemad, ringkondade valitsejad ja kõrgema vaimuliku seisuse esindajad, kes kartsid kaotada oma feodaalvaldusi, reetsid peaaegu kõikjal kodumaa ja andsid äraandlikult linnad käest Džingis-khaanile. Pärast esimesi kaotusi Muhamed põgenes Horesmist ja suri ühel Kaspia mere saarel. Saatuse hooleks jäetud Horesm sai saagiks vallutajaile, hoolimata elanikkonna meeletu vastupanust. Samarkand, Buhhaara ja teised linnad vallutati mongolite poolt ning purustati hirmsasti. Maa laastati. Üks suuremaist paisudest (Murgabi) hävitati ning selle tagajärjel purustati täielikult Mervi linn. Kogu Muhamedi riik läks Džingis-khaani kätte. Tema võimu alla kuulus ka suur osa Pärsias.

---

¹ F. Engels, Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine. RK „Poliitiline Kirjandus“, Tallinn 1946, lk. 164.

Sõjakäik Taga-Kaukaasiasse ja Musta mere steppidesse.

Pärast seda läksid mongoli sõjaväed Džingis-khaani väepealike juhtimisel Taga-Kaukaasiat ja Kaukaasiat vallutama. Nad laastasid Aserbaidžani, Armeenia ja Gruusia ning tungisid polovetside steppidesse. Polovetside khaanid pöördusid abipalvega Vene vürstide poole. „Kui teie meid ei aita,“ ütlesid nende saadikud, „siis tapetakse meid maha täna, kuid teid — homme.“

1223. a. Vene vürstid eesotsas Kiievi vürstiga astusid välja steppi, vastu mongolitele või, nagu neid venelased hakkasid nimetama, tatarlastele. Tatarlased taganesid ning meelitasid Vene väe ikka sügavamale steppi. Venelased ja polovetsid läksid kuni Kalka jõekeseneni, mis suubub Aasovi merre. Vene vürstide vahel puudus üksmeel. Kõige vahvam neist Mstislav Uljas koos mõnede noorte vürstide ja polovetsidega astus tatarlastega lahingusse, hoiatamata teisi vürste. Algas lahing. Venelased hakkasid võitma. Eriliselt silmapaistev oli lahingus Daniel Romanovitš Galiitsiast, sellal veel täiesti nooruk. Ta sai haavata, kuid lahinguhoos ta ei märganudki haava. Kuid polovetsid ei pidanud tatarlaste survele vastu, nad pöördusid põgenema ning tallasid Vene väe segi. Lüüasaamine oli täielik. Mstislav ja Daniel pääsesid vaevalt põgenema. Sellal Kiievi vürst ja teised vürstid, kes ei võtnud lahingust osa, seisis kindlustatud laagris ühel naabruses asetseval künkal ega liikunud paigast, kuigi nägid häda pealt. Tatarlased tungisid ka neile kallale. Venelased kaitsesid endid kolm päeva, kuid olid sunnitud alla andma. Vürstid lubati jätta ellu, kuid lubadust ei peetud ning nad tapeti. Pärast Kalka võitu liikusid mongolid Volgale ning tungisid Volga bulgaarlaste kallale. Siin tabas neid ebaõnn ning nad läksid Kasahhi steppide kaudu Mongooliasse tagasi.

Oma viimaseil elupäevil jätkas Džingis-khaan sõda Hiinaga.

Nii kujunes Mongoolia steppides tugev sõjariik. Kultuurmaade vallutamine ei saanud jätta avaldamata mõju mongolite elule-olule ja riigi struktuurile. Eriti tugevat mõju avaldas

Hiina vallutamine. Džingis-khaan kasutas Hiina ametnike kaasabi oma hiigel-impeeriumi riigiaparaadi paremaks korraldamiseks.

§ 20. Ida-Euroopa vallutamine.

Vene maade vallutamine mongolite poolt. Džingis-khaan suri kõrges vanaduses (aastal 1227). Tema surma momendil kuulusid ta riigi koosseisu: päris-Mongoolia, Põhja-Hiina, Lõuna-Siber, Kesk-Aasia ja Taga-Kaukaasia.

Pärast Džingis-khaani jagunes tema riik mitmeks suureks valduseks ehk ulussiks, mis olid jaotatud tema poegade ja poja-poegade vahel. Džingis-khaani troonipärijaks, „suur-khaaniks“, tunnistati tema kolmas poeg Ugedei. Tema sai valitsemiseks Mongoolia ja Põhja-Hiina. Teised Džingis-khaani perekonnaliikmed allusid Ugedeile. Džingis-khaani teine poeg Tšagatai sai endale Horesmist ida pool asuva Kesk-Aasia, praeguse Usbekistani, Tadžikistani ja osa Kasahstanist. Tema valdusi hakati nimetama Tšagatai ulussiks. Teiseks suureks mongoli riigiks praegusel NSV Liidu territooriumil oli Kuld-hord, mille asutas Džingis-khaani pojapoeg Batu. Batu sai endale kõik maad lääne pool Irtõši jõe, „kuhu ainult ulatuvad mongoli hobuste kabjad“. Batu asus sõjakäigule läänepoolsete maade vallutamiseks. Tema hord läks 1236. aastal üle Uurali (Jaiki) jõe, tungis Volga-äärsete bulgaarlaste maale ning laastas seda julmalt.

1237. aastal tungisid tatarlased Rjasani vürstiriigi piiridesse. Killustatuna üksikuiks vürstiriikideks oli Kirde-Venemaa jõuetu tatari hordide vastu. Vürstid ei osanud ühineda võitluseks ühise vaenlase vastu. Vladimiri suurvürst Jüri Vsevolodovitš (Vsevolod Suurpesa poeg) keeldus aitamast Rjasani vürste. Rjasan vallutati ja põletati maha. Siis rüüstasid tatarlased Vladimiri ning hajusid naabervürstiriikidesse, „niites inimesi maha nagu rohtu“. Ühe kuu jooksul nad võtsid ära ja põletasid maha 14 linna, nende hulgas ka Moskva.

Vene relvastis XIV—XVII sajandil.

Suurvürst Jüri Vsevolodovits seisib sõjaväega põhja pool Volgat avaral väljal Mologa jõe haru Siti kaldal. Tatarlased piirasid Vene sõjaväe sisse ja hävitasid ta (1238). Suurvürst langes lahingus. Batu tahtis minna edasi põhja poole Novgorodimaale, kuid Novgorod oli hästi kaitstud läbipääsmatute metsade ja soodega ning Batu pöördus Volga-äärseisse steppidesse. Teel lõunasse osutas talle tugevat vastupanu Kozelski linn, kes meeleheitlikult kaitses ennast seitsme nädala jooksul, mistõttu tatarlased nimetasid teda „kurjaks linnaks“. Alistanud oma võimule polovetsid ja vallutanud Krimmi, liikus Batu 1240. aastal Kiievi peale. Vürstid jätsid Kiievi saatuse hooleks, kuid elanikud kaitsesid end mehiselt. Tatarlased piirasid linna ümber. Vankrite kägina, kaamelite karjumise ja hobuste hirnumise kätkest inimesed ei kuulnud üksteist. Tatarlased tagusid ööd kui päevad taraanidega müüre ning mürdsid need viimaks läbi. Kuid kiievlased jätkasid võitlust müüri-murrus; olles sunnitud taganema, ehtasid nad öö jooksul kesklinnas tara, ning tatarlastel tuli järgmisel hommikul ka see kindlustis vallutada rünnakuga.

Pärast Kiievi vallutamist tungisid tatarlased Galiitsia-Volõõnia vürstiriiki. Daniel Romanovitš ja teised vürstid põgenesid välismaale. Vladimir, Galitš ja teised linnad võeti ära. Tatarid hordid laastasid seejärel Poolat. Batu ise läks Ungarisse, purustas Ungari kuninga sõjaväed ning suundus Tšehhimaale. Siin ta leidis tšehhi feodaalide poolt tugevat vastupanu. Batu pöördus tagasi Volga-äärseisse steppidesse. Siin lõi ta Volga suudme lähedal üles oma laagri.

Vene rahvas oma böliinades on säilitanud mälestuse kangelaslikust võitlusest tatarlastega. Lugulaulu-eepose kangelane Ilja Muromets vabastab Kiievi teda piiravaist tatarlastest:

Ta lööb neid, murrab, lõpuni hukkab.
Ulejäänud tatarid sealt jooksu said,
soomülkais, jõgedes uppusid kõik,
jätsid maha oma koormad ja laagrid.

Tatarid ike. Batu riik sai nimeks „Kuld-hord“, s. o. kuldne suguharu. Aegamööda tatarlased sulasid ühte polovetsidega,

võtsid neilt omaks türgi keele ning kujundasid nendega ühise hordi, mis rääkis türgi keelt. Vene vürstid aga kohustusid maksma tatarlastele maksu ning aitama neid oma sõjavägedega. Batu andis vürstidele „jarlõkid“, s. o. kirjaliku õiguse vürstiriigi valitsemiseks. Vürstid pidid minema oma vürstiriigi „jarlõkkide“ järele hordi. Üks esimesi sõitjaid oli Siti jões tapetud suurvürsti Jüri vend Jaroslav Vsevolodovitš. Vane-muse tõttu oli tal õigus suurvürsti-aule ning Batu tunnistas ta Vladimiri suurvürstiks. Teised tatarlastele alistunud vürstid jäid samuti oma vürstiriikide etteotsa. Päralejõudmine Batu juurde hordi sündis alandavate tseremooniatega. Khaani telgi sissekäigu ees pidid vürstid kahe tuleriida vahelt läbi minema. Tatarlased arvasid, et tuli puhastab khaani juurde minejad kõigist kurjadest kavatsustest tema vastu. Kui keegi vürstidest keeldus seda kommet täitmast, siis tapeti ta kui kurjategija (nii tapeti Tšernigovi vürst Mihhail). Khaani telki sisse minnes pidi vürst kummardama maani ja jääma põlvili kogu vastuvõtu ajaks.

Tähtsamasse Vene linnadesse määras Batu baskakid (valitsejad), kes rõhusid rahvast raskete paniste võtmisega ja riisumisega.

Allaheidetud maadest panise suurendamiseks teostas suur khaan Ugedei kõigis mongolitele allutatud maades rahvaloenduse. Selle loenduse alusel pandi ka Vene maad veel raskema maksu alla. „Kes ei maksa,“ ütleb kaasaeglane, „see viiakse tatarlaste juurde, kus ta jääbki orjusse.“ Maksukorjajad ja nende teenrid nõudsid endile kingitusi. Rahvas pidi neid ka ülal pidama.

Rahvalaulu sõnade järgi ei olnud säästu viimaselgi vaesel. Maksukoguja võttis maksu kõigilt:

Kellel pole raha anda,
sellelt tema lapse viib;
kellel pole lapsukest,
sellelt tema naise viib;
kellel aga naistki pole,
selle ühes peaga viib.

Paniste andmisest olid vabad ainult vürstid ja vaimulikud.

Tatari panise raskus kutsus Vene linnades välja ülestõuse, kuid vürstid, kartes kaotada oma vürstiriike, aitasid tatarlastel neid ülestõuse maha suruda.

Novgorod jäi Batust vallutamata; seepärast, kui Novgorodi ilmusid tatari saadikud maksunõudmisega, keeldusid novgorodlased makse maksmast. Novgorodi bojaarid, kes tatarlasi kartsid, sundisid kehvistu alistuma. Tatarlased kirjutasid kõik linna elanikud üles ja panid neile maksu peale. Kogu maksuraskuse veeretasi bojaarid vaestele inimestele, „tegid endale kergeks, aga lihtinimestele raskeks“.

Khaanid vabastasid õigeusu vaimulikud maksust ja andsid metropoliitidele jarlõkid, mis kaitsesid nende maavaldusi. Vaimulikud sisendasid kehvikule seepärast tatari feodaalidele alistumise vajadust. Venemaa töötav rahvas kannatas sel moel kahekordset rõhumist — tatari ja ka vene feodaalide poolt.

Kõigist Vene vürstidest ainuüksi Daniel Romanovitš Galiitsiast ei sõitnud hordi kummardama Batu'd. Aga kui khaanilt tuli kuri käsk, pidi Daniel, tundes oma jõuetust, alistuma ja sõitma. Batu võttis ta vastu armulikult. „Oh, kurjem kurjast on tatarlaste austus!“ hüüab sel puhul kroonikakirjutaja. Alandusega ostis Daniel oma vürstiriigi säilitamise, kuid ta ei leppinud sõltuvuse olukorraga. Hordist tagasi jõudnud, hakkas ta valmistuma võitluseks, ehitama uusi linnu ja kindlustama vanu. Ta astus liitu Ungari kuningaga ja pöördus Rooma paavsti poole abi saamiseks vaenlase vastu, kes ähvardas kogu Euroopat. Et saavutada paavsti abi, nõustus Daniel tunnistama paavsti isegi Vene kirikupeaks. Omalt poolt Rooma paavst tunnistas Danieli kuningaks. Kui aga Lääne-Euroopas veenduti, et tatari hädaoht on möödunud, ei tahtnud keegi venelastele appi minna. Siis Danielgi katkestas läbikäimise paavstiga. Saanud teateid Danieli ettevalmistusest, nõudsid tatarlased, et kõik kindlustused Galiitsia-Volõõniamaal lammutataks. Kõvasti kindlustatud Holm keeldus tatarlaste nõudmisi täitmast, kõik teised kindlused aga lõhuti maha.

Tatarlaste laastamised panid Vene maade majandusliku arenemise kauaks ajaks seisma. Haridus ja kultuur langesid tugevasti. Vene linnade tuleleekides hävisid paljud kunstimälestised ja teosed vanemast vene kirjandusest.

Kuld-hord XIII sajandi II poolel ja XIV sajandil. Kuld-hordi koosseisu kuulusid Volga bulgaarlaste maad, polovetsi stepid, Põhja-Kaukaasia, Horesm Kesk-Aasias ja Lääne-Siber kuni Irtõšini. Kuld-hordi khaanide alluvuses olid ka Vene vürstiriigid. Kuld-hordi pealinnaks oli Sarai (s. o. palee) Volga alamjooksul. Vangid-meistrid ehtasid Sarais tatari khaanidele toredad paleed, mille seinad olid kaetud suurepärase värviliste kahhelkividega. Linnas oli suur turg: siia sõitis kokku Vene, Pärsia ja isegi Lääne-Euroopa kaupmehi. Tatarlased ise jätkasid nomadiseerivat eluviisi, karjatades oma karju laialdastes steppides Doonau suudmest kuni Kasahstanini. Khaanid ise ei elanud alaliselt oma pealinnas, vaid suurema osa aastast veetsid paigast paika rändamisega.

Kuld-hord jagunes mitmeks hordiks ehk suguharuks. Iga suguharu eesotsas olid vürstid — khaani vasallid. Ilma nende nõuandmise ja nõusolekuta ei võtnud khaanid midagi ette. Vürstid ja teised feodaalid ekspluateerisid oma kaassuguharulasi, võtsid nendelt ära kariloomi ja karjandussaadusi. Peale selle hakkasid vürstid omandama õigust korjata eneste kasuks panist mõnedelt vallutatud maakondadelt. Lõpuks võtsid paljud feodaalid täielikuks omanduseks maid koos allaheidetud põllumajandusliku rahvaga; see rahvas oli kohustatud maksma feodaalidele kruntrenti ja töötama neile.

XIII sajandi lõpul saavutas suure võimu vürst Nogai, kes ühendas oma valitsuse alla suure hulga nomaade. Tema pani troonile ja kukutas khaane. Pärast Nogai hukkumist tema hord lagunes.

Tatarlaste ülemkiht oli omandanud palju pärslastelt, hiinlastelt ja teistelt kultuurseilt Aasia rahvailt. XIV sajandil tatari feodaalid võtsid vastu muhamedi usu ja levisid seda usku tatari rahva laiades hulkades. Muhamedi usk oli tatari feodaali-

dele abinõuks võimualuse elanikkonna vaoshoidmiseks. Uhes sellega muhamedi usu tõttu kõvenesid Kuld-hordi sidemed kultuursete maadega Idas.

Tatarlaste valitsemine mõjutas mõnevõrra vene feodaalide välist elu-olu. Nad võtsid tatarlastelt omaks idamaise riietuse (sõnad bašmak, kaftan, kušak, kolpak on laenatud Idamaade keeltest), relvastuse ja nõud. Mõned tatari asutised püsisid Vene riigis kaua. Nii seadsid tatarlased sisse Venemaal „jaamad“, s. o. reisimajad, kus peeti hobuseid khaani ametnike edasiviimiseks. „Postijaama kohustus ja sõit“ säilis Venemaal mitme sajandi jooksul. Kuid suuremat kultuurilist mõju tatarlased-vallutajad venelastele avaldada ei saanud, sest nad ise seisid tunduvalt madalamal ühiskondlik-majanduslikul ja kultuurilisel tasemel kui venelased. Sel ajal kui venelastel juba kauges minevikus oli välja arenenud põllumajanduslik kultuur, valitses tatarlaste juures veel primitiivne rändkarjapidamine. Tatarlaste rünnakud laastasid ära põllumajanduslikud piirkonnad ja viisid maa üldisele majanduslikule langusele. Tatari ike avaldus raskelt vene elu kõigil aladel. Panised khaanide kasuks, baskakkide ja teiste khaani ametnike riisumised, tatarlaste salkade röövretked, mis toimusid esialgu peaaegu igal aastal, laostasid vene rahvast ning rikkusid maa majandusliku arenemise käiku. Marxi sõnade järgi tatari ike mitte ainult rõhus, vaid ka solvas ning kuivatas hinge rahval, kes oli langenud ta ohvriks.

Kuid tatari ike ei suutnud lämmatada vene rahva rahvuslikku iseteadvust ja tatarlased tajusid alati vihavaenu endi kui orjastajate vastu. Tatarlased kulutasid oma jõudu võitluses venelastega ja see päästis Lääne-Euroopa rahvad tatarlaste vägivaldse sissetungi eest. „Barbarid ei julgenud jätta oma selja taha orjastatud Venemaad ja pöördusid tagasi itta oma steppidesse. Tekkiv haridus oli päästetud lõhkikärjastatud ja hingevaakuva Venemaa poolt“ (Puškin).

Vabaneda tatarlaste valitsemise alt oli vene rahva järjekordseks ajalooliseks ülesandeks.

§ 21. Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia mongolite võimu all.

Taga-Kaukaasia vallutamine tatarlaste poolt. Uheaegselt Vene vürstiriikidega vallutasid tatarlased Armeenia, Gruusia ja Aserbaidžani. „Suurearvuliselt nagu rohutirtsud“ hajusid tatarlased Taga-Kaukaasia ja Kaukaasia mägedes ja orgudes. Linnade vallutamisel tapeti maha kõik täisealised mehed, välja arvatud käsitöölised, kes tehti orjadeks. Naisi ja lapsi jagasid endi vahel tatari sõjamehed. Kogu maa jaotati tatari vürstide vahel. Ligipääsmatud kindlused mägedes võeti tatarlaste alla. Taga-Kaukaasias osutas vallutajaile kõige tugevamat vastu-panu töötav rahvas. Armeenia ja Gruusia vürstid, nagu vene vürstidki, ruttasid sõitma Batu'd kummardama. Batu andis ka neile jarlõkid vürstiriikide peale, nõudes panist ja sõjamaksu. Armeenias, Aserbaidžanis ja Gruusias teostati samuti kui Venemaalgi rahvaloendus. Tatari maksukogujad, kaasaeglaste sõnade järgi, „nõudes üle jõu makse ja viies inimesi sellega kerjamiseni, hakkasid piinama neid ja pigistama nagu tangidega; peitupugejad püüti kinni ja surmati.“ Vaeseilt võeti lapsed ja müüdi välismaa kaupmeestele. Vürstid aitasid tatarlastele kaasa, ja nagu räägib kroonikakirjutaja, „riisusid ja tegid paljaks vaeseid ning nende röövitud varade eest ostsid endile kalleid riideid, riietusid nendesse, sõid, jõid ning käitusid hooplevalt“. Armeenia ja Gruusia vaimulikud said samuti Batu'lt maksudest vabastamise ja toetasid ta võimu.

Nõndaviisi oli kogu Taga-Kaukaasia tatarlaste võimu all. Nagu Venemaal nii ka siin kannatas elanikkond kahekordse rõhumise all — tatari ja oma feodaalide poolt.

Kesk-Aasia mongolite võimu all. Kesk-Aasia, millest suurem osa pärast Džingis-khaani surma kuulus Tšagatai ulussi koosseisu, paranes kord-korralt julmast rüüstamisest, mille tõi kaasa mongolite sissetung. Samarkandis ja Buhhaaras tekkis jälle kaubandus. Kuid ka siin andsid mongoli valitsejate maksuvõtmised end raskesti tunda. Neist maksudest olid vabastatud ainult kohalikud feodaalid-maaomanikud: mongoli

khaanid ja printsid andsid neile erilised kaitsekirjad — „jarlõkid“ — ning keelasid nende tagakiusamise. Maksude ja teorjuse kogu raskus langes kehvistule — talupoegadele ja käsitöölistele. Nendel lasus ka tatari ametnike ülalpidamine. Käsitöölised pidid tasuta andma riigilaekasse oma tooteid: relvi, kangaid jne. Maksude ja kohustuste raskus kutsus Buhhaaras välja suure ülestõusu. Ülestõusu etteotsa astus Mahmud, käsitöölise sõelade valmistamise alal, kes elas Tarabi külas Buhhaara lähedal (sellest tema hüüdnimi Tarabi). Ülestõusust võtsid osa linna käsitöölised ja ümbruskonna külade talupojad. See polnud suunatud ainuüksi baskakkide, s. o. tatari ametnike vastu, vaid ka kohalike feodaalide vastu. Baskakid aeti Buhhaarast minema. Mahmud hõivas linna ja ajas Buhhaarast välja kõik feodaalid ja rikkad. Ülestõusnute vastu ühinesid tatari ja buhhaara feodaalid. Algul nad said suure kaotuse osaliseks. Kirvestega varustatud talupojad jälitasid ja tapsid põgenevaid vaenlasi. Kuid Mahmud ise langes lahingus. Hoolimata üksikuist kordaminekuist suruti ülestõus maha.

VII peatükk.

Võitlus saksa ja rootsi feodaalidega.

§ 22. Saksa feodaalide vallutused Baltimail.

Saksa rüütlite tung itta. Sel ajal kui idast tungisid meie maale mongolite hiigelväed, kujunes läänest suur hädaoht saksa ja rootsi ristirüütlite poolt.

Uute maade ja pärisorjade otsingul alustas saksa rüütelkond XII sajandil tungi ida poole.

Läänemere lõunarannik Vislast kuni Elbe suudmeni oli sel ajal asustatud lääneslaavlastega. Lääneslaavlased olid paganad. Seepärast saksa rüütlid maskeerisid oma vallutusplaanid püüdega pöörata lääneslaavlaste ristiusku.

Sakslased tungisid slaavlaste maade kallale, ehtasid sinna losse, ristisid slaavlaste mõõga ja tule abil ning tegid nad oma pärisorjadeks. Järk-järgult vallutati sakslaste poolt kõik slaavi maad Elbest ida pool kuni Poola ja Leeduni. Slaavlased osalt hävitati, osalt tehti pärisorjadeks.

Pärast lääneslaavlaste maade anastamist suunasid saksa rüütlid oma jõupingutused Läänemere lõuna- ja idarannikuile. Siin elasid leedu suguharud ja nende naabruses liivlased (sellest nimetus Liivimaa ehk Livonia) ja põhja pool — eestlased (Eestimaa ehk Estonia). Nende suguharudega asustatud maad nimetati tervikuna harilikult Liivimaaks — liivlaste nime järgi.

Väina jõe äärsed maad olid sõltuvad Polotski (Vene) vürstidest, kellele elanikud maksid maksu. Põhja pool asuvad suguharud olid sõltuvad Novgorodist.

Mõõgavendade Ordu. XII sajandil tungisid Baltimaale saksa kaupmehed karusnahku üles ostma ning ehtasid endile Väina jõe suudme lähedale kaubaasunduse. Et võõral maal kõvemini paigustuda, kasutasid sakslased ära ristiusu. Liivimaale tuli misjonäre ristiusku kuulutama. Jutlustamisel ei olnud aga edu. Siis kuulutasid sakslased paavsti toetusel ristisõja liivlaste vastu. Põhja-Saksa linnade kaupmehed, kes olid huvitatud Liivimaa vallutamisest, andsid ristirüütlikele laevu.

Kui saabus Liivimaale määratud piiskop ristirüütlike salgaga, ütlesid liivlased temale: „Lase sõjavägi koju minna, veena sõnadega, aga mitte keppidega.“ Lahingus löid saksa rüütlid liivlasi, kuid hobune viis piiskopi vaenlaste ridadesse ning ta raiuti nende poolt surnuks. Sakslased rüüstasid maad julmalt ja sundisid liivlasi end ristida laskma. Uus piiskop Albert nägi, et juhuslikud ristirüütlike retked ei too kaasa maa täielikku alistumist. Seepärast ta ehtas Väina jõe suudmesse kindlustatud linna Riia (1201) ning asustas selle Saksamaalt kutsutud kolonistidega. 1202. a. lubas paavst tema palve peale asutada erilise Mõõgavendade rüütliordu (seltsi), kelle liikmed pidid elama Liivimaal ja relvade abil levitama ristiusku. Seda ordu hakati hiljem nimetama Liivi Orduks. Ordu ülem kandis ordumeistri nimetust. Ordusse astusid saksa väikemõisade aadlikud, kes lootsid võidetud maal rikastuda. Rüütlid hakkasid Liivimaal losse ehitama, sunniviisil rahvast ristima ning oma pärisorjadeks tegema. Rüütlike kaitse all saksa kaupmehed asusid kauplemise eesmärgil Liivimaale ja ehtasid siin linnu.

Uskumatud metsikused kaasnesid Baltimaade vallutamisega saksa rüütlike poolt. Tungides vastuhakkava suguharu maalalale, jaotasid sakslased oma sõjaväe mitmeks jõuguks, mis valgusid kõikjale laiali teedel, külades ja maakondades, põletasid ja laastasid kõik, tapsid viimaseni kõik mehed, viisid orjadena kaasa naised ja lapsed, ajasid ära kariloomad; elanikud põgenesid nende eest metsadesse ja talvel merejääle, hukkusid näljast ja külmast. Nii kirjeldab üks saksa ajaloolane Saaremaal saksa rüütlike poolt korraldatud tapatalguid: „Neid löödi kuni

külani, põgenejaid aeti taga teedel ja majades, kisti majadest välja ja tapeti maha; ka need, kes end kaitstes olid roninud katustele ja puuriitadele, võeti kinni ja tapeti ära... Küllast väljudes aeti elanikke taga põldudel, tappes neid, ja põldusid mööda kuni nende püha hiieni, ja see püha hiis oli niisutatud nende verega... Tapetuid oli lahingukohal üle 500, kuid palju teisi oli tapetud põldudel, teedel ja teistes kohtades."

Omavahel lahus elavad Liivimaa suguharud ei suutnud hästiorganiseeritud ordule vastu panna. Sattunud raskesse orjusse, pöördusid liivimaalased abipalvega Polotski vürstide poole. Polotski vürstid rahuldusid väikese maksu võtmisega liivimaalastelt, seepärast nende valitsemine, võrreldes sakslaste omaga, oli kerge. Koos liivimaalastega nad püüdsid mitmel korral röövvallutajaid minema ajada, kuid rüütlid olid paremini relvastatud; neil olid kiviheite-masinad, mida venelased ei tundnud. Kõik Polotski vürstide väljaastumised nurjusid.

Alistanud liivimaalased, hakkasid rüütlid laiendama oma võimu ka Vene maadele. Väga tugevat vastupanu saksa rüütleile osutas Polotski vürstiriigi elanikkond. Riia piiskop oli üksvahe isegi sunnitud Polotski vürstidele maksu maksma. Hulljulges võitluses iseseisvuse eest sai eriti kuulsaks üks Polotski väikevürstidest — Vjatško. Pärast seda, kui tema oma linn oli sakslaste poolt ära võetud ja maha põletatud, jätkas ta kangelaslikku võitlust. 1224. a. tungisid rüütlid Vene linna Jurjevi (nüüdse Tartu) kallale. Selles asus vürst Vjatško. Sakslased piirasid Jurjevit piiramismasinatega, veeretasiid linna juurde puust piiramistorni ning õõnestasiid müürialuseid. Kui osa müüri maha varises, siis nihutati murdekoha lähedale torn. Sisepiiratud keeldusid visalt alla andmast. Kui sakslased asusid rünnakule, veeretasiid ümberpiiratud läbi müürisse raiutud avause tuliseid rattaid ning süütasiid torni. Kuid sakslased tungisid selle avause kaudu linna. Jurjev vallutati; algas vere-saun. Sakslased piirasid linna sisse ega lasknud kellelgi lah-kuda elusalt. Hukkus ka vürst Vjatško.

Pärast piiskop Alberti surma said sakslased korduvalt lüüa. Suure kaotuse osaliseks said rüütlid Leedumaale tungimise katsel. Mõõgavendade Ordu hakkas otsima liitlasi.

Saksa Ordu. Liivimaast lõuna pool tegutses teine saksa ordu. Neemeni ja Visla vahel oli leedu suguharu — preislaste — maa. Sõjakad preislased tegid rüüstavaid sõjaretki naabruses asuvaile Poola maadele. Poola feodaalid olid võimetud toime saama preislastega ja pöördusid abi saamiseks Saksa ehk Teutooni Ordu poole. Saksa Ordu oli asutatud XII sajandil võitluseks muhameedlastega Palestiinas. Saksa ordurüütlid nõustusid paavsti loal meeeldi preislaste maale üle minema. Preislased elasid väikeste suguharudena, kellede eesotsas seisid omaette vanemad. Nad ei osanud ühineda võitluseks rüütlitega. Sakslased seevastu astusid välja ühendatud distsiplineeritud jõuna. Kiiresti vallutati Preisi vürstikeste linnakesed. „XIII sajandi lõpuks,“ ütleb Marx, „oli õitsev maa muudetud kõrbeks, külade ja haritud põldude asemele tekkisid metsad ja soomülkad, inimesed osalt tapeti, osalt viidi ära, osalt olid sunnitud välja rändama Leedusse.“¹

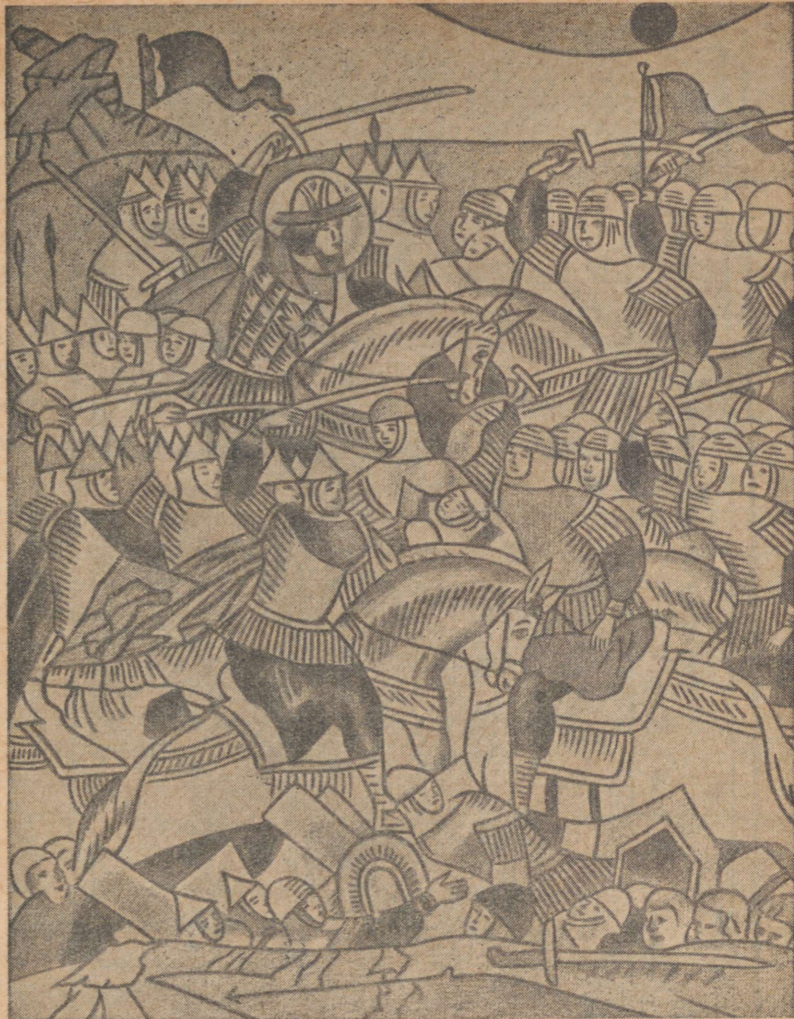
Rüütlid ehtasid preislaste maal losse ja linnu ning hakkasid Saksamaalt koloniste kohale meelitama. Saksa Ordule tema sõjas preislastega appi tulnud sakslased said endile maa-alasid ning ehtasid uued lossid. Seepärast suundusid preislaste maale ikka uued salgad saksa koloniste. Preislaste mitmekordsed vastuhakud suruti maha, sest nende vahel puudus üksmeel.

Aastal 1237 mõlemad ordud (Mõõgavendade ja Saksa Ordu) ühinesid, et koos jätkata oma vallutusi.

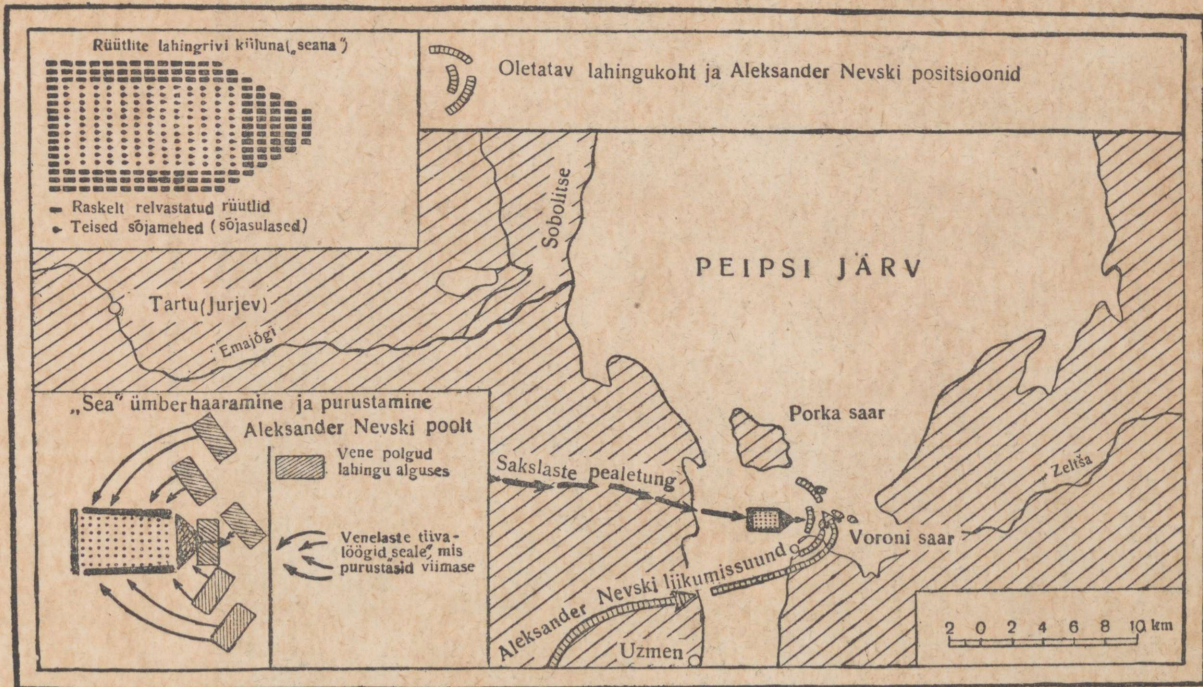
Mõõgavendade ja Saksa Ordu ühinemine tugevdas saksa rüütleid ning kujutas suurt hädaohtu Vene maadele. Novgorod ja Pihkva olid löögi all. Neil linnadel tuli pidada rasket võitlust ühel ajal mitte üksi sakslastega, vaid ka rootslastega. Novgorodlased ja pihkvalased päästsid XIII sajandil Vene maad saksa ja rootsi feodaalide vallutamisest.

---

¹ Marxi ja Engelsi arhiiv, V. k., lk. 344.

Jäälahing. Vanaaegne miniatuur.

Jäälahing (5. aprillil 1242).

§ 23. Novgorodi ja Pihkva võitlus rootsi ja saksa feodaalidega.

Võit rootslaste üle Neeva jõel. Rootslesed püüdsid juba ammu võtta endi alla veeteed Soome lahest Novgorodi-maale. See oleks andnud nende kätte kogu kaubanduse Ida-Euroopaga.

1240. aastal võtsid rootslased ette sõjakäigu krahv Birgeri juhtimisel, kes sel ajal valitses Rootsi kuningriiki. Kuid vaevalt said nad Neeva jõe suudme lähedal maale astuda, kui nende kallale tungis Novgorodi sõjavägi. Selle eesotsas seisis Novgorodi vürst Aleksander Jaroslavitš. Ta oli oma aja silmapaistvamaid vürste, ajas tatari khaanidega ettevaatlikku ja tarka poliitikat ning pani Kuld-hordi valitsejaid end austama. Ta oli vapper ja osav väejuht. „Aina võites ta oli võitmatu,“ ütleb temast kaas-aeglane. Tema juhtimisel toimus lahing rootslastega Neeva jõel. Novgorodlased võitlesid suure mehisusega. Üks neist, Gavriila Oleksitš, sõitis vaenlast taga ajades laevalautrit mööda ratsa vaenlase laevale; koos ratsuga vette paisatuna ta ujus kaldale ning sööstis uuesti lahingusse. Novgorodlane Miša oma seltsimeestega uputas kolm rootslaste sõjalaeva. Savva tungis Birgeri telgini ning raius maha posti, mis hoidis seda ülal; telgi äkiline allakukkumine võitlejate silma all innustas Vene väge. Rootslesed said täieliku kaotuse, Birger ise oleks peaaegu surma saanud Aleksandri oda läbi ning põgenes laevade juurde. Novgorodlased jälitasid taganevaid vaenlasi. Selle võidu eest sai Aleksander hüüdnimeks Nevski.

Aleksander oli võimukas vürst ja sai aru, et sõjaajal on tarvis tugevat võimu. Kuid Novgorodi bojaarid püüdsid tema võimu piirata. Seepärast varsti pärast Neeva võitu läks ta nendega tülli ning sõitis Novgorodist ära.

Sakslased kasutasid Aleksandri äraolekut ning tungisid Pihkva alla. Bojaaride hulgas linnas oli äraandjaid. Rüütlid hõivasid linna. Pärast seda tungisid sakslased Novgorodi maaladele ning ehtasid sinna Koporje kindluse. Nad mängisid peremeest 30 kilomeetri kaugusel Novgorodist.

Jäälahing. Siis saatsid novgorodlased uuesti saadikud Aleksandri järele. Aleksander saabus Novgorodi ühes oma malevaga ja abivägedega Suzdalist, asus sõjakäigule ja vallutas ning rüüstas Koporje kindluse. 1242. a. läks ta Pihkva alla, tappis maha saksa garnisoni ja vabastas linna. Siis tungis ta ordu maa-aladele. Temale tuli vastu tugev saksa sõjavägi. Rüütlid kiitlesid: „Võtame vürst Aleksandri kätega kinni!“ Esimene eelvägede kokkupõrge ei kujunenud novgorodlaste kasuks. Aleksander võttis endale soodsa positsiooni Peipsi järvel. Siin järve jääl löödi 5. aprillil 1242 lahing, mis on tuntud „Jäälahingu“ nime all. Sakslased astusid välja oma harilikus lahingukorras — „seana“, s. o. kiiluna. Kiilu teravikus oli raskelt relvastatud ratsarüütlite salk. Nende järel tulid jalasõdurid, kes olid varustatud odade ja mõõkadega; tagalat ja tiibu kaitses ratsarüütlite salk. Lahing oli kroonikakirjutaja sõnade järgi „äge“, jää oli üle ujutatud verega. Aleksander Nevski sõjakunst ja novgorodlaste mehisus purustasid sakslaste „sea“.

Novgorodlased ajasid rüütleid taga 7 kilomeetri kaugusele, tapsid maha 500 rüütlit ja võtsid vangi 50. Pärast seda lüüasaamist ruttasid sakslased rahu sõlmima. Nad loobusid Pihkva vast ja kõigist oma vallutustest.

Jäälahing pani seisma saksa rüütlite sissetungimise meie maale ning päästis tema Liivimaa saatusest. Rüütlid olid Vene piirilt lõplikult tagasi paisatud. Selle võiduga oli peatatud saksa feodaalide liikumine Vene maade vastu.

VIII p e a t ü k k.

Leedu suurvürstiriik.

§ 24. Leedu suurvürstiriigi tekkimine.

Majanduslike sidemete arenemisega üksikute piirkondade vahel algab Ida-Euroopas XIV sajandil väikeste feodaalvalduste ühinemine mitmeks suuremaks feodaalriigiks. Selle protsessi kiirendamiseks mõjus kaasa vajadus kaitsta end välisvaenlaste vastu. Nii tekkis Leedu suurvürstiriik, mis ühendas enda alla mitte ainult väikesed leedu suguharud, vaid ka naabruses asuvad slaavi vürstiriigid.

Leedu suguharude ühinemine. Juba XII sajandil jätsid leedulased maha sugukondliku korra. Nad jagunesid üksikuiks suguharudeks, millede eesotsas seisis vürstikesed ehk kunigased, kes teiste suguharuliikmete hulgas oma rikkusega silma paistsid. Kunigased olid koondanud endi kätte hulga kariloomi ja orje ning pidasid ülal rohkearvulisi väesalku. Kunigaste ja nende väesalkade asukohtadeks olid kindlustatud linnakesed, mis paiknesid metsapadrikuis. Saksa rüütlite poolt ähvardav hädaoht sundis killustunud leedu suguharusid ühinema.

XIII sajandi keskel tõusis Leedu vürstikeste hulgast esile Mindaugas. Jõu ja kavalusega eemaldas ta teised vürstikesed ning koondas enda kätte võimu kogu Leedu üle. Ta võttis ära ka mõned piiriäärsed Vene maad. Tema riigi pealinnaks oli Vene linn Novgorodok. Et saksa rüütleid enese poole meelitada, võttis Mindaugas silmakirjaks vastu ristiusu ning andis isegi osa Leedu maid ordule. Selle eest andis paavst talle

kuninga tiitli. Kui aga Mindaugas sai tugevaks, loobus ta ristiusust ja kuninga tiitlist, tungis Leedu vägedega ordu valdustesse ning lõi rüütleid lahingus tugevasti. Leedulased pühisid oma võitu vanaaegse kombe järgi vangistatud rüütelite põletamisega oma jumalate auks. Mindaugas tungis oma sõjaväega preislaste maale, rüüstas seda ja naabermaa-alasid Poolas. Teostades Leedu ühendamist äratas Mindaugas enese vastu vaenu teistes Leedu vürstikestes, kes tapsid ta ära.

Pärast Mindaugase surma jätkus tema poolt alustatud leedu suguharude ühendamine üheks riigiks. Põhituumaks, mille ümber kujunes see riik, oli leedulaste suguharu; nendega liitusid järk-järgult ka teised nendega suguluses seisvad suguharud, välja arvatud preislased, kes vallutati saksa rüütlike poolt ja saksastati.

Leedu riik tugevnes eriti XIV sajandi alguses, kui tema etteotsa tõusis Gediminas, kes võttis endale Leedu suurvürsti tiitli. Gediminasel oli juba hästi distsiplineeritud sõjavägi, kes asendas endisi korrapäratuid väehulki. Tema sõjaväed oskasid õigesti piirata linnu, vallutada kindlustusi rünnakuga ja tarvitada piiramismasinaid. Maa kaitseks ehitati lossid saksa eeskujul.

Ühendanud Leedumaa, hakkasid Leedu suurvürstid oma võimu levitama ka naabruses asuvaile Vene maakondadele. Nende maakondade rahvas nägi Leedumaaga liitumises pääsemist tatari ikkest. Juba Mindaugase ajast sattus Polotsk sõltuvusse Leedust. Gediminase ajal võeti ära Vitebski, Minski ja mõned teised maad. Pärast Gediminast sai Leedu suurvürstiks tema poeg Olgierd (1345—1377). See oli vene kroonika väljenduse järgi „meelitaja“, s. o. kaval ja salalik valitseja, kes oskas kasutada asjaolusid ning osavasti teostada oma kavatsusi. Tema ajal vallutasid leedulased Kiievi-, Tšernigov-Severskimaa ja suurema osa Volõõniamaa. Pärast Olgierdi liideti Leedu külge ka Smolenski vürstiriik. Nii tekkis suur ja tugev Leedu riik, mille koosseisu kuulus palju Vene maid. Tema pealinnaks oli Vilno.

Niimoodi olid XIV sajandil Vene maad jagunenud kolmeks osaks: Kirde-Venemaa (Vladimir-Suzdalimaa kõigi tema koosseisu kuuluvate vürstiriikidega ja Novgorodiga) oli Kuld-hordi võimu all; Edela-Venemaa (Kiievi, Tšernigovi, Smolenski, Polotski ja Vladimir-Volõõnia vürstiriik) oli läinud Leedu võimu alla. Mis puutub Galiitsia vürstiriiki, siis selle vallutas XIV sajandi keskel Poola. XV sajandiks kujundasid idaslaavlased kolm suurt rahvast; igaühel neist oli oma keel. Slaavi suguharud, kes elasid Volga ja Okaa vahel ning põhja pool Volgat, poliitilise keskkohaga Vladimiris, kujundasid suurvene, või nagu meie teda nimetame, vene rahvuse; need, kes elasid Pripeti ja Väina jõe vahel ning sõltusid Leedust, moodustasid valge-vene rahvuse; Lõuna-Vene maades kujundus ukraina rahvus, keskusega Kiievis.

Leedu unioon Poolaga. Olgierdi järeltulijaks Leedu troonil oli tema poeg Jagailo (1377—1392). Tema ajal Leedu ühines naaberriigi Poolaga. Selleks mõjutas mõlemaid riike vajadus ühendada oma jõud võitluseks Saksa Ordu vastu. Peale selle lootis Jagailo sel teel kõvendada oma võimu sisemaal. Poola panid, võimetud võitlema sakslastega, tegid Jagailole ettepaneku abielluda Poola kuninganna Jadvigaga ja ühendada Leedu Poolaga üheks riigiks. Liidu suuremaks tõhustamiseks pidi Jagailo pöörama oma alamad katoliku usku, mis oli valitsevaks usuks Poolas. 1385. a. sõlmiti Leedu ja Poola ühinemise (uniooni) leping. Jagailo sai nüüd ühtlasi nii Leedu suurvürstiks kui ka Poola kuningaks.

Aga unioon leidis vastuseismist leedulaste poolt, kes ei tahtnud kaotada oma iseseisvust. Jagailo onupoeg — auahne ja andekas Vitautas — tõstis ülestõusu, et saavutada Leedu iseseisvust. Jagailo hõivas tähtsamad Leedu linnad Poola garnisonidega, kuid elanikud löid poolakad maha. Vitautas hakkas end nimetama Leedu suurvürstiks. Kuid ta kohustus sidemeid Poolaga mitte katkestama ja alluma Jagailole.

Saksa rüütlite purustamine. Leedu ühinemine Poolaga oli välja kutsutud peamiselt saksa rüütlite poolt ähvardavast

hädaohust. Alistanud preislaste maad, püüdsid saksa rüütlid laiendada oma võimu ka ülejäänud Leedule. Nendele tuli Saksamaalt järjest abiks uusi saagi- ja maa-ahneid seiklejaid. XIV sajandil vallutasid sakslased leedu suguharu žmuudi maad, milledele nad mitmel puhul varemgi olid kallale tunginud. Žmuudid elasid Neemeni alamjooksul preislaste naabruses. Rüütlite julmused ja väljapressimised kutsusid välja rea žmuudide meeleheitlikke ülestõuse: žmuudid ilmusid hulkadena metsadest, ründasid vastehitatud losse, põletasid need maha, tapsid ja vangistasid garnisonid. Žmuudid pöördusid Vitautase ja teiste vürstide poole abi järele. „Kuulake meid, rõhutuid ja vaevatuid,“ kirjutasid nad, „ordu on viinud meid selleni, et me peame hakkama kas kerjama või röövima, et elu sees hoida. Kõik maasaagi ja mesipuud on rüütlid meilt ära võtnud, ei lasta meil metsloomi tappa ega kalu püüda ega kaubelda naabritega. Igal aastal viiakse meie lapsi pantvangideks, meie rahvanemad viidi Preisimaale, teised põletati tules kogu suguvõsaga. Meenutage, et meie oleme inimesed, aga mitte metsloomad.“ Sakslaste pealetungimine ähvardas iseseisvuse kaotamisega kogu Leedu suurvürstiriiki ja Vene naabervürstiriike. Sakslaste suhtes pidas Vitautas kahepoolset poliitikat: kord astus ta nendega rahulikult teel lepinguisse, kord toetas ülestõusnud žmuude. Kuid sakslaste poolt ähvardav hädaoht sundis Vitautast koos Jagailoga 1410. a. avalikult rüütlite vastu välja astuma. Uhendatud sõjaväe peajõu moodustasid Vene, Valge-Vene ja Ukraina väeüksused: Smolenski, Polotski, Kiievi jt. polgud. Kohtumine vaenlasega toimus 15. juulil Grünwaldi ja Tannenbergi küla vahel. Algul oli edu rüütlite poolel. Asja päästis Smolenski sõjameeste hulljulge vaprus. Sakslased said hirnsasti lüüa, nad kaotasid 40 000 meest surnutena ja 15 000 vangidena. Lahingus langes ka ordumeister ise. Grünwaldi võit, mis saavutati tänu Vene vägedele, pani seisma sakslaste tungi itta. Sellest ajast alates Saksa Ordu hakkab järk-järgult lagunema ja kaotab igasuguse sõjalise ning poliitilise tähtsuse. Uheaegselt sellega langeb ka Liivi Ordu tähtsus.

§ 25. Leedu suurvästiriigi ühiskondlik kord.

Valge-Vene, Ukraina ja Vene maad Leedu suurvästiriigi koosseisus. Leedu suurvästiriik jagunes oma rahvastiku koosseisu poolest Leedu ja Vene maadeks (Valge-Vene, Ukraina ja päris-Vene). Kultuursemad venelased avaldasid leedulastele tähelepanavat mõju. Leedulaste hulgas hakkas levima õigeusk. Riiklikud dokumendid kirjutati vene keeles. „Vene Õigus“ avaldas mõju Leedu õigusele. Pärast uniooni Poolaga olukord muutus. Uhinedes poola panidega rõhusid leedu panid västiriigi slaavi soost rahvast. Katoliku usu vastuvõtmisega leedu feodaalide poolt algas õigeusu ja vene rahvusliku kultuuri tagakiusamine. Õigeusklikud feodaalid kaotasid õiguse olla riiklikel ametikohtadel Leedu suurvästiriigis ning neid ei lastud suurvästiriigi raadasse. Paljud neist hakkasid poolastuma ja katoliku usku siirduma, kuid rahvas hoidis kindlalt kinni emakeelest ja oma kultuurist. Seepärast, kui Kirde-Venemaal tekkis Vene riik, siis mitte ainult Leedu võimu all olevad venelased, vaid ka valgevenelased ja ukrainlased hakkasid taotleva ühinemist neile sugulasliku vene rahvusega.

Leedu feodaalid. Leedu suurvästiriik oli feodaalriik. Selles valitsesid suurmaapidajad. Suurimaks neist oli suurvästiriik. Temale kuulusid laialdased mõisad. Nendes mõisades elavad talupojad tegid teopäevi suurvästiriigi mõisades ja maksid suurvästiriigile kruntrenti rahas ja loonuses. Suurvästiriigi maadel elutsevad talupojad jagunesid „liikuvaks“ (sõnast käima, liikuma), s. o. juriidiliselt vabadeks, kel oli õigus mõisast ära minna, ja „sunnis- maisteks“ talupoegadeks, pärisorjadeks. Viimaseid püüti äramineku puhul kinni ja toodi tagasi nagu jooksikuid. Peale talupoegade elasid suurvästiriigi mõisades suurvästiriigi vabad teenijad, kes teoorjuse ja kruntrenti maksmise asemel olid kohustatud ilmuma sõjateenistusse. Järk-järgult kujunes neist teenijaist välja väikemaomanike seisus, mida hakati nimetama poola nimega „šlahta“. Suurvästiriigi ja suurmaomanike kõrval oli Leedu suurvästiriigis veel teisigi feodaale: västiriigi panid (suurnikud) ja kirik. Oma mõisades olid need feodaalid täieõiguslikud valitsejad. Enamik nende mõisades elavaist talupoegadest olid pärisorjad ning neil ei olnud õigust minna üle teiste maaomanikkude juurde. Suurfeodaalide maadel, nagu suurvästiriigi juures, elasid vabad teenijad, kes olid kohustatud „teenima sõjatee-

nistust hobuse ja varustusega (s. o. täies relvastuses)". Niiviisi Leedu suurvürstiriigi elanikkond, nii leedulased kui ka slaavlased, jagunes teravalt kaheks klassiks: feodaal-maaomanikeks ja nende poolt ekspluateeritavaiks talupoegadeks.

Oma talupoegade ja relvastatud sõjasulaste rohkuse tõttu olid leedu feodaalid väga võimsad. Leedu suurvürst pidi arvestama nende tahet. Tema juures oli eriline suurfeodaalidest koosnev nõukogu (nimetusega „panide raada“), kes otsustas koos temaga kõik riigi asjad. Tähtsaimatel juhtudel tulid kõik suuremad feodaalid kokku ühiseks koosolekuks (seimiks).

Linnad Leedu suurvürstiriigis. Läbi Leedu suurvürstiriigi kulgev Väina jõgi oli soodsaks teeks kaubavahetuses Baltimaadega. Seepärast oli Leedu suurvürstiriigis palju rikkaid kaubalinnu. Peale Vilno oli esikoht vanadel Vene linnadel: Polotskil, Minskil ja Berestjel. Eriti löi õitsele Väina jõel asetsevate linnade kaubandus pärast Grünwaldi võitu, mis avas leedu kaupmeestele juurdepääsu Läänemerele. Leedu suurvürstid said kaubandusest suurt tulu. Seepärast nad püüdsid seda igapidi arendada. Selle eesmärgiga nad vabastasid suurte linnade kaupmeeskonna paljudest kohustustest ning andsid neile omavalitsuse. Selline kord kindlustas paremini tulude laekumise suurvürsti laekasse.

IX peatükk.

Vladimiri suurvürstiriik.

§ 26. Kirde-Venemaa vürstiriigid.

Feodaalne maavalodus XIV—XV sajandil. XIV sajandil algas Kirde-Venemaa vürstiriikide ühinemine ühtseks Vene riigiks.

XIII—XIV sajandil oli Kirde-Venemaa elanike peategevusalaks põllutöö. Tähtsad majapidamise abiallikad olid kalandus, jahipidamine ja metsmesindus. Mõnel pool toodeti ja puhastati maa-aluseist allikaist soola; see oli kaubaartikliks kauplemises naaberpiirkondadega. Majapidamine oli naturaalne, s. o. kõik esimese järgu tarbeained (toiduained, riided, puutooted) valmistati kodus. Kaubandus oli vähe arenenud. Turult osteti peamiselt sisseveetud kaupu, mida ei olnud oma majapidamises. Kaubanduse peaartikleiks olid välismaa kaubad, mis oma kalli hinna poolest ei olnud kättesaadavad laiadele rahvamassidele ning mida ostsid ainult feodaalid. Väheviljakad maakonnad ostsid teravilja nendest maadest, kus vilja oli külluses. Mõnes kohas sulatati soomaaki; raud ja selle saadused läksid osaliselt ka müügile. Sellega piirdusid kaubanduslikud suhted maakondade vahel. Kaubanduse nõrga arengu tõttu oli raha vähe liikvel.

XIV sajandil kuulus suurem osa maad ilmalikele ja vaimulikele feodaalidele: vürstidele, nende bojaaridele ja teenistujatele, kloostreile ja teistele kirikuasutistele. Maid, mis kuulusid feodaalidele pärisomandusena, nimetati pärusmaiks, sest et need võisid pärandina isalt pojale üle minna.

Feodaalid olid oma pärusmaades väikesiks ainuvalitsejaks. Neil oli õigus mõista kohut kõigi nende maa-alal elunejate üle, nad võisid karistada neid ihunuhtlusega ning isegi võtsid endile õiguse karistada oma alamaid surmaga. Nad kogusid oma pärusmaa elanikelt andameid ja võtsid makse. Kohalik vürst ei võinud segada end feodaali korraldustesse, ei võinud saata tema juurde kedagi „ei millegi pärast“ — ei oma kohunikke ega maksukogujaid. Bojaarid ja teised feodaalid jagasid oma teenistujaile sõjaväelise teenistuse eest maatükke „mõisadeks“, s. o. kasutamiseks. Sõjamehed olid feodaalidele vajalikud nii sõja puhuks kui ka pärusmaade elanike sõnakuulmises hoidmiseks.

Feodaalid püüdsid alatasa suurendada oma pärusmaid vabade talupoegade arvel. Eriti agaralt tegutsesid selles suhtes kloostrid.

Kloostrid tekkisid harilikult kõrvalistes väheasustatud maa-kohtades. Mungad meelitasid sinna talupoegi ning nende tööjõuga raiusid maha metsad ning lõid põllumaid. Kloostrid koloniseerisid laialdasi asustamata maa-alasid, soodustades maa majanduslikku arenemist. Selles seisis tol ajal kloostrite positiivne tähtsus. Kuid kloostrite asundamistegevusega kaasnes nende talupoegade-kolonistide julm ekspluateerimine, kes asusid kloostriga maadel. Kui kloostriga pärusmaa naabruses leidis vabu talupoegi, siis mungad püüdsid vägivaldaga võtta nende maad kloostrile, talupoegi endid aga sunniti töötama kloostris kasuks.

Rikkad ja perekad kloostrid omandasid suure poliitilise tähtsuse. Moskva naabruses asutati XIV sajandil munk Sergi Radonežski poolt Troitski klooster (kus praegu on Zagorski linn). See esialgu vaene, kõrvalises metsakolkas asetsev klooster sai Kirde-Venemaa klostreist kõige rikkamaks.

Talupojad XIV—XV sajandil. Kõik tööd feodaali majapidamises tegid talupojad, kes elasid tema maa-alal. Nad ehitasid härrasmõisasse häärberid, piirasid õue püsttaraga, kaevasid tiigid, kündsid põllud, külvasid, lõikasid ja vedasid rukki här-

raste mõisa, niitsid heina, küpsetasid leiva, pruulisid õlle, ketrasid linu, mida jagas maaomanik nendele kätte, tegid „tõk- ked“ (püstaiad) jõkke kalapüügi jaoks, küttisid haarangutega karusid, rebaseid, põtru jne. Sellised olid tol ajal mitmesugused teoorjuse, s. o. härra kasuks tehtavad tööd.

Peale teoorjuse maksti kruntrenti: suurtel pühadel tõid talupojad härrale „mis kellelgi käes oli“ — mune, juustu, küpsetatud leiba, kogu küla poolt toodi lehm või mitu oinast.

АДЪ ГИ ЖЕ ДНЬ ПЛАКОЖЕ МНОЖЕ
 СЪ БО ПОТРЕБНЫ ПРИБЕ
 ЗЕНОБИСТЬ ВЪ МА
 ...

Viljatoomine kloostrisse.
 Sergi Radonežski elulugu.

Mõnikord teoorjus asendus täielikult kindlaksmääratud krunt- rendiga — rukki ja kaeraga. Kui omanik sõitis külla, siis talu- pojad pidid toitma teda ja kogu ta saatjaskonda, andma „kül- lalt õlut, leiba ja jookke, küllalt kala- ja lihatoitu ja hobuseile küllalt kaeru ning heina“. Kõik need mitmekesised ja rasked kohustused pidid talupojad täitma nurisemata, sest feodaal oli selle maa peremees, millel nad elasid.

Feodaali omavoli alt ära minna oli raske. Ära minnes kaotas talupoeg kogu oma varanduse. Peale selle leppisid maaomanikud omavahel kokku, et oma isandate juurest lahkunud talupoegi vastu ei võetaks. Sageli maaomanikud hoidsid isegi vägisi talupoegi paigal. Kui talupojal siiski õnnestus ära minna, siis ta langes samasugusesse orjusse teise maaomaniku juures.

Talupojad elasid eraldi asetsevate kahe-kolmeperealiste küladena. Ühineda ühiseks väljaastumiseks oli neil raske. Üksikud vastuhakukatsed summutati kergesti.

Maad, mis ei kuulunud feodaalidele, olid asustatud vabade talupoegadega. Need talupojad moodustasid kogukonnad või, nagu siis öeldi, vallad. Igal talupojal, kes kuulus valda, oli oma tükk künni- ja heinamaad, kuid metsad ja teised tagamaad olid kogu valla ühisomanduseks. Kuid ka need näiliselt vabad talupojad olid tegelikult feodaalses sõltuvuses vürstist. Nad pidid temale mitte ainult maksu maksma, vaid tegema ka kõik-sugu teoorjuse töid: hoidma vürsti hobuseid, niitma heina, aitama vürsti jahimehi ja kalureid, toitma mitte ainult vürsti teenistujaid, vaid ka tema koeri ja jahikulle (sookoleid). Vallatalupoegi nimetati „mustadeks“, s. o. kohustatuiks maksma andameid.

Linnad XIV—XV sajandil. Naturaalmajanduse ajastul ei saanud käsitöö ja kaubandus linnades laialt areneda. Väliskaubanduse hoidsid enda käes piiriäärsed linnad: Novgorod ja Pihkva. Teistes suurtes linnades, nagu Moskva ja Tver, olid väikesed grupid suurkaupmehi, kes rikastusid välismaa kalevite ja teiste hinnaliste kaupade kokkuostust ja edasimüümisest. Kohalikud turukesed olid omavahel nõrgalt seotud. Kuid aegamööda hakkasid välja kujunema majanduslikud sidemed. XIV sajandi lõpul oli Moskva juba tähtis kaubalinn.

Jagunemine osastisriikideks. XIV sajandi alguses Kirde-Venemaa jagunes mitmeks suureks vürstiriigiks. Kõige suuremad neist olid Tveri, Moskva, Rjasani ja natuke hiljem ka

Nižni-Novgorodi vürstiriik. Igaühes neist vürstiriikidest oli kindlustanud end valitsejaks üksik vürstiperekond Vsevolod Suurpesa järeltulijaist.

Kaubandus-rahanduslike suhete nõrga arenemise tõttu ei olnud eri vürstiriiki kuuluvatè maakondade vahel veel tihedat majanduslikku sidet. Seepärast ei saanud nende vahel kujuneda ka tugevat poliitilist sidet. Iga suur vürstiriik jagunes osastisriikideks, s. o. väikesteks valdusteks, mis kuulusid vürstiperekonna üksikuile liikmeile. Osastisriigid läksid pärimise teel üle isadelt poegadele.

Selle järgi, kuidas suurenesid vürstiperekonnad, suurenes osastisriikide arv, osastised ise aga jäid väiksemaks. Iga vürst püüdis oma osastisriiki naabri arvel suurendada. Maade ja linnade pärast käisid vürstide vahel lakkamatud sõjad.

Vanim perekonnaliige — isa või vanim vend — kandis suurvürsti tiitlit ning loeti peavürstiks. Kuid tegelikult oli ta võim perekonna nooremate liikmete üle väga nõrk. Osastisvürstid, nagu nimetati nooremaid vürste, olid oma valdustes täiesti rippumatud. „Sina tunne oma pärusmaad, mina oma,“ lepiti kokku suurvürsti ja osastisvürstide vahel. Osastisvürst pidas oma osastises ise kohut ja kogus ise maksu.

Ainult välispoliitikas pidi osastisvürst olema „üksmeelne“ suurvürstiga ning sõja korral ilmuma oma sõjaväega temale abiks.

Üksiku vürstiriigi valitsemine oli lihtne. Vürstiriigid ei olnud suured. Nii ei olnud XIII sajandi lõpul Moskva vürstiriigi piirides peale Moskva rohkem kui kolm väikest linna. Oli vürstiriike, mis koosnesid ainult ühest linnakesest ja selle ümber asuvast külakonnast. Ühel kaasaegsel pildikesel on kujutatud pisitillukese Zaozerski vürstiriigi pealinn — vürsti mõis kirikuga ja küla seal juures. Iga vürst juhtis ise nii riigi asju kui ka oma majapidamist. Vürsti sõjavägi koosnes bojaaridest ja vürsti „vabadest teenistujaist“. Suurvürsti sõjaväe juurde liitusid osastisvürstide või nende bojaaride väed. Jalaväeks oli linna- ja külaelanikest koosnev malev. Tähtsai-

mais küsimustes pidas vürst nõu bojaaridega. Seesugust nõupidamist nimetati „bojaaride duumaks“.

Vürsti majapidamise eriharude juhtimine usaldati üksikuile bojaaridele. Üksikute maakondade valitsemiseks nimetas vürst asevalitsejaid. Asevalitsejad ei saanud rahalist palka, kuid nad võtsid osa tuludest endale ning neid „toideti“ maakonna rahva kulul, s. o. nad said toiduained natuuras. Seesugust valitsemissüsteemi nimetati „toitmiseks“.

Vladimiri suurvürstiriik. Rohkearvulised vürstiriigid, milledeks jagunes Kirde-Venemaa, olid esialgu üksteisest hoopis eraldunud. Alatine hädaoht Kuld-hordi ja Leedu suurvürstiriigi poolt sundis Vene vürstiriikide rahvast ühinema ühiseks võitluseks vaenlastega. Keskkohaks, mille ümber algas Vene vürstiriikide ühinemine, sai Vladimiri suurvürstiriik. Uhte Vene vürstide hulgast Kuld-hordi khaan nimetas vana kombe järgi „Vladimiri ja kogu Venemaa suurvürstiks“, ülemaks kõigist teistest, ning andis temale „jarlöki“ suurvürstina valitsemiseks. Vürst, kes sai selle tiitli, liitis ajutiselt oma valduste juurde Vladimiri linna ja seda ümbritsevad maad.

Kaitsevajadus tatarlaste vastu soodustas Vladimiri suurvürsti võimu tugevnemist; tema juhtimisel tekkis vürstide liit.

Liitlased kohustusid aitama üksteist tatarlaste ja teiste väliste vaenlaste vastu. Peale selle seadsid liitlased oma valdustes sisse ühesuurused tollimaksud. See andis tunnistust sellest, et juba XIV sajandil hakkas feodaalvürstiriikide majanduslik eraldumine nõrgenema ning see asjaolu kergendas nende ühinemise võimalust.

§ 27. Novgorod ja Pihkva XIV—XV sajandil.

Novgorod, Marxi väljenduse järgi „Põhja-Veremaal valitsev vene peavabariik“, omas erilist seisukohta Vladimiri suurvürstiriigi suhtes. Alates XIII sajandi lõpust ei valinud Novgorod enam ise oma vürste. Novgorodi vürstiks loeti Vladimiri

suurvürsti. Asudes valitsema Novgorodi üle pidi suurvürst vana kombe kohaselt „suudlema risti“, s. o. andma vande, et ta peab kinni kõigist Novgorodi õigustest. Suurvürsti kohustused võeti kokku erilises lepingkirjas. Suurvürst ise sõitis harva Novgorodi, saatis aga sinna asevalitsejaid. Tegelikult valitsesid Novgorodi üle Novgorodi bojaaride hulgast valitud possadnikud ja tuhatnikud.

Sel ajal omandas Novgorod üha enam aristokraatliku vabariigi iseloomu. Selle vabariigi peaks oli Novgorodi suurim feodaal — vetše poolt valitud ülempiiskop. Novgorodi ülempiiskopile kuulusid laialdased maavaldused; tal oli oma sõjavägi. Ilma ülempiiskopi nõusolekuta ei tehtud Novgorodis midagi; tema pidas läbirääkimisi välismaade saadikutega. Ulempiiskop toetas kõigi temale kättesaadavate abinõudega bojaaride võimu ja tähtsust Novgorodis.

Vetšel ajasid asju endiselt bojaarid. Kõik asjad vaadati ettevalmistavalt läbi tähtsaimate bojaaride nõukogus, mis kogunes kokku ülempiiskopi eesistumisel. Kõrvuti bojaaridega omasid XIV—XV sajandil Novgorodis suurt tähtsust ka rikkad kaupmehed, kes rikastusid kauplemisest Hansaga ja Vene maadega. Novgorodi kaupmehed olid vahendajaiks bojaaride ja saksa kaupmeeste vahel, kelledele nad müüsid edasi bojaaridelt kokkuostetud põllumajanduslikke saadusi ja jahi- ning sõjasaaki. Seepärast rikkad kaupmehed harilikult toetasid bojaare.

Bojaaride võim suurenes selle järgi, kuidas kasvas nende rikkus. See rikkus rajanes Novgorodi elanikkonna alamkihtide ekspluateerimisele. Seepärast käis Novgorodis äge klassivõitlus. 1418. aastal puhkes Novgorodis ülestõus, mis oli välja kutsumatud bojaaride-liigkasuvõtjate rõhumisest. Selliseks liigkasuvõtjaks oli nähtavasti bojaar Daniel Ivanovitš Božin. Keegi Stepanko haaras ta tänaval kinni ning tõstis hädakisa: „Kodanikud, aidake mind selle kurjategija vastu!“ Kogunes rahvahulk. Bojaar lohistati Volhovi sillale ja visati jõkke, kuid juhuslikult ta pääses eluga. Vaevalt surmast pääsenud, püüdis

ta Stepanko kinni ja hakkas teda piinama. Siis hakati helistama vetše kella Kauba-poolel. Rahvahulk tungis tänavale, kus elas Božin, riisus paljaks tema maja ning suundus rüüstama teiste bojaaride maju, öeldes: „Nemad on meie vaenlased.“ Rüüstati ka bojaaride viljaaidad. Bojaarid Sofia-poolel relvastusid ning lõid pealetungijad tagasi. Mõlemalt poolt jooksis rahvas Volhovi sillale täies relvastuses nagu lahingusse; oli juba surmasaanuidki nagu sõjas. Kuid asjasse segas end Novgorodi ülempiiskop ning ruttas vaimulikkude saatel lahingupaigale. Novgorodi suurima feodaalina oli ülempiiskop huvitatud ülestõusu kõige kiiremast lõpetamisest. Tema väljastumine päästis bojaarid täielikust purustamisest.

XIV sajandi keskel eraldus Pihkva lõplikult Novgorodist. Pihkvalased valisid vetšel ise oma possadnikud Pihkva bojaaride hulgast. Ka siin, nagu Novgorodiski, käis äge klassivõitlus. Nagu Novgorod, nii ka Pihkva allus Vladimiri suurvürstile, kes saatis sinna oma asevalitsejaid.

X p e a t ü k k .

Moskva tõus.

§ 28. Moskva vürstiriigi tugevnemine.

Moskva ja Tver XIV sajandi algul. XIV sajandi esimesel veerandil puhkes kahe Kirde-Venemaa tugevaima vürstiriigi — Tveri ja Moskva — vahel äge võitlus Vladimiri suurvürstivõimu pärast. Neil vürstiriikidel oli mõlemal soodne geograafiline asend. Nad langesid vähem tatarlaste kallaletungide ohvriks, sest nad olid kagu poolt varjatud teiste vürstiriikidega; neisse mõlemasse vürstiriiki valgus kokku laastatud piirkondade elanikke. Seepärast teostus nii Tveri kui ka Moskva vürstiriigis tootvate jõudude kasvamine kiiremini kui teistes Kirde-Venemaa piirkondades.

Tver asus Tvertsa harujõe suudme lähedal Volga jõel ning hoidis enda käes kogu kaubaveo Novgorodist Volgale, sest Novgorodi kaupmehed sõitsid Kirde-Venemaale Tvertsa jõe kaudu. Volga jõge mööda käis ka Tveri kaupmeeste kauplemine idamaadega.

Moskva asukoht oli Okaa harul — Moskva jõel. Läbi Moskva vürstiriigi kulges otsetee Volga ülemjooksult Okaale. Okaa jõelt võis edasi minna Doni jõe ülemjooksule ning mööda Doni võis laskuda Aasovi ja Mustale merele ja sõita Krimmi kauplema Itaalia kaubanduslike kolooniatega, mis sel ajal seal tekkisid.

Moskva eeliseks oli tema keskne asukoht keset teisi Kirde-Venemaa vürstiriike. See asukoht kindlustas talle julgeoleku

mitte üksi tatarlaste, vaid ka Leedu ja sakslaste suhtes. See tegi Moskvale kergemaks kõigi Kirde-Venemaa killustunud vürstiriikide ühendamise.

Moskva sai eri vürstiriigi pealinnaks alles XIII sajandi lõpul. Sel ajal oli Moskva vürstiriik veel üsna väike. Tema piiridesse kuulus peale Moskva kaks linna — Ruza ja Zvenigorod. Moskva vürst Daniel (Aleksander Nevski poeg) vallutas 1301. aastal Kolomna linna Moskva jõe suubumiskohal Okaasse. 1302. aastal omandas ta pärimise teel naabruses oleva Perejaslavli vürstiriigi ning see tugevdas Moskvat väga. Kuid Tver oli algul ikkagi tugevam. Tveri suurvürst Mihhail Jaroslavitš sai XIV sajandi algul tatarlastelt jarlõki, valitsemiseks Vladimiri suurvürstina.

Tatarlased püüdsid Vene vürstiriike igal viisil nõrgendada ega lubanud ühel vürstil tugevneda teise arvel. Tol ajal Kuldhordis valitsev Uzbek oli võimsamaid khaane pärast Batu'd, kuid temagi kartis Vladimiri suurvürstiriigi tugevnemist. Seepärast ta toetas Mihhaili vastu Moskva vürsti Jüri Danilovitši (1303—1325). Khaan andis oma õe Jürile naiseks ning saatis talle tatari sõjaväe sõdimiseks Tveri suurvürstiga. Hoolimata tatarlaste abist sai Jüri tugevasti lüüa. Vangi langes isegi ta naine, Uzbeki õde, kes surigi vangis. Jüri süüdistas Mihhaili naise mürgitamises; ta saavutas khaanilt surmaotsuse Mihhailile ning sai soovitud jarlõki suurvürstina valitsemiseks, kuid varsti langes ta ise ühe Mihhaili poja käe läbi. Uzbek karistas Jüri tapjat surmaga, kuid suurvürsti-tiitli andis ikkagi Mihhaili teisele pojale — vürst Aleksander Mihhailovitšile.

Ivan Danilovitš Kalita. Moskvas järgnes Jürile tema vend Ivan Danilovitš (1325—1341), keda ta rikkuse pärast nimetati Kalitaks, s. o. rahakotiks. Ivan Kalita oli kaval ja osav valitseja. Ta ei valinud abinõusid oma tahte teostamiseks. Suurt toetust andis talle kirik, kelle huvides oli feodaalse killunemise kaotamine. Tugev riik pidi kaitsema kiriku õigusi tema poolt anastatud maadele ja tema poolt orjastatud talupoegadele. Vene metropoliidid ei elanud sel ajal enam tatarlaste

poolt rüüstatud Kiievis, vaid Vladimiris. Jüri Danilovitš ja Ivan Kalita oskasid metropoliit Peetri enda poole meelitada. Ta kolis Vladimirist Moskvasse ning sest ajast sai Moskva kõigi järgnevate metropoliitide asukohaks. Metropoliidi näol sai Moskva vürst endale mõjuvõimsa liitlase. Kirik kasutas kogu oma usulist mõju Moskva vürstide tugevdamiseks. Ähvardades kirikuvandega võis metropoliit sundida naaber-vürste Moskva tahtele alistuma. Peale selle olid kirikul laialdased asustatud maad ning ta võis aidata Moskva vürste nii raha kui ka sõjalise jõuga.

Meelitades enda poole kirikut, Ivan Kalita samal ajal ei säästnud kogutud rikkusi khaani, tema naiste ja lähikondlaste enda poole võitmiseks. Nii lõi ta endale Hordis tugeva toetajaskonna. Varsti kujunes talle juhus võtta tatarlaste abiga endale suurvürsti-au. 1327. aastal sõitis Tverri khaani saadik Tšol-khaan (Štšelkan, nagu teda nimetavad vene rahvalaulud) suure tatari sõjaväesalgaga. Tatarlased hakkasid linna riisuma, kuid tverlased tõusid nende vastu üles. Suurvürst Aleksander ise astus ülestõusnute etteotsa. Tšol-khaan ja tatarlased tapeti maha. Ivan Kalita ruttas Hordi ja pakkus khaanile oma abi, et ülestõusnuid karistada. Suure tatarlaste sõjaväega tungis Kalita Tveri vürstiriigi piiridesse ning rüüstas seda hirmsasti. Suurvürst Aleksander Mihhailovitš läks varju Pihkvasse. Metropoliit Feognost ähvardas pihkvalasi kirikust väljaheitmisega (kirikuvandega), kui nad suurvürsti välja ei anna. Aleksander põgenes Leetu. Pärastpoole tuli ta tagasi Tverri ning oskas khaanilt andestust saavutada, kuid hiljem kutsus khaan ta siiski Ivan Kalita nõuande järgi Hordi ja käskis ära tappa.

Moskva vürst saavutas oma eesmärgi. Pärast Tveri rahustamist aastal 1328 sai ta Vladimiri suurvürsti tiitli. Khaan andis talle õiguse koguda tatarlaste panist kogu Venemaalt ja tuua seda ise Hordi. Seetõttu tõusis tugevasti Ivan Kalita tähtsus teiste Vene vürstide hulgas, tal oli nende üle mõnesugune võim. Teisest küljest sai ta ka tatarlaste suhtes iseseisvamaks. Osa panisest jättis ta endale ning rikastus sel moel. Ivan Ka-

lita laiendas tunduvalt oma valdusi naabervürstide arvel. Püsivalt, põlgamata ühtegi abinõud, ümardas ta oma riigi piire, kustpoolt ostes, kustpoolt jõuga võttes. Oma võimu tugevdamiseks kasutas ta osavasti ära tatarlasi. Ivan Kalita — Marxi sõnade järgi — muutis khaani tööriistaks, kelle abil ta sai lahti kõige kardetavamamaist võistlejaist ning kõrvaldas teelt igasugused võimuhaaramise takistused. Ta ei vallutanud osatisriike, kuid märkamatult pööras eranditult oma kasuks valutajate-tatarlaste õigused.

Surres jättis Ivan Kalita maha juba üsna suure vürstiriigi. Tema vend Jüri ja ta ise lisasid isalt päritud valdustele Možaiski ja veel mitu teist linna. Nüüd kuulus kogu Moskva jõgi Kolomnast kuni Možaiskini Moskva vürstidele. Nii hakkas kujunema tulevase Vene riigi territoorium.

Ivan Kalita oli niivõrd tugev, et suutis oma vürstiriigis luua teatud korra. Kroonikakirjutaja kinnitab, et tema ajal „algas suur vaikus üle kogu Venemaa ning tatarlased lakkasid temaga sõdimast“. Ka siseriigis sai julgeolek kindlamaks ning vähenesid mõrvamised.

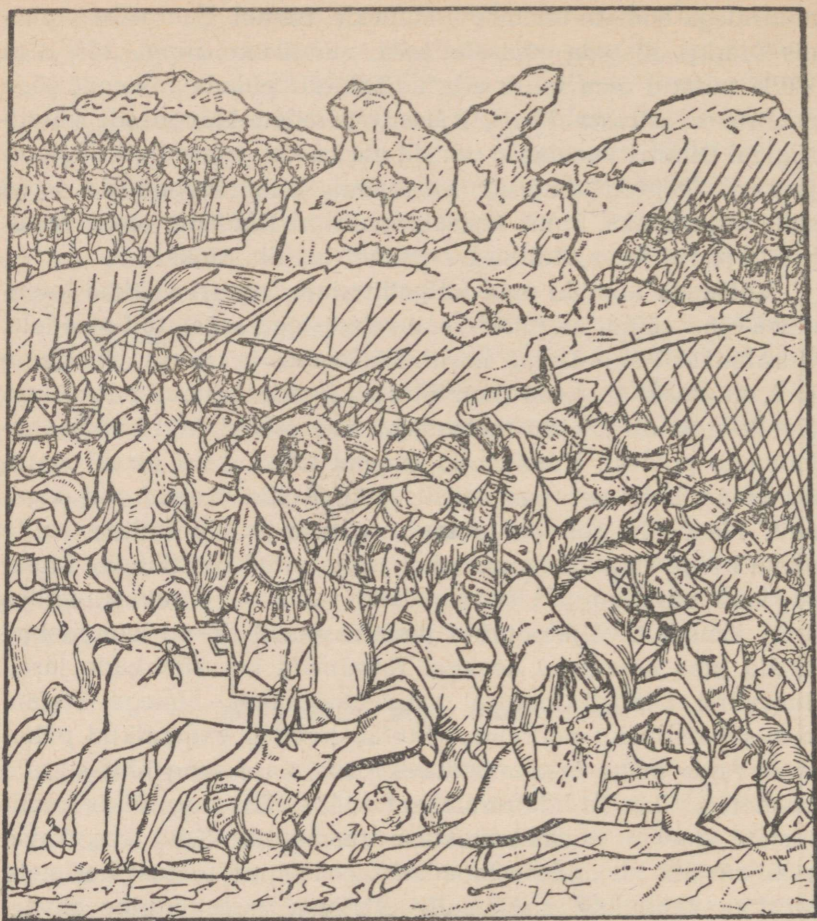
§ 29. Võitluse algus tatarlastega.

Dimitri Donskoi. Pärast Ivan Kalita surma jätkus Moskva vürstiriigi tugevnemine. Vladimiri suurvürstiriik jäi alatiseks Ivan Kalita järeleulijate kätte. Ainult 1359. aastal, kui suri ta teine poeg Ivan II ning Moskva troon läks üle viimase alaealisele pojale Dimitri Ivanovitšile (1359—1389), katsusid naabervürstid alaealiselt Moskva vürstilt suurvürsti-tiitlit ära võtta. Kuid Moskva bojaarid saavutasid Hordis oma vürstile suurvürstiks kinnitamise, panid poisikese Dimitri hobuse selga ning astusid välja sõjakäigule tema võistleja — Suzdali vürsti — vastu. Võit jäi Moskvale ning Dimitri sai Vladimiri endale.

Dimitri ajal saavutas Moskva vürstiriik suure võimsuse. Ta kindlustas tugevasti oma pealinna Moskvat, piirates selle kivi-

müüridega endiste tammepuumüüride asemel. Energiliselt püüdis Dimitri alistada enesele teisi vürstiriike ning „tõi kõik Vene vürstid oma tahte alla“. Tal tuli pidada pikemat sõda naabruses asuvate Tveri, Rjasani ja Nižni-Novgorodi vürstiriigiga. Dimitri vaenlased otsisid abi Leedu suurvürsti Olgierdi juurest. Olgierd tungiski Moskvani, kuid kivimüürid tegid selle võitmatuks. Suurt kaasabi osutasid Dimitrile tema vasallid, bojaarid ja vaimulikud, eriti metropoliit Aleksei.

Võtšegda komide maa külgeliitmine. Dimitri hakkas laiendada oma võimu ka mitte-vene rahvastega asustatud maadele. Uuralimaal Põhja-Dvina harul Võtšegdal ja Kama jõe ülemjooksul elasid sürjanid (komid) ning nende hõimud permlased. Nende maa oli kaetud metsadega, mis olid rikkad karusnahloomade poolest. Komid olid osavad kütid. Nad elasid suguharudena, kelle eesotsas seisid väikevürstid. Komid olid paganad. Nende hulgas oli levinud pühade puude kultus, mille okste külge riputati loomanahakesi ja muid ohvriande. Samasugused ohvriannid täitsid pühakodasid — onnikesi, milles hoiti jämedalt väljatöötatud jumalakujusid. Vene kaupmehed käisid juba ammustel aegadel Komimaal karusnahkade järel. Suurvürst Dimitri toetusel asus üks munk, nimega Stefan, komisid ristiusku pöörama. Stefan hävitas paganlikud pühad, raius maha eriti austatava püha kase ning ehitas selle asemele kiriku. Ta leiutas sürjanite tähestiku ning tõlkis komisürjani keelde jumalateenistuse raamatud. Kuid see katse komi-sürjani kirjanduse loomiseks ei leidnud toetust harimata Moskva vaimulikkonna poolt. Ristiusu vastuvõtmine ähvardas komisid orjastamisega. Piiskopina nende maale määratud Stefan ehitas Võmi jõe Võtšegda jõkke suubumise kohale kindlustatud linnakese. Umbruskonna maad ja kalapüügikohad võeti elanikelt ära ning kuulutati piiskopi omaks. Piiskop sai nagu ainuvalitsejaks kogu maa üle ning elanikkond sattus feodaalsõltuvusse temast. Koos ristiusuga levitas piiskop ka Moskva suurvürsti võimu. Moskva maksunõudjad käisid Võtšegdal ning koorisid kohaliku rahva paljaks.

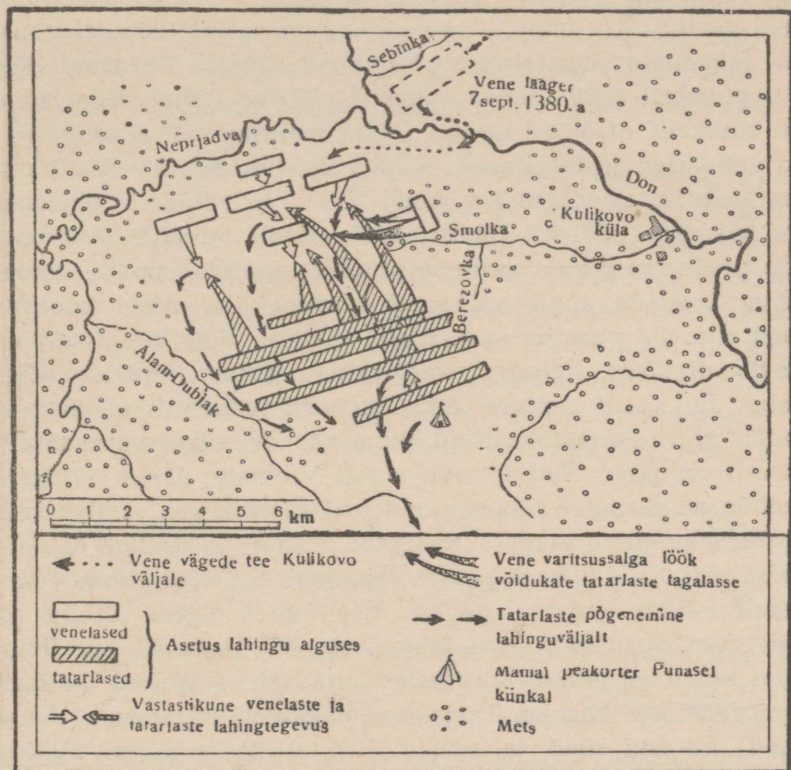

Kulikovo lahing. *Sergi Radonežski elulugu.*

Kulikovo lahing. Dimitri ajal sai Moskva suurvürstiriik nii tugevaks, et astus võitlusse tatarlastega. Selle juures Dimitri leidis toetust kogu vene rahva poolt. Sel ajal kui Moskva tugevnes, Kuld-hordis aina süvenes feodaalne killunemine. Kuld-hordi riigi üksikuis osades kerkisid esile iseseisvad khaa-

nid, kes võitlesid omavahel võimu pärast. Suurima võimu poolt kerkis tatari feodaalide hulgast esile vürst Mamai, kes valitses Hordi suurima osa üle.

Aastal 1378 tungis Mamai poolt saadetud tatarlaste sõja-

Kulikovo lahing (8. sept. 1380).

vägi Rjasanimaale, et Moskvasse minna, kuid sai Voža jõel kõvasti lüüa. Siis Mamai astus liitu Leedu suurvürsti Jagailoga. Suure sõjaväega astus Mamai välja sõjakäigule. Rjasani suurvürst sõlmis liidu Mamaiga, lootes tema kaasabil hävitada Moskvat. Dimitri omalt poolt kogus 150 000-mehelise sõjaväe.

Tema lipu all astus välja suur arv Vene vürste. Liitusid isegi kaks Leedu vürsti, Olgiardi pojad, kellega koos tulid Valge-Vene polgud. Nende vägedega läks Dimitri üle Okaa jõe ning jõudis Donini. Siin ta kutsus kokku sõjanõukogu. Puhkesid vaidlused. Ühed ütlesid: „Mine, vürst, üle Doni!“ Teised vaidlesid vastu: „Ära mine, sest vaenlasi on palju!“ Dimitri nõustus julgemate arvamisega. Sõjaväed läksid üle Doni jõe. 8. septembril 1380 toimus suurel Kulikovo väljal, Neprjadva jõe suudmes otsustav lahing. Välja ümbritsevail künkail seisis venelased ja tatarlased. Niipea kui hommikune udu haihtus, laskusid ühed kui ka teised Kulikovo väljale. Vaimustades sõjaväge pöördus Dimitri mitte ainult vürstide ja bojaaride poole, vaid ka „nooremate“ (mitteaadlike) poole, „talurahva poegade poole väikesest suureni“, kelledest koosnes tema sõjaväe peamine osa. Algas lahing. Veri voolas mitme versta ulatuses, hobused said astuda ainult laipadel, sõjamehed hukkusid kapjade all, lämbusid tunglemisest. Esmalt kaldus võit tatarlastele. Kuid Vene vägedel seisis varitsussalk Dimitri onupoja, Serpuhhovi vürsti Vladimir Andrejevitši ja Volõõniast pärineva väepealiku Bobroki juhtimisel. Varitsussalk kippus lahingusse, öeldes: „Kas kaua peame siin seisma? Mis abi meist on?“ Kuid Bobrok peatas sõjamehi, sest tuul puhus venelastele näkku. Kui tuul pööras, siis Bobrok ütles: „Nüüd on aeg!“ Varitsusvägi sööstis lahingusse. Värskete vägede ilmutamine kriitilisel hetkel tatarlaste selja taha otsustas lahingu lõpu venelaste kasuks. Tatarlased hakkasid põgenema. Venelased jälitasid neid ja võtsid ära tatarlaste laagri. Võidu eest Kulikovo väljal sai Dimitri hüüdnimeks Donskoi.

Varsti langes Mamai võitluses uue khaani Tohtamõšiga. Võitnud Mamai, tungis Tohtamõš 1382. aastal äkki Moskva peale. Ootamatusest rabatud, sõitis suurvürst Dimitri põhja poole sõjaväge koguma. Tema järel tahtsid ka bojaarid põgeneda linnast. Siis puhkes Moskvas ülestõus. Moskvalased panid väravaile valve ega lasknud kedagi Kremlist välja peale suurvürstinna ja metropoliidi. Kui tatarlased katsetasid võtta

Kremli rünnakuga, kallased moskvalased neid üle keeva veega, pildusid kividega ning tulistasid tulirelvadest. Tohtamõš ei suutnud Moskvat ära võtta. Pärast kolmepäevast lahingut astusid tatarlased läbirääkimistesse ning said pettuse teel Moskva kätte, olles vandega töötanud, et nad ei puuduta linna. Vaevalt olid linnaväravad avatud, kui tatarlased tungisid Kremli, tapsid maha tema kaitsjad, rüüstasid linna paljaks ja panid põlema. Pärast seda ebaõnnestumist pidi Dimitri endisel viisil tatarlastele panist maksma.

Nii siis Kulikovo lahing veel ei vabastanud Kirde-Venemaad tatari ikkest, kuid selle tähtsus oli siiski suur; ta näitas, et on võimalik purustada tatarlasi vene rahva üksmeele ja jõudude liitumise puhul. Uhtlasi lõi ta Kuld-hordi võimsuse kõikuma. Rahvusliku iseseisvuse eest võitlemise keskuseks sai Moskva. Kulikovo lahing näitas, et Ida-Euroopa „... riigikaitse huvid türklaste, mongolite ja teiste Idamaa rahvaste pealetungi vastu nõudsid viivitamata kiiret tsentraliseeritud riikide asutamist, mis oleksid suutelised peatama pealetungi survet“¹.

§ 30. Feodaalne võitlus XV sajandi esimesel poolel.

Nižni-Novgorodi vürstiriigi külgeliitmine. Dimitri Donskoi poja — suurvürst Vassili I Dimitrijevitši (1389—1425) ajal liideti Moskva külge Nižni-Novgorodi vürstiriik. Vassili Dimitrijevitš ostis khaanilt jarlõki selle vürstiriigi peale. Kuid Nižni-Novgorodi saatust ei otsustanud khaani jarlõkk, vaid Nižni-Novgorodi feodaalid, kellele oli kasulikum teenida võimsamat Moskva suurvürsti. Niipea kui Moskva väed jõudsid Nižni-Novgorodi alla, teatasid Nižni-Novgorodi bojaarid oma vürstile: „Härra vürst, ära looda meie peale, meie ei ole enam sinu omad ega sinu poolt, vaid sinu vastu.“ Nižni-Novgorodi

¹ Stalin, Marksism ja rahvus- ning koloniaalküsimus, 1939, lk. 97.

vürst võeti kinni ja pandi vangi. Koos Nižni-Novgorodiga liideti ka mordvalastega asustatud maad Okaa jõel.

Suurvürsti võit osastisvürstide üle Moskva vürstiriigis. Vassili Dimitrijevitš jättis oma pojale suurvürst Vassili Vassiljevitšile (1425—1462) suure ja tugeva vürstiriigi, mis oma suuruse ja materiaalsete ressursside rohkuse poolest ületas nii võrd kõik ülejäänud vürstiriigid, et võitlusest temaga ei võinud olla juttugi.

Nüüd jäi veel üle kaotada feodaalne killunemine Moskva vürstiriigi enese piirides. Vassili Vassiljevitši valitsemine on tähistatud veriste tülidega Moskva vürstiperekonnas. Tema onu, osastisvürst Jüri Dimitrijevitš, astus tema võistlejaks suurvürsti kohale. Khaan otsustas tüli Vassili kasuks. Siis puhkes avalik sõda võistlejate vahel. See võitlus kestis umbes 20 aastat. Sellest võtsid aktiivselt osa Jüri Dimitrijevitši pojad Vassili Kossoi ja Dimitri Šemjaka. Moskva käis mitu korda käest kätte. Kui suurvürst oli kord palverännakul Troitski kloostriis, sõitis salk Šemjaka sõjamehi saanidel roguskite alla peidetuna kloostri juurde, vangistas valve ning tungis kloostriõue. Vassili viidi Moskvasse ja torgati seal pimedaks, millest ta sai hüüdnimeks Pime. Ta saadeti asumisele Uglitšisse. Kuid varsti hakkas endise suurvürsti juurde hulgana kokku voolama tema vasalle. Pime Vassili liikus nendega Moskva peale. Šemjaka läks talle vastu sõjaväega. Tema äraolekul Vassili pooldajad tungisid Moskvasse ja Šemjaka oli sunnitud põgenema. Mõne aasta pärast ta mürgitati. Šemjaka surmaga võitlus lõppes. Selles kodusõjas hoidsid Vassili poole mitte ainult ilmalikud feodaalid ja vaimulikud, vaid ka rahva alamad kihid, kes feodaalsõdade all palju kannatasid. Rahva muinasjuttudes „Šemjaka kohtumõistmisest“ on säilinud mälestus Šemjakast kui rahaahnest kohtunikust-alkäemaksuvõtjast.

Vassili Pimeda võit osastisvürstide üle Moskva vürstiriigis oli väga tähtsaks etapiks feodaalse killunemise likvideerimise käigus, ilma milleta oli võimatu liita kõiki Vene maid ühiseks riigiks.

Võitlus vürstiperekonnas ei peatanud Moskva vürstiriigi edasist tugevnemist, sest et sel ajal feodaalide enamikule, eriti vabadele teenistujaile ja kirikule, oli vaja tugevat riiki, kes kaitseks nende huve, kindlustaks nende maade omandusõigust, kaitseks nende maid vaenlase pealetungi eest, hoiaks nende talupoegi sõnakuulmises. Seepärast Moskva suurvürsti otsesed vasallid toetasid teda nii üksmeelselt. Kuid ka linlastele ja talupoegadele oli ühinenud feodaalriik parem kui endine feodaalne killunemine. Uhtne, tugev riik kindlustas neile rahu, mida ei olnud enne, vürstide alatiste omavaheliste sõdade ajal.

Kaubanduse arenemine kõrvaldas aegamööda üksikute vürstiriikide majandusliku suletuse. Vajadus võidelda tatarlaste vastu ühendas vene rahva tugevaima vürsti — Moskva suurvürsti — lippude alla. Kord-korralt teostus killustunud feodaalvürstiriikide ühtesulamine ühtsesse feodaalsesse riiki.

Elu-olu ja kultuur Kirde-Venemaal XIV sajandil ja XV sajandi algul. Tatarlaste rüüstamine pidurdas väga tugevasti Kirde-Venemaa kultuurilist arenemist. Tatarlaste röövretked ja lakkamatud feodaalsõjad mõjutasid raskesti töötavate masside elu. Peale Kuld-hordi panise kannatasid talupojad ja linnaelanikud oma feodaalide julma kurnamise all. Kõikjal valitses tugeva õigus. Feodaalid, tuginedes oma sõjameestele, tarvitasid omavoli ja riisusid, alistumata isegi vürstidele. Ajaloo allikad jutustavad näiteks Možaiski maaomanikust Luka Kolotskist. Ta ei olnud pärit nimekast soost, kuid ta rikastus, ehitas suure ja ilusa mõisa, mitte halvema kui vürsti oma, kogus maleva, pidutses, sõitis jahile, pidas palju jahikulle, koeri ja taltutatud karusid. Ta käitus täiesti omavoliliselt. Kui Možaiski vürsti kütid sõitsid jahile, tungis Kolotski neile kallale, peksis neid, võttis neilt ära jahikullid ja -koerad, vürsti saadikuile vastas ta kõrgilt ja karmilt. Sellise feodaalide omavoli all kannatasid kõige rohkem talupojad.

Et rahva alamaid kihte sõnakuulmises hoida, võtsid vürstid tarvitusele kõige julmemaid karistusi: peksmine nuudiga, keele või kõrvade äralõikamine, silmade väljatorkimine. Võitluses maa ja võimu pärast tarvitasid vürstid mitte vähem julmi abinõusid ka üksteise vastu.

XIV sajandist ei ole säilinud selliseid suurepäraseid kunstimälestisi ega nii suureandelisi kirjanustooteid kui XI—XII sajandist, ajast enne tatarlaste sissetungi. Kirjaoskajaid inimesi oli vähe. Isegi suurvürst Vassili Pime oli „raamatuvõõras ja kirjaoskamatu“. Rahva hulgas valitses toores ebask, usk nõidusse. Nõidumises kahtlustatavaid põletati tuleriitadel. Sel-

lest hoolimata ei tardunud kultuurielu hoopis. Metropoliidi õukonnas jätkus kroonikaliste kokkuvõtete koostamise töö. Võitlus rahvusliku iseseisvuse eest leidis kajastust jutustustes, milledes kirjeldati Aleksander Nevski vägitegusid („Elukäik“, s. o. vürst Aleksandri elulugu) ja venelaste võitu Kulikovo väljal („Jutustus lahingust Mamaiga“). Novgorodis, mis oli vähe puudutatud tatarlaste sissetungist, ehitati XIV ja XV sajandil niihästi suurepärase seinamaalidega kaunistatud kirikuid kui ka eraehitisi. Tähelepanav on XV sajandil Novgorodi linnuses piiskopi poolt ehitatud loss torniga. Mitmed neist suurepäraresetest mälestusmärkidest hävitati Novgorodi okupeerinud sakslaste poolt.

Selle järgi, kuidas rikastus ning tugevnes Moskva, ilmnes temas ka tõus kunstide alal. XV sajandi algul töötas kuulus vene kunstnik Andrei Rubljov. Tema poolt maalitud ikoonid hoitakse alles meie muuseumides ning need paistavad silma haruldase värvide kooskõla ja õrnuse poolest.

XI peatük k.

Timuri riik ja Kuld-hordi lagunemine.

§ 31. Timuri riik. Usbekid.

Samarkandi vallutamine Timuri poolt. XIV sajandi teisel poolel hakkasid Kuld-hordis avalduma languse ja lagunemise tunnused. Tatari vürstid, üksikute ulusside valitsejad, lakkasid Kuld-hordi khaani sõna kuulamast. Feodaalid kukutasid mitte-meeldivaid khaane ja panid asemele uusi oma tahte järgi. Sageli võitles mitu khaani üheaegselt omavahel võimu pärast. Raske löögi andis Kuld-hordile Timuri riigi asutamine Kesk-Aasias XIV sajandi lõpul, mille koosseisu läks osa Kuld-hordi khaanide valdusi.

Kesk-Aasias tegi feodaliseerimise protsess XIV sajandil suuri edusamme. Kujunes välja feodaalne suurmaaomandus. Talupojad kandsid raskeid koormisi khaanide ja teiste feodaalide kasuks. Feodaalid astusid võitlusse khaanidega. Tšagatai ulussi idaosa eraldus ning lõi omaette riigi. Lääne-Tšagatais olid ülekaalus türgi suguharud ning siin elavad mongolid türgistusid. XIV sajandi keskel tõusis silmapaistvale kohale üks türgi-mongoli feodaalidest — Timur (Tamerlan). Tema ümber koondus mõnesaja-meheline sõjavägi. Ta astus sellega Samarkandi valitseja Husseini juurde teenistusse ning võttis koos temaga osa sõjakäikudest.

Samarkand oli tol ajal suur ja rikas linn käsitöölised ja kaupmeestest elanikkonnaga. Samarkandi käsitöölised kannatasid palju feodaalide rõhumise all. Aastal 1365 tungisid mon-

golid Kesk-Aasia idarajoonidest Samarkandi. Timur ja Hussein põgenesid. Samarkandi linna rahvas ühines linnakaitse korraldamiseks. Linlaste etteotsa astus puuvillapuhastaja Abu-Bekr-Kelevi. Linna töötava rahva abil nad haarasid võimu ning organiseerisid Samarkandi kaitset. Pärast pikemat võitlust õnnestus neil mongoleid tagasi lüüa. Saavutanud võidu, hoidis linna-rahvas võimu enda käes. Kuid järgmisel aastal Hussein ja Timur tulid tagasi. Nad meelitasid peibutavate lubadustega Abu-Bekri enda juurde laagrisse ja hukkasid tema.

1370. a. Timur kukutas Husseinini ning sai valitsejaks Samarkandi, Buhhaara ja kogu maa üle Amu-Darja ja Sõr-Darja jõe vahel (Jõgede-vahemik). Ta lõi tugeva sõjaväe nomadiseerivaist tšagatailastest (Tšagatai ulussi elanikest) ning asus ümbruskonna maid vallutama.

Timuri vallutused. Timur unistas ülemaailmalise impeeriumi loomisest. „Kogu asustatud maailmaosa,“ ütles ta, „ei vääri seda, et sellel oleks kaks kuningat.“ Ta vallutas Horesmi. Horesmi pealinn Urgentš võistles kaubanduses Samarkandiga. Timur käskis Urgentši maatasa lõhkuda. Osa elanikkonnast viidi üle Samarkandi, ning kohale, kus asus Urgentš, külvati oder. Siis Timur asus teele Pärsiasse. Sõjakäik kestis viis aastat ning lõppes Pärsia vallutamiseга. Sel ajal Kuld-hord ühines khaan Tohtamõši võimu all. Horesmi kuulus veel äsja tema piiridesse. Tohtamõš kasutas Timuri äraolekut, kes oli läinud sõjakäiguga Pärsiasse ja tungis Horesmi. Elanikkond läks tema poole üle, kuid siis tuli Timur kiiresti sõjakäigult tagasi. Õien-danud arved ülestõusnud horesmlastega, läks ta põhja poole Tohtamõši valdustesse Lääne-Siberisse ning purustas tema.

XIV sajandi lõpul tungis Timur Taga-Kaukaasiasse, rüüstas Aserbaidžani, Armeenia ja Gruusia ning piiras Gruusia kuningat Bagratti Tbilisis. Grusiinlased tegid meeletliku väljaltungi. „Nagu kotkad kureparvele, nagu lõvi härjakarja kallale“ söötsid grusiinlased vaenlaste peale, kuid tulemusteta. Hoolimata grusiinlaste vaprast vastupanust, vallutas Timur Tbilisi rünnakuga. Kuningas Bagrat sattus vangi. Kuid Timur ei saa-

nud veel lahkudagi, kui grusiinlased tõusid uuesti üles. Bagrat lubas Timurile alistada maa tema võimule, kui saab vabaduse. Timur laskis tal minna Gruusiasse, kuid Bagrat liitus seal üles-tõusnutega. Kitsal kuristikuteel varitsesid grusiinlased vaenlasi ja hävitasid nad. Siis Timur läks grusiinlaste vastu veel suurema sõjaväega. Täiesti laastatud Gruusia oli sunnitud alistuma.

Timuri valdused ulatusid hoopis lähedale Kuld-hordi valdustele. Tohtamõš katsus peatada Timuri edasitungi, kuid sai põhjalikult lüüa Tereki jõel. Timur läks Kuld-hordi piiridesse, purustas Sarai, jõudis kuni Vene linna Jeletsini, rüüstas seda ning pöördus tagasi Taga-Kaukaasiasse. Viimaseil eluaastail tegeles Timur Pärsia lõpliku vallutamise ja sõjakäigu korraldamisega Indiasse. Siis algas sõda türklastega, mis lõppes Türgi sultani Bajasidi vangivõtmisega.

Timur oli silmapaistev oma erakordse julmuse poolest. Ta karistas halastamatult iga vastupanukatse eest.

Vallutatud linnade elanikkond hävitati peaaegu viimase ni, välja arvatud käsitöölised, kes viidi vangi. Oma võitude mälestuseks käskis Timur püstitada kurgaanid tapetud vaenlaste kolpadest.

Timuri poolt vallutatud maadest loodi hiigel-feodaalriik. Uksikuid osi sellest riigist jagas Timur valitsemiseks oma poegadele ja pojapoegadele. Maa kuulus feodaalidele, kes ise seda ei majandanud, vaid seda väikeste kruntidena talupoegadele rentisid. Talupojad pidid maksma maaomanikele kruntrenti ja tegema teoorjust.

Timuri riigi pealinn oli Samarkand. Siin Timur ehitas hulga toredaid ehitisi, millede varemed on säilinud meie päevini. Kõverate ja kitsaste tänavate asemele käskis Timur rajada laia prügitatud tänavat. Selle mõlemal pool ääres olid poed. Korraldati linna varustamine veega. Ümber Samarkandi laiusid õitsvad aiad. Timuri ajal kujunes Samarkand suure karavan-kau-banduse keskkohaks. Ta oli ka suur käsitööstuse tsentrum, sest Timur ajas vallutatud linnadest Samarkandi kokku meistreid ja kunstnikke.

Timuri järglastest oli silmapaistvam Ulugbek, teaduse ja luule kaitsja, kes Samarkandi lähedale asutas tähelepanuväärse observatooriumi, kus tehti väga täpseid arvutusi. Tema ajal elas kuulus poeet ja mõttetark Navoi, kuulsa poemi „Farhad ja Širin“ ning teiste teoste autor.

Usbekid ja kirgiisid. Pärast Timuri surma (1405) lagunes tema riik koost. Tema pärijate vahel algasid kodusõjad. Otsustava hoobi andsid Timuri riigile usbekid.

Usbekid kujutasid endast mitmete suguharude ühendust, kes nomadiseerisid Kesk-Aasia steppides. Usbekid kuulusid varem Kuld-hordi koosseisu ning nimetasid endid usbekideks Kuld-hordi khaani Uzbeki nime järgi. Peategevuseks oli usbekidel karjakasvatus.

XVI sajandi alguseks ühinesid usbekid khaan Šeibani valitsemise all. Tema ajal tungisid usbekid Amu-Darja ja Sõr-Darja Jõgede-vahemikku, hakkasid paigustuma viljakais orgudes ning üle minema põlluharimisele. Šeibani vallutas Samarkandi ja seejärel Buhhaara ning allutas endale kõik Timuri järeltulijate valdused.

Kuid usbekidel ei kujunenud tsentraliseeritud riiki; nende valdused jagunesid mitmeks vürstiriigiks, millede eesotsas seisid üksikud usbeki sultanid; nende vahel käisid alatised feodaalsõjad. Usbeki khaanide ajal kaotas Samarkand oma tähtsuse ning pealinnaks sai Buhhaara. Iseseisev usbeki khaaniriik tekkis XVI sajandil samuti Hiivas.

Kõrvuti usbekkidega mainitakse Kesk-Aasias XVI sajandil kirgiise. Nagu oletatakse, tulid nad Kesk-Aasiasse Jenissei ülemjooksult. Osa kirgiise jäi Jenisseimaale veel kuni XVII sajandini.

§ 32. Volgamaade ja Krimmi rahvad tatarlaste võimu all.

Kaasani khaaniriik. XV sajandil lagunes Kuld-hord mitmeks iseseisvaks khaaniriigiks. See oli põhjustatud feodaalsuhete

arengust Kuld-hordi üksikuis piirkondades. Kohtadel tugevnesid feodaalid, kes ekspuuteerisid kohalikku põllumajanduslikku ja rändkarjamajandusest elatuvat rahvast. Nad taotlesid enestele poliitilist rippumatust Kuld-hordist. Timuri sissetung oli viimaseks hoobiks, millest Kuld-hord enam ei suutnud toibuda.

Kama Volga jõkke suubumiskoha lähedal, kus kunagi oli olnud Bulgaaria riik, tekkis XV sajandil Kaasani khaaniriik.

Uue khaaniriigi pealinn Kaasan seisis järsul künkal Kasanka jõe kaldal ning oli kaitstud mitte ainult puuseintega, vaid ka ümbritsevate soodega. Pärast Kesk-Volgamaade vallutamist tatarlaste poolt segunesid Kaasanimaal põliselanikud — bulgaarlased — vallutajatega ning moodustasid khaaniriigi rahvastiku põhituuma, mis hiljem täiendus tatarlaste juurdevooluga teistest tatarlaste maadest. Erinevalt stepirajoonidest, kus valitses rändkarjapidamine, oli Kaasanimaal juba bulgaarlaste ajast elanike peategevusalaks põlluharimine. Volga ja temasse suubuvad jõed olid kalarikkad ning ümbruskonna metsad olid rikkad karusloomade ja mesilaste poolest. Kalapüük, küttimine ja metsmesindus olid seepärast ka väga tähtsad majapidamisharud. Rohked karjamaad võimaldasid pidada suurt arvu kariloomi. Karjamajanduse saadused olid kaubaartikleiks. Kuulsad olid Kaasani ümbertöötatud nahad, mis läksid väljaveoks. Väljaveoobjektiks olid ka orjad. Kaasani tatarlased korraldasid sõjaretki naabruses asuvaile Vene piirkondadele ning võtsid rohkesti vange. Osa neist vangidest pidi harima tatari feodaalide põlde, ülejäänud müüdi kohalesõitnud kaupmeestele. Igal aastal peeti Volga Kaubasaarel laata. Siia sõitsid kokku vene kaupmehed, samuti ka kaupmehed Pärsiast, Buhhaarast ja Hiivast.

Kaasani khaaniriigis kuulus võim feodaalidele-maaomanikele. Nende eesotsas seisis khaan; temale allusid bekid (vürstid) ja aadlikud ehk tatari keeli mursad. Feodaalide hulka kuulus ka muhamedi usu vaimulikkond. Ulemvaimulik kandis „seid'i“ nimetust. Vaimulikkond oli Kaasanis väga võimas.

Isegi khaan tuli hobuselt maha, kui seid vastu tuli. Khaan ja teised feodaalid kogusid lihtrahvalt („mustadelt“) jassakki (panist) raha, mee ja teiste produktide näol.

Oma olemasolu esimesil aastail oli Kaasani khaaniriik külalalt tugev riik. Kaasani khaan Ulu-Muhamed vallutas ajutiseks isegi Nižni-Novgorodi. Suzdali juures lõid Kaasani tatarlased tugevasti Moskva suurvürsti Vassili Pimedat ning võtsid tema enese vang. Vassili Pime vabastati ainult suure lunaraha eest. Kuid hiljem seesmised tülid nõrgestasid väga Kaasani khaaniriiki. Kaasani feodaalide vahel polnud üksmeelt ning nende vahel käis äge võitlus võimu ja jassaki pärast. Omavahel vaenutsevate feodaalide rühmitised panid khaane ametisse ja kukutasid ebameeldivaid khaane. Seda võitlust kasutasid Moskva ja Krimm. Nad segasid end Kaasani khaaniriigi asjusse ning panid Kaasani troonile oma käsilasi.

Volgamaad tatari võimu all. Tatarlaste võimu all olid ammust ajast Kesk-Volgamail elanud mordvalased, marid, udmurdid ja tšuvašid. Kõik need rahvad läksid juba tol ajal üle põlluharimisele, kuid küttimine ja metsmesindus etendas veel ikka nende majapidamises olulist osa. Alistanud need rahvad, panid tatarlased neile peale jassaki nuginahkade, mee või raha näol. Maridel, tšuvašidel, mordvalastel ja udmurtidel oli sugukondlik kord juba lagunened; nende üle valitsesid suguharu väikevürstid. Need väikevürstid tataristusid ruttu, sulasid ühte tatari feodaalidega ning koos nendega kurnasid oma suguharukaaslasid.

Tatari khaanidele allusid ka baškiirid, kes rändlesid Belaja ja Ufa jõe ümbruses. Baškiiride peategevuseks oli karjandus. Eluülpidamise abivahendiks oli neil küttimine. Nad maksid tatari khaanidele jassakki nuginahkadega.

Nogai-hord. XV sajandi alguses tekkis Volga ja Jaiki (Uurali) jõe vahel suur iseseisev, oma vürstide poolt valitsetav hord. Seda hordi hakati nimetama Nogai-hordiks, sest selle koosseisu kuulusid mõned suguharud, kes kunagi allusid Nogaille. Nogailased jätkasid tegelemist karjakasvatamisega ja

pidasid kinni nomadiseerivast eluviisist. Hord jagunes väikes-
teks ulussideks, millede eesotsas seisid vürstiperekonna liik-
med peaaegu rippumatute valitsejatena; ühte vürstidest loeti
peavürstiks.

Krimmi khaaniriik. XV sajandil tekkis Krimmis iseseisev
khaaniriik. Tatarlastele kuulus Krimmi poolsaare põhjapoolne
stepiline osa. Stepiosast mägedega eraldatud rannik oli anas-
tatud itaallaste poolt. Pärast ristisõdu said kaks võimsat Itaalia
kaubanduslikku vabariiki — Veneetsia ja Genua — tähtsai-
mate Idamaile viivate kaubateede valitsejaks. Veneetsia ja
Genua kaupmehed tungisid Mustale merele ning vallutasid
tähtsaimad Krimmi sadamad, surudes kreeklased sealt välja.
Musta mere turgude pärast tekkis Veneetsia ja Genua vahel
võitlus. Võitis Genua, kelle võimule alistusid tähtsaimad
Krimmi rannaäärsed linnad. Genua kolooniate keskuseks oli
Kaffa (praegune Feodosia), kus siiamani on säilinud genua-
laste müüride ja tornide varemed. Genualased olid sunnitud
Krimmis tunnustama Kuld-hordi khaanide ülemvõimu, kuid nad
säilitasid oma seesmise iseseisvuse ning laiendasid oma võimu
kogu Krimmi lõunarannikule tema mitut tõugu rahvastikuga
(kreeklased, itaallased, armeenlased, juudid, tatarlased jt.).

Krimmi tatarlased tegelesid esialgu ainult karjandusega.
Oma karjadega rändlesid nad kaugel väljaspool poolsaart.
Kuid kõrvuti karjakasvatusega arenes neil järk-järgult ka
põlluharimine. Tatari khaanid hakkasid endile võtma maid
Krimmi põliselanikelt ja ka oma kaassuguharulastelt, kes olid
paigustunud poolsaarel. Feodaalide maa-aladel elavad tatari
talupojad pidid maksma neile kümnist ja tegema teoorjust.
Kristlased ja juudid maksid kruntrenti.

XV sajandil tugevnesid Krimmi tatarlased sedavõrd, et vali-
sid endile oma khaani — Hadži-Girei, keda loeti Džingis-
khaani järeltulijaks. Pärast tema surma algas ta poegade vahel
võitlus võimu pärast. Võitis tark ja andekas Mengli-Girei, kuid
temagi ei kindlustunud korraga troonile. Uks Krimmi suurfeo-
daal läks temaga tülli ja kutsus endale türklased abiks. Mengli-

Gireiga olid liidus genualased. 1475. a. ilmus Türgi sõjalaevastik Krimmi rannikuvetesse ning purustas Kaffa ja teised genualaste kindlused. Mengli-Girei võeti vangi ja viidi Konstantinopoli. Ulejäänud genualased sulasid ühte Krimmi tatarlastega.

Sultan lõi Krimmis Türgi vasall-khaaniriigi. Kokkuleppel Krimmi feodaalidega pani ta khaaniks Mengli-Girei. Krimmi khaanid olid kohustatud oma vägedega esimesel kutsel sultanile abiks tulema. Sultan pani oma garnisonid Kaffasse ja teistesse tähtsamasse Krimmi mereäärseisse linnadesse.

Mengli-Girei astus tihedasse liitu Moskva suurvürsti Ivan III-ga ning tema abiga purustas oma vaenlase — Kuld-hordi khaani. Liidus Moskvaga pidas Mengli-Girei visa sõda Leeduga ning mitmel korral teostas laastavaid rüüsteretki Ukrainasse; ta vallutas ning pani põlema Kiievi ning tungis sügavale Leedu vürstiriigi piiridesse. Poola kuningad, kes ühtlasi olid Leedu suurvürstid, maksid igal aastal Mengli-Gireile ja tema järeltulijaile suurt panist, et hoiduda nende röövretkedest. Ka Moskva vürstid saatsid Krimmi iga-aastasi „meeldetuletusi“, s. o. kingitusi.

Krimmi khaaniriik oli kõige tugevam tatarlaste khaaniriik Ida-Euroopas. Krimmi hordid oma alatiste ja laastavate röövretkedega tekitasid Vene maadele suurt kahju. See khaaniriik püsis kuni XVIII sajandi lõpuni.

§ 33. Siberi khaaniriik. Kasahhid.

Lääne-Siberi rahvad XV sajandil. Uuralist ida pool. Toboli jõe ümbruses elavad tatarlased lõid omaette Siberi khaaniriigi. XVI sajandil sai selle pealinnaks linn, mis asus Toboli jõe suudmes ja mida venelased nimetasid „Siberiks“. Siberi khaaniriik ei olnud ühtne riik. Ta jagunes suureks hulgaks väikesteks vürstiriikideks ehk ulussideks. Ulussi väikevürstid säilitasid suurel määral oma iseseisvuse.

Siberi tatarlased tegelesid karjandusega ja osalt ka põlluharimisega, kuid nende maa pearikkuse moodustas kallihinna-

liste karusloomade — sooblite, nugiste, kobraste, oravate jne. küllus. Jahipidamine andis Siberi tatarlastele kasuliku kauba vahetuskauplemiseks Aasia kultuursemate maade — Buhhaara ja Hiivaga. Siberi tatarlased hankisid karusnahku ka oma naabruses asuvate, jahipidamisest elatuvate rahvaste riisumisega, kellelt nad kogusid panist (jassakki) karusnahkades.

Tura ülemjooksul ja sellest põhja pool elasid mansid (vogulid), Irtõši alamjooksul ja Obil — hanted (ostjakid). Mõlemad need rahvad jagunesid väikesteks suguharudeks, kellede eesotsas seisid väikevürstid. Mansid elatusid jahipidamisest. Igal suguharul oli oma metsa-ala, kuhu ehitati püügiaiad põtrade tabamiseks ja seati üles iselaskjad. Mõnedes mansi suguharudes leidis juba (alles väga nõrku) põllupidamise ja karjakasvatuse algeid. Hanted elatusid peamiselt kalapüügist. Need hanted, kes elasid tundras, kasvasid põhjapõtrade karju.

Mansid ja hanted olid paganad: hantede juures valitses karu kultus, keda nad pidasid oma esivanemaks. Seepärast, kui karu tapeti, siis sooritati tema juures püha tantsu lauluga, et „lunastada oma süüd“.

Tatarlased alistasid mansid ja hanted ning sundisid neid maksma jassakki karusnahkadega. Sõja puhul pidid voguli ja ostjaki väikevürstid tulema oma sõjameestega abiks tatarlastele.

Hantedest põhja pool rändlesid tundrais neenetsid (samojeedid) oma põdrakarjadega. Kevadeks nad rändasid Obi kaldale kala püüdma. Ääretuis tundrais olid neenetsid kättesaamatud vallutajaile ning seepärast nad ei sattunud tatarlaste võimu alla.

Kasahhi khaaniriigi asutamine. XV sajandi keskel tekkis ida pool Uuralit, praeguses Kasahstanis, teine riik — Kasahhi khaaniriik. Selle koosseisu moodustanud rändrahvad kuulusid varem usbeki suguharude liitu. XV sajandi keskel nad eraldusid usbekkidest ning asutasid iseseisva riigi. Oma nime said kasahhid just sellepärast, et nad eraldusid usbekkidest (sõna „kasahh“ tähendab türgi keeles „oma rahvast eraldunud inimene“).

Vene rahvusriigi loomine.

XII peatükk.

Vürst Ivan III ja Vassilj III valitsemine.

§ 34. Vene riigi territooriumi kujunemine.

Kirde-Venemaa ühinemine. XIV sajandist alates muutusid majanduslikud sidemed üksikute Vene vürstiriikide vahel tihedamaks. See soodustas nende järk-järgulist liitumist üheks rahvuslikuks Vene riigiks. Ühinemise protsess kiirendus vajadusest organiseerida ühisel jõul kaitset tatarlaste ja teiste väliste vaenlaste vastu.

Vassili Pimeda poja Ivan III (1462—1505) ajal liitis Moskva suurvürstiriik enda külge peaaegu kõik Kirde-Venemaa maad.

Maade hulgast, mis selle ajani säilitasid oma sõltumatuse, oli kõige laialdasem Novgorodimaa, mille koosseisu kuulusid määratu suured koloniaalvaldused. Novgorodi valitsesid ikka veel vetš ning valitud possadnikud ja tuhatnikud. Novgorod sõlmis suurvürstidega lepinguid, kuid Novgorodi bojaarid nägid väga hästi, et nende vabadustele saabub lõpp. Novgorodi bojaaride hulgas oli rühm, kes oli valmis Leeduga ühinema, et säilitada oma endised õigused. Selle partei eesotsas seisis rikas ja mõjukas Boretskite perekond. Uks neist oli Novgorodi possadnikuks. Võitlust Moskva juhtis tema ema, energiline Marfa Boretskaja. Boretski pooldajad karjusid vetšel: „Meie ei taha kanda Moskva suurvürsti pärusmaa

nimel! Meie oleme vabad inimesed, meie ei taha kannatada Moskva ülekohut, tahame olla kuningas Kasimiri poolt."

1471. aastal reetsid Novgorodi bojaarid ja andsid end Leedu suurvürsti Kasimiri võimu alla (kes oli ühtlasi ka Poola kuningas). Vastupidi sellele seisis Novgorodi kehvistu ühinemise eest Moskva, kellega Novgorod oli lähedalt seotud ühise keele ja kultuuriga. Ivan III läks suure väega sõjakäigule Novgorodi vastu. Otsustavas lahingus Šeloni jõel sai Novgorodi vägi lüüa. Novgo-

rodi käsitöolistest sõdurid, kes vaevalt püsisid otse adra eest võetud hobuste seljas, hakkasid korratult põgenema. Linnas tekkis toidupuudus ning kõige vaesem rahvakiht sundis bojaare suurvürstiga läbirääkimistesse astuma. Ivan III katkestas sõjategevuse, tingimisel, et talle makstaks kontributsiooni. Novgorodlased kohustusid lõpetama liidu Leeduga. Kaotusest hoolimata säilitas Novgorod oma endised „vabadused“. Kuid Novgorodis jätkusid rahutused. Kaotanud partei hakkas õiendama arveid Moskva „sõpradega" ning need

otsisid tuge suurvürsti juurest. 1477. a. saatis Moskva partei saadikud suurvürsti juurde tervitama teda „isevalitsejana". Sellist tiitlit novgorodlased ei andnud suurvürstidele seni kunagi. Ivan III kasutas seda juhust, et nõutada endale samasugust „isevalitsemist" Novgorodis, nagu tal oli Moskvas, s. o. piiramatu võimu. Kui aga Novgorodi vetše Ivan III nõudmistega ei nõustunud, liikus ta uuesti Novgorodi peale ja piiras selle ümber. Sel korral novgorodlased ei katsunudki vastu

Ivan III. Kaasaegne prantsuse gravüür.

panna. 1478. a. jaanuaris olid nad pärast pikki läbirääkimisi sunnitud kõik suurvürsti tingimused vastu võtma. Vetše kaotati; possadnikute asemel pidid hakkama valitsema suurvürsti asevalitsejad; üsna suur osa Novgorodi feodaalide maist läks üle suurvürstile. Novgorodi vabariik lakkas olemast. Novgorodi vabaduse sümbol — vetše kell — võeti maha ja viidi ära. Suur hulk Novgorodi bojaare ja kaupmehi (nende hulgas ka Marfa Boretskaja) asustati ümber Moskva riigi linnadesse ning nende asemele toodi moskvalasi. Novgorodi bojaaridelt ära võetud maadele paigutas suurvürst Moskva riigi teenistuslasi. Pihkvas säilisid veel mõned vihjed iseseisvusele, sest ta aitas Moskvat sõjas Novgorodiga.

Selle järel liideti Tveri vürstiriik, kes kord võistles Moskva. Tveri vürst Mihhail Borissovitiš astus nagu Novgorodki ühendusse Poola kuninga ning Leedu vürsti Kasimiriga. Ivan III kasutas seda ning piiras Tveri ümber. Mihhail põgenes öösel Leetu ning tema bojaarid astusid võitja teenistusse (1485).

Rjasani riik sattus samuti vasallsõltumusse Moskvast. Nii viisi kujunes Ivan III ajal Kirde-Venemaal endiste iseseisvate maade asemele ühtne rahvuslik Vene riik.

Vene vürstiriikide ühendamise ümber Moskva teostus mitte ainult relvajõuga. See ühinemine oli ette valmistatud turustamissidemete kasvamisega Vene maade vahel. See kiirenes sellega, et hädaoht tatarlaste, leedulaste ja teiste vaenlaste poolt sundis kogu vene rahvast ühinema ühiseks kaitseks. Võrreldes feodaalse killunemisega oli ühtse feodaalse riigi loomine positiivseks nähtuseks, sest seesugune riik antud ajastul kindlustas paremini maa tootvate jõudude edaspidise arenemise võimalust.

Vene rahvuslik riik ühendas vene rahvuse. Vene rahvale sugulaslikud valge-vene ja ukraina rahvas ei saanud Leedu ja Poola võimu alt vabaneda ega oma rahvuslikku riiki asutada. Alles pärastpoole nad ühinesid vene rahvaga ühtseks tsentraliseeritud paljurahvuseliseks riigiks.

§ 35. Vabanemine tatari ikkest. Ivan III vallutused.

Tatari ikke kukutamine. Uhendanud enda ümber ülejäänud Kirde-Venemaa vürstiriigid, sai Moskva niivõrd tugevaks, et otsustas lõplikult kukutada tatari ikke. Ivan III kasutas osavasti ära Hordi killunemise. Ta astus tihedasse liitu Krimmi khaani Mengli-Gireiga. Igal aastal saatis Ivan III saadikuid Krimmi, kingitustega khaanile, tema naistele ja suuremaile feodaalidele. Kasutades Kuld-hordi nõrkust lakkas Ivan III tatarlastele panist maksmast.

Kuld-hordi khaan Ahmat astus liitu Leedu suurvürstiga ning 1480. aastal asus sõjakäigule, et sundida Moskvat panist maksma. Suurvürst läks oma sõjaväega Okaa jõe tatarlaste vastu. Kuid Ahmat, kes ootas abi Leedu vürstilt, liikus jõe ülemjooksu suunas Leedu piiri poole. Ivan III-ndal oli sellal tüli oma vendadega, kes ähvardasid ülestõusuga. Suurvürst lahkus ajutiseks sõjaväe juurest ja ruttas Moskvasse. Ent sõjaka hoiakuga moskvalased nõudsid, et ta viibimata sõjaväe juurde tagasi läheks. Siis leppis Ivan III vendadega ära ja pöördus tagasi.

Mõlemad sõjaväed, tatarlaste ja venelaste omad, seisid vastamisi Okaa harujõe Ugra vastaspoolseil kaldail. Ei venelased ega tatarlased läinud üle jõe. Ahmat oli valmis leppima, kuid nõudis endiselt panist. Rostovi piiskop Vassian pöördus Ivani poole kirjaga, milles ta teda veenis mehiselt seista tatarlaste vastu ning mitte kuulata argpükse, kes soovivad reeta isamaad vaenlastele. Nii venis aeg kuni esimeste külmadeni. Kui Ugra jõe tekkis jää, käskis Ivan oma sõjavägedel taganeda, et anda lahingut soodsamail seisukohtadel. Kuid khaan ei söandanud minna pealetungile. Tema sõjavägi kannatas külma ja toiduainete puuduse all. Peale selle ähvardas veel Ivan III liitlane, Krimmi khaan Mengli-Girei Kuld-hordi selja tagant ning Leedu suurvürst, kes lubas abi, pettis Ahmatit. Seepärast Ahmat taganes Moskva riigi piiridest.

Nii tehti lõpp tatari-mongoli ikkele, mis kaks sajandit rõhus

vene rahvast. Päästnud oma iseseisvuse tatarlaste eest, sai Vene rahvuslik riik, kes oli ühendanud üksikud Vene vürstiriigid, võimaluse edasiseks poliitiliseks ja majanduslikuks kasvamiseks ja kindlustumiseks.

Äsja nii võimas Kuld-hord purustati 1502. aastal lõplikult Krimmi tatarlaste poolt. Kuld-hordi asemele Volga alamjooksule tekkis väike khaaniriik, mille pealinn oli Astrahan.

Pealetung Põhjamaade ja Volgamaade rahvaile. Liites Vene maid ja kaitstes neid vaenlaste vastu, vallutas Ivan III samaegselt ka maid, mis olid asustatud teiste rahvastega. Pärast Novgorodi vallutamist võttis ta enda alla ka Novgorodile kuulunud kolooniad. 1472. aastal tungis Moskva sõjavägi Permimaale. See oli maa, kus elasid komi-permjakid. Moskva sõjaväed võitsid permjakkide vürstid, võtsid ära tähtsamad linnakesed ja põletasid need maha. Permimaa pidi tunnustama Moskva suurvürsti võimu.

Mitu korda võeti ette sõjakäike Jugramaa vallutamiseks Uurali taha. Aastal 1500 valgusid Moskva sõjaväed üle Uurali mägede. Mägedes tungisid nende kallale neenetsid, kuid nad purustati ja neilt võeti ära 200 põhjapõtra. Edasi sõitsid Moskva vojevoodid põtradega, lihtsõjamehed aga koertega. Nende vastu väljaastunud jugralaste vürstid võideti ning nad kohustusid maksma panist.

Ivan III sundis Kaasani khaaniriiki tunnustama vasallsõltumust Moskvast. Ta segas end khaanide nimetamise Kaasani troonile ning kaasanlased ei võinud midagi teha ilma Moskva loata.

Sõda Leedu- ja Liivimaaga. Vabanemine tatari ikke alt võimaldas Ivan III-ndal asuda Leedu poolt äravõetud maade järkjärgulisele tagasivõtmisele. Leedu feodaalide rõhumise all kannatasid Vene vürstid, kes olid Leedu võimu all. Mitmed neist koos oma vürstiriikidega tulid üle Moskva poole. 1500. aastal puhkes seepärast avalik sõda Leeduga, mis kestis kolm aastat. Moskva väed said leedulaste üle mitu hiilgavat võitu. Liivi Ordu astus Leeduga liitu. Saksa rüütlid käisid mitu korda

Pihkva all, kuid said Vene vägedelt tugevasti lüüa. Rahu-
lepingu järgi Leeduga liideti Moskva valduste külge põline
Vene piirkond — Severskimaa koos Tšernigovi linnaga. Liivi
Ordu kohustus maksma Moskva suurvürstile iga-aastast panist,
kuid ei täitnud seda lubadust.

§ 36. Vene riigi sotsiaalne ja riiklik kord XV sajandi lõpul.

Kaubanduslik-rahanduslike suhete arenemine. Vene rahva
ühendamine ühtseks riigiks oli võimalik mõningate, kuigi nõr-
kade kaubanduslike sidemete olemasolu tõttu Vene maade
vahel.

Vene riigi majandus XV sajandi lõpul oli jäänud põhiliselt
naturaalmajanduseks. Kuid kaubanduslik-rahanduslike suhete
arenemine sel ajastul toimus palju intensiivsemalt kui varem.
Üksikute linnade ja maakondade vahel tekkis elavam kauban-
duslik läbikäimine. Moskvas tekkis suur kaubanduslik tsent-
rum, tekkisid kauplused ja kaubahoovid, s. o. hoovid, kus pea-
tusid „külalised“ ehk kaupmehed. Ümbruskonna maadest veeti
toiduaineid Moskvasse müügile. Üks välismaalane, kes külas-
tas Moskvat Ivan III ajal, kirjeldab talvist turgu: Moskva jõe
jääll kaupmehed „seavad üles oma poed mitmesuguste kaupa-
dega“, siia „veetakse iga päev kogu talve jooksul vilja, liha,
sigu, puid, heina ja muud vajalikku moona; novembri lõpul
kõik ümbruskonna elanikud tapavad lehmi ja sigu ning vea-
vad need linna müügile. On armas vaadata sellele hoopis pal-
jaks nülitud ja jääll tagumistel jalgadel istuvate tapetud loo-
made määratu suurele hulgale.“ Nii viisi ei toodetud siis igas
üksikus majapidamises enam kõikiprodukte, vaid neid oman-
dati ka turult. Kaubanduslik-rahanduslike suhete arenemisele
viitab ka see, et maaomanikud XV sajandi lõpul ja XVI sa-
jandi algul enam ei rahuldunud oma talupoegadelt kruntrendi
saamisega produktides, vaid nõudsid neilt ka raha (raharent).

Kaubanduse arenemise tõttu suurenes kaupmeeskonna tähtsus linnades. Juba XIV sajandi lõpust alates mainitakse Moskvas gruppi rikkaid kaupmehi-surožlasi (s. o. kaubitsejaid Suroži ehk Sudaki linnaga Krimmis) ja kalevikaupmehi. Peale kaubitsemise tegelesid rikkad kaupmehed liigkasuvõtmisega; paljud osastisvürstid, isegi Ivan III vennad olid nende võlgla- sed. Kaupmeeskond oli huvitatud feodaalsõdade lõpetamisest ja kõikide Vene maade ühendamisest, sest see oleks kergenda- danud kaubanduslikku läbikäimist maa üksikute osade vahel.

Mõisnikud ja talupojad. Majapidamine feodaalsetes pärus- mõisades jäi naturaalseks. See kohandus ikka veel raskesti turunõuetega. Raha oli riigis vähe. Vajades raha, laenasid maaomanikud seda rikastelt kaupmeestelt, kuid peamiselt siiski kloostreilt, kes annetuste korjamise ja liigkasuvõtlike operatsioonidega kogusid endile suured ressursid. Kindlustu- seks panditi maad, mis võla tasumata jätmise puhul läksid kloostrite valdusse. Suured pärusmõisad laostusid ja killune- sid. Peamist sõjajõudu ei moodustanud nüüd enam suurmaa- omanikud, kes uues olukorras ei jõudnud pidada omal kulul suuri sõjasalku, vaid väikeste maade omanikud. Enamik selli- seid väikesi maaomanikke oli suuremate feodaalide vasalli- deks ning valdas maad, mille sai nendelt oma teenistuse eest. Nende nn. teenistuslaste peahulga moodustasid suurvürsti õu- konda kuuluvad aadlikud. See nimetus oli levinud kõigile väikesile maaomanikele, kes teenisid suurvürsti sõjaväes. Raha vähesuse tõttu suurvürsti laekas ei saanud aadlikud raha- list palka. Rahapalga asemel andis suurvürst aadlikule väikese maakrundi, mis kuulus tema valdusesse senikaua, kui ta seisis sõjateenistuses. Kui aadlik lahkus teenistusest, kaotas ta maa. Aadlikule või mõnele teisele teenistuselasele antavat maatükki, selle eristamiseks omanikule täieliku eraomanduse õiguse alu- sel kuuluvast pärusmaast, nimetati „mõisaks“ ning teenistus- last, kelle käes oli mõis, nimetati „mõisnikuks“.

Sel viisil moodustasid aadlikud laialdase väikemaaoma- nike kihi (hiljem hakati nimetama „mõisnikeks“ üldse kõiki

maaomanikke). Mõisnikul oli õigus koguda kruntrenti tema maal asuvailt talupoegadelt ning sundida neid tegema teorjust.

Feodaalkorra juures ei olnud talupoeg kunagi vaba. Feodaal hoidis teda sunniviisil oma maa peal, häbenemata tarvitada isegi avalikku vägivalda. Eriti raske oli feodaali maalt lahkuda „põliselanikel“, s. o. talupoegadel, kes juba ammu elasid teatud pärusmõisas. Kuid ka teiste talupoegade ühe peremehe juurest teise juurde ülemineku vabadus oli piiratud, sest tava nõudis, et nad võisid ära minna ainult pärast kõigi põllutööde lõppu, talve alguses, kui vili oli juba veetud härraste mõisa.

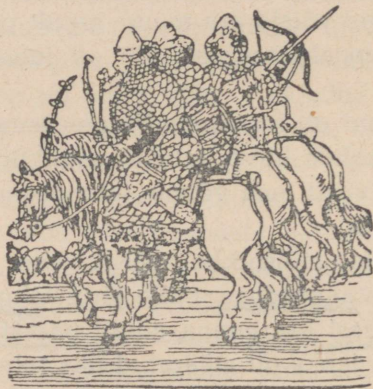
Pärast seda, kui oli kujunenud tugev tsentraliseeritud riik, mis kaitses feodaalide huve, tahtsid aadlikud seda korda seadustada ning sel viisil oma võimu talupoegade üle veel tugevamalt kindlustada.

Et kindlustada mõisnikke pärisorjade tööjõuga, andis Ivan III 1497. aastal seaduse, mille järgi talupojale oli lubatud maaomaniku juurest ära minna ainult pärast kõigi põllutööde lõppu. Kogu riigi jaoks oli määratud üks talupoegade „ümberasumise“ tähtpäev — „jüripäev“, s. o. 26. november vana kalendri järgi. Talupoeg võis peremehe juurest ära minna nädala jooksul enne jüripäeva ja nädal pärast jüripäeva. Kuid enne ta pidi peremehega arved õiendama — maksma „koha“ eest, s. o. talu eest, mida ta kasutas. Ka enne 1497. a. oli talupoegadele ühe peremehe juurest teise juurde ülemineku õigust väga kitsendatud; uus seadus kõvendas veel rohkem neid kitsendusi. Moskva riik oli feodaalriik. Seepärast ta aitas mõisnikele talupoegade orjastamises igapidi kaasa.

Rohkearvuline aadel omandas riigis suure poliitilise tähtsuse. Et aadlikel ei olnud oma maad, olid nad täielikus sõltumuses suurvürstist, kellelt nad said mõisu ja kes andis neile võimaluse ekspluateerida talupoegi. Seepärast oli suurvürstil aadlike näol truid teenijaid; tuginedes nendele sai ta kindlustada oma võimu.

Valitsemine ja sõjavägi. Pärast seda, kui eraldunud feodaal-vürstiriigid olid ühendatud ühtseks feodaalriigiks, organiseeriti valitsemine Moskva suurvürstiriigis uutele alustele. Ivan III ajal oli kogu valitsemine koondunud suurvürsti enese kätte.

Kõik endised iseseisvad vürstid läksid nüüd üle Moskva suurvürsti teenistusse ning said rippumatuist isevalitsejaist suurvürsti bojaarideks. Kõige nimekamad neist said suur-

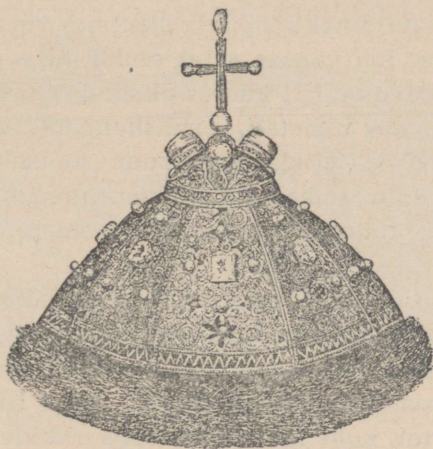
Vene sõjavägi XVI sajandil.

Herbersteinist.

vürsti duuma liikmeiks, s. o. nõukogu liikmeiks, kellega koos ta valitses. Endised vürstid ja teised bojaarid jaotati teenistusse mitte nende teenete järgi, vaid sugukonna tähtsuse järgi ehk, nagu siis öeldi, „tõu järgi“. Kõige nimekamad bojaarid said kõrged ametikohad. Suurest soost bojaar ei võinud teenida vähem tähtsa inimese juhtimisel ega isegi ühesugusel ametikohal vähem nimeka inimesega. Sellist korda nimetati „ametikohaõiguseks“ („mestnitšestvo“). Ametikohaõigus tõi riigile väga palju kahju. Andekate ja tarkade inimeste asemel oli tarvis määrata kohtadele nimekamaid, kuigi vähe asjatund-

likke isikuid. Määramiste juures sõjakäigu puhul või mõnele teisele teenistusalale algasid tülid kohtade pärast, kuid see mõjus kahjustavalt asjadele. Ametikohaõigus oli suurvürsti poolt järeleandmiseks suurfeodaalidele. See segas tugevasti asjade õiget käiku riigis.

Uutesse vallutatud maakondadesse määras suurvürst oma asevalitsejad. Asevalitsejad valitsesid nende kätte usaldatud maakondade üle, teostasid kohtumõistmist ning kogusid makse.

Monomahhi müts (tsaari kroon).

Araabia töö XIII saj.

Selle eest neid vana tava järgi „toideti“ elanikkonna kulul. Kuni Ivan III ajani ei olnud andamid asevalitseja heaks millegagi piiratud. Ivan III määras täpse „toitmise“ normi natuuras või rahas, samuti määras ta kindlaks kohtulõivud ja tollimak-
sud kaupadelt. Moskvasse loodi erilised asutised — „prikaa-
sid“, mis juhatasid mitmesuguseid riigivalitsemise alasisid, näi-
teks sõjaasjandust (Razrjadnõi prikaz), rahandust. Valitsemises
omasid suurt tähtsust suurvürsti djakid, s. o. ametnikud, kel-
ledel lasus kogu jooksev töö. Aastal 1497 andis Ivan III välja

„Sudebniku“, s. o. seaduste kogu, mis määras ära valitsemise ja kohtupidamise korra riigis.

Ivan III ajal loodi tugev sõjavägi. Võimu ja ressursside koondumine ühe kätte võimaldas tunduvalt tõsta sõjatehnikat. Loodi suurtükivägi; Lääne-Euroopast kohalekutsutud meistrid valasid suurtükke. Sõjaasjanduse korraldus kontsentreeriti. Seniajani iga vürst ilmus oma sõjaväega kohale suurvürsti kutsel. Seesugusel kokkukorjatud sõjaväel oli palju puudusi. Vaenlase äkilise kallaletungi puhul oli seda raske kokku saada. Iga kord tuli kokku leppida üksikute vürstidega. Puudus juhtimise ühtsus. Iga väeosa astus eraldi välja oma „lipu“ all. Selle järgi, kuidas Ivan III kaotas üksikuid vürstiriike, liitis ta väed ehk, nagu siis nimetati, „mõiskonnad“ oma suurvürsti mõiskonnaga. Nii sai kokku üsna suur „mõisnikest“ sõjavägi. Mõisnikkude põhimassiks olid väikemaaomanikud. Mõisnikkude koosseisu täiendati bojaaride teenistujate ja vabade inimestega.

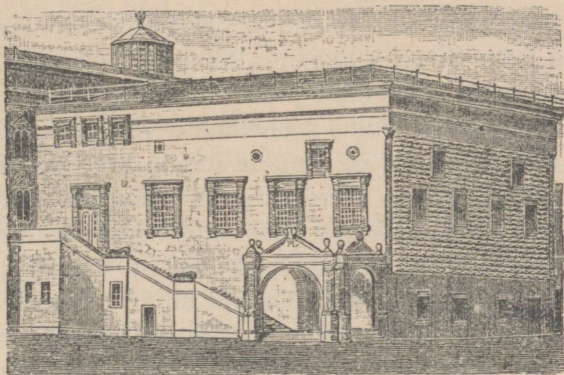
Kuid endistest vürstidest suurbojaarid säilitasid ka omad väikesed sõjaväed, kellega koos nad sõja puhul liitusid mõisnike väeosadega.

Moskva rahvusvaheline seisukoht. Ivan III ajal oli Vene riigil silmapaistev koht muude Euroopa riikide hulgas. Saksa keiser pakkus Ivan III-ndale isegi kuningatiitlit, kuid Ivan teatas, et ta ei vaja kellegi kinnitamist. Moskvaga algas suhtlemist ka Rooma paavst, kes tahtis Ida-Euroopat allutada oma mõjule. Algasid elavad läbirääkimised Moskva ja Lääne-Euroopa kaubanduslike maadega, eriti rikka Veneetsia vabariigiga. Veneetsia saadikud ja kaupmehed sõitsid alatasa Moskvasse Musta mere ja Krimmi kaudu. Suurvürst vajas Euroopa tehnikuid. Veneetsia kaudu ta tellis arhitekte, suurtükimeistreid ja teisi spetsialiste.

1453. aastal vallutati Konstantinoopol Türgi sultani poolt ning Bütsantsi keisririik langes. Veneetsia vabariigi ja Rooma paavsti kaastegevusel teostus Ivan III abiellumine viimase Kreeka keisri vennatütre Sofia Palaiologosega. Nii Veneetsia

kui ka paavst lootsid selle abielu tõttu suurendada oma mõju Moskvas, kuid Ivan III ei lubanud välismaalaste vahelesegamist Vene riigi asjusse.

Krimmi kaudu astus Ivan III läbikäimisse Türgiga, kuhu hakkas sõitma vene kaupmehi. Kujunesid kindlaks ka suhtlemised Pärsiaga. Tveri kaupmees Afanassi Nikitin jõudis pärast pikki seiklusi isegi Indiasse (1467—1472). Ta jättis järele tähelepandava kirjelduse oma käigust „kolme mere taha“ (s. o.

Kandiline palee („Granovitaja palata“).

Kaspia, India ja Punase mere taha). Afanassi Nikitin oli esimesi eurooplasi, kes oli tunginud Indiasse.

Suurvürsti võim. Niiviisi muutus Ivan III ajal Moskva suurvürstiriigi seisund täielikult. Enne oli see ainult üheks riigiks Kirde-Venemaa paljude vürstiriikide hulgas. Nüüd ta muutus ühtseks ja tugevaks riigiks, mis ühendas peaaegu kogu vene rahva ja oli saanud rahvuslikuks Vene riigiks. Ka suurvürsti võimu iseloom muutus. Ivan III ajal pandi alus isevalitsusele, s. o. suurvürsti piiramatu võimule. Enne oli Moskva suurvürst „esimene võrdsete seas“, tugevaim paljude Vene vürstide hulgas. Nüüd sai ta ainsaks kogu Kirde-Venemaa „isandaks“. Mõnikord ta isegi tituleeris end „tsaariks“. Pärast Konstanti-

noopoli vallutamist türklaste poolt hakkas Ivan III vaatama enesele kui Kreeka keisrite otsesele järglasele. Ta võttis oma riigi vapiks Bütsantsi keisrite vapi kahepealise kotka kujutusega. Pidulikel puhkudel istus Ivan III troonil, mis oli kaetud kalliskividega, ja kandis krooni ehk, nagu seda nimetasid venelased, „Monomahhi mütsi“ (pärimuse järgi see oli parandamise teel saanud Vladimir Monomahhilt; ent Monomahh ise olevat selle saanud Kreeka keisrilt, kes kandis sama hüüdnime).

Suurvürst püüdis oma pealinna välja ehitada suure toredusega. Enne Ivan III-ndat koosnes Moskva peaaegu eranditult puumajadest. Isegi suurvürsti palee oli puuehitis.

Ivan III hakkas kutsuma Venemaale välismaa arhitekte ja meistreid. Nende hulgas oli kuulus itaalia arhitekt Aristoteles Fioravanti; vanaaegsete vene kirikute eeskujul ehitas ta Uspenski peakirik, rakendades täiuslikumaid ehitustehnilisi võtteid ja mehaanilisi abinõusid. Välismaalt kutsutud meistrid ehitasid praegugi alles olevad Kremli müürid tornidega, kivist peakirikud, toreda kivist palee, millest siiamaani on säilinud „Punane trepp“ lõvikujudega ja suurepärane „Kandiline palee“. Kõrvuti itaalia kunstnikega töötasid pealinna kaunistamise kallal ka Pihkva meistrid, kes ehitasid kauni Blagoveštšenski peakiriku.

Uhtse riigi loomine eraldunud vürstiriikide asemele tõi kaasa feodaalsõdade lõppemise vürstide vahel ning võimaldas Kirde-Venemaal kukutada tatari ikke.

Kuid endised iseseisvad vürstid ei leppinud kohe oma valitseja-õiguste kaotamisega. Neid ei rahuldanud lihtbojaari seisukoht suurvürsti juures. Nad tahtsid osa võtta valitsemisest ning nõudsid, et suurvürst kuulaks nende nõuandmisi. Niikaua kui Ivan III oli ümbritsetud vanade, temale ustavate bojaaridega, kuulas ta meeeldi nende arvamisi ning lubas endale vastu vaielda. Nüüd tekkis õukonda hulk uusi bojaare endistest osatüürstidest. Ivan III ei usaldanud oma eilseid vaenlasi ning uued bojaarid allusid suurvürstile vastu tahtmist. Suurvürst

hakkas bojaaridest eemalduma. Ta jäljendas Kreeka keisreid, kes käitusid uhkelt ja ligipääsmatult. Bojaarid, kes ei alistunud suurvürstile, hukati või saadeti asumisele. Bojaarid pidasid sündinud muudatustes süüdlaseks suurvürstinna Sofiat. „Niipea kui tuli siia suurvürstinna Sofia oma kreeklastega,“ ütlesid bojaarid, „algasid kohe suured korratused.“

Suurt osa suurvürsti võimu tugevdamisel etendas kirik. Vaimulikkond toetas Vene maade ühendamist ühtseks riigiks. Ta õpetas, et suurvürst saab oma võimu jumalalt. Omalt poolt andis Ivan III kirikule igasuguseid õigusi, kindlustas tema maa-
valduste puutumatuset ning kiusas julmalt taga „ketsereid“, s. o. inimesi, kes julgesid arvustada õigeusu kiriku õpetust. Selle tasuks läks kirik meeleldi suurvürsti teenistusse.

Ivan III taotles ettevaatlikult, kuid püsivalt Vene riigi tugevdamist. Üksikud ebaõnnestumised ei heidutanud ega peatanud teda. Ta tegutses targalt, arvestavalt ja kindlalt. Peent poliitikat pidas ta tatari khaaniriikidega, kihutas osavasti Krimmi ja Siberi tatarlasi Kuld-hordi vastu ning tarvitas vastumeelselt relva. Karm oma vasallide suhtes, hoidis ta võimu kindlalt käes ning oskas sundida ennast kartma.

Vene riigi tugevdamine Vassili III ajal. Kirde-Venemaa vürstiriikide ühendamine Moskva ümber viidi lõpule Ivan III poja Vassili III (1505—1533) poolt. Tema ajal liideti 1510. a. Pihkva. Vassili kutsus Pihkva possadnikud ja „paremad inimesed“ Novgorodi — nende poolt asevalitseja vastu tõstetud kaebuste arutamise ettekäändel — ning areteeris nad. Siis saabus Pihkvasse suurvürsti djakk ning teatas vetšel kõrgelt „astmelt“ (tribüünilt) suurvürsti nõudmised, et vetšet Pihkvas ei tohi olla ja et linna ühes eeslinnadega hakkavad valitsema suurvürsti asevalitsejad. Vetše kell võeti maha. Kuni 300 pihkvalaste perekonda saadeti elama Moskvasse ning nende asemele saadeti Pihkvasse Moskva mõisnikud. Vassili ajal liideti lõplikult ka Rjasan. Viimane Rjasani vürst talus sõltuvust Moskvast vastumeelselt ning astus ühendusse Krimmi khaaniga. Moskvasse kutsutud Rjasani vürst võeti kinni, kuid ta

põgenes Leetu. Tema vürstiriik langes Moskva riigi koosseisu (1521). Nii ühines Moskva juhtimisel kogu Kirde-Venemaa.

Vassili III asus ka Leedu suurvürstide poolt anaštatud Vene maade tagasivõtmisele. 1514. a. ta piiras sisse Smolenski ja hakkas linna pommitama. Pärast suurtükkidest antud kolme kogupauku ilmus vene laagrisse suurvürsti juurde saatkond, eesotsas Smolenski piiskopiga, kes palus: „Ära hävita linna, vaid võta rahuga.“ Nii liideti taas Vene riigiga muistne Vene linn Smolensk.

Vene riigis eneses suurenes suurvürsti võim väga palju. Tema oli nüüd „isand isandaile kogu Venemaal“. Endised osastivürstid pidid nüüd teenima teda „tema täie tahtmise järgi“. Vassili III, nagu kirjutavad välismaalased, võimu poolest „ületab kogu maailma kõik monarhid“, ta käsutab „takistamatult kõikide elu ja varanduste üle.“ Moskvalased „tunnistasid avalikult, et valitseja tahe on jumala tahe“. Vassili III kõrvaldas bojaarid valitsemisest. Ta ei sallinud vastuvaidlemist nende poolt ning kui keegi neist sõandas rääkida talle vastu, siis ta kihutas tema duumast sõimuga minema. Kõik asjad ta otsustas koos kahe-kolme usaldusväärse isikuga, peamiselt temale kõigis asjus sõnakuulelike djakkide hulgast.

Uks Vassili III kaasaeglane, munk Filofei, esitas oma läkituses suurvürstile kujuneva isevalitsusliku korra ideoloogia. „Moskva“, kirjutab ta, „on suurte maailmapealinnade, muistse Rooma ja teise Rooma — Konstantinoopoli järglane; Moskva on kolmas Rooma, aga neljandat Roomat ei saa olla.“

Vassili III. Prantsuse gravüür.

Vene riigi laienemine ja tema muutumine paljurahvuseliseks riigiks.

XIII p e a t ü k k.

Tsaar Ivan IV valitsemisaeg.

§ 37. Bojaaride valitsemine. 1550. a. reformid.

Bojaaride valitsemine. Vassili III suri 1533. a., jättes trooni kolmeaastasele pojale Ivanile. Ivani alaealisuse tõttu hakkas riiki valitsema ta ema Jelena Vassiljevna Glinskaja (1533—1538). Vassili surma tahtsid kasutada tema vennad osastisvürstid, et osa endisest iseseisvusest tagasi saada. Kuid vürstinna Jelena, energiline ja kindel naine, surus kõik need katsed kohe maha. Rahustanud osastisvürstide salasepitsused, valitses Jelena täie võimuga. On andmeid, et Jelenat vihkavad bojaarid mürgitasid tema.

Suurvürstinna Jelena ootamatu surm vabastas bojaaride käed. Troonil oli 8-aastane poisike. Bojaarid ruttasid võimu endi kätte haarama; kuid nende vahel puudus üksmeel. Vürstid Suiskid ja Belskid algasid ägedat omavahelist võitlust. Šuiskid, kogunud kokku oma pooldajad, tungisid Kremli, murdsid väevõimuga paleesse sisse ning vahistasid oma vastased. Kuid ka Šuiskid ei püsinud kaua võimu juures. 1543. a. käskis 13-aastane Ivan oma onude, vürstide Glinskite ässitusel tappa Andrei Šuiski, ning võim läks üle Glinskitele. Umbes 9 aastat kestis bojaaride valitsemine. Bojaarid olid kindlaks kujunema haka-

nud riigivõimu tsentraliseerimise vastased. Nad jagasid linnu ja valdkondi oma sugulastele ja poolehoidjaile „toidustamiseks“; nende poolt määratud asevalitsejad riisusid rahvast. Kasutades võimulagedust ja segadust, tegid Kaasani tatarlased rüüsteretki Vene maadele.

Sellises bojaaride tülide õhkkonnas kasvas suurvürst Ivan üles täielikus „hoolimatuses“. Ta oli bojaaride vahel toimuvate vastikute stseenide, kakluste ja vägivalda pealtnägijaks. Kuid samal ajal oli väike Ivan ülihästi teadlik tema poolt kantava suurvürsti aukraadi tähtsusest. Lapsena, kui ema elas, pidulikel puhkudel, kirikusse minnes ja saadikute vastuvõtmisel nägi ta end ümbritsetavat hiilguse ja kummardustega. Pärast ema surma samad bojaarid, kes, Ivani sõnade järgi, harilikul ajal ei hoolitsenud isegi tema toidu ja riietuse eest, osutasid temale paraadijuhtudel orjameelset austust. Ivan õppis vara lugema ning luges palju. Kirikuraamatuist ja ajaloolisist teoseist lõi ta endale kujutluse valitsejast, kelle päralt on kogu võimutäius. Suurt mõju avaldas temale ses suhtes metropoliit Makari, selle aja kohta haritud inimene, kes oma kirjanduslikes töis jutlustas samu ideid. Kasvatuse tingimused ja teda ümbritsev metsikus arendasid noores Ivanis julmust. Arveõiendus Andrei Šuiskiga näitas poisikesele tema võimu kogu ulatust. Sellest ajast, kroonika sõnade järgi, „hakkasid bojaarid hirmu tundma valitseja ees“.

1547. a. võttis 17-aastane Ivan pidulikult endale tsaari tiitli (tiitel „tsaar“ tuleneb Rooma keisrite nimetusest „tseesar“ ning on tähenduselt võrdne sõnaga „keiser“). Selle aktiga rõhutati Vene riigi tähtsust teiste Euroopa riikide hulgas ja Vene tsaari võimu piiramatust siseriigis.

Tagasimineku mõnede feodaalse killunemise aja vanade valitsemisviisi nähtuste juurde, mis toimus pärast Jelena Glinskaja surma, mõjus raskelt laiade rahvamasside olukorrale. See kutsus 1547. a. Moskvas välja ülestõusu Glinskite vastu. Ajendiks oli suur tulekahju, mis hävitas suure osa linnast. Moskva elanikud olid juba Glinskite ja nende käsilaste rõhu-

misest meeletehetele viidud. Nad süüdistasid tulekahju tekki-
mises oma rõhujaid ning karjusid, et tsaari vanaema, vürstinna
Anna Glinskaja, on nõidumise teel süüdanud Moskva. Üks
Glinskitest tapeti, teised põgenesid. Tsaar ise peitis enese oma
külas Vorobjovos (praegustel Lenini mägedel).

Mõisnikkonna nõudmised. Kui üleštõus oli maha surutud,
moodustas tsaar uue valitsuse, kes pidi korra jalule seadma.
Mitte usaldades bojaare, pani tsaar valitsuse etteotsa mitte
just nimeka, kuid targa ja osava mehe — Aleksei Adaševi.
Mõjuka tsaarikoja preestri Silvestri abiga lõi Adašev endale
tugeva partei, kuhu astusid ka mõned suurbojaarid, ning selle
toetusel viis läbi rea reforme. Oma pooldajaist ta moodustas
„valitud raada“, s. o. „lähedase duuma“, ilma kellela noor tsaar
midagi ei otsustanud. „Valitud raada“ järjekordseks ülesandeks
oli tugeva võimu loomine.

Selleks oli tarvis rahuldada teenistustlaste peamassi — väi-
keste aadlike-mõisnike — nõudmisi. Teenistustlaste nõudmised
leidsid sel ajal väljendust mõisnik Ivan Peresvetovi teoseis.
Peresvetovi arvates peab tsaar hoolitsema peamiselt „sõdur-
konna“, s. o. mõisnikkonna eest. Ta peab kindlustama teda maa
ja rahapalgaga. Et aga maast oli puudus, siis pidi asuma „para-
diisiäärse maakese“ — Kaasani khaaniriigi — vallutamisele.
Mõisnikkonna kindlustamiseks rahapalgaga soovitas Peresve-
tov koondada kõik riigitulud tsaari laekasse ja selleks kaotada
„toitmised“; kohtu tegevuse korraldamiseks oli Peresvetovi
arvates tarvis koostada seadustik ning panna kehtima kõige
karmimad karistused altkäemaksuvõtmise eest. Kõiki neid kor-
raldusi võis läbi viia ainult tugeva võimu olemasolu ja feo-
daalse killunemise viimaste jäänuste kaotamise tingimusel.
Aga et selle vastu hakkavad võitlema „laisad rikasmaod“ —
bojaarid, siis Peresvetov soovitas nende vastupanu maha suruda
„hirmuga“, s. o. terroriga, sest et, tema sõnade järgi, „ilma sel-
lise hirmuta õigust riigis jalule seada ei saa“. Seesugune oli
mõisnikkonna programm. Osa bojaarkonnast sai aru vajadusest
teha mõõndusi. See osa liitus Adaševi ümber ning aitas tal läbi

viia rea abinõusid, mis pidid tugevdama tsaari võimu, samaegselt ka rahuldama mõisnikkonna elulisemaid vajadusi.

1550-ndate aastate reformid. Kõigepealt asuti valitsemise reorganiseerimisele. Seda põhjustasid mitte üksi mõisnikkonna nõudmised, vaid peamiselt just riigis ilmnev tugev rahulolematuse kasv endiste valitsemisviiside vastu, mis leidis väljenduse Moskva ülestõusus 1547. a. Valitsevaid klasse ähvardas rahva meelepaha oht. On teada, et 1549. a. oli Moskvas kokku kutsutud sobor, s. o. vaimulike, bojaaride ja mõisnike nõupidamine, millel arutati abinõusid maa rahustamiseks. 1550. a. anti välja uus Sudebnik, mis määras kohtupidamise korra ja karistused altkäemaksuvõtmise eest.

Juba Ivan IV noorpõlves olid röövlite kinnipüüdmise asjad ära võetud asevalitsejate menetlusest, kes selliseist asjust tegid endile tuluallika, ning olid usaldatud erilistele gubaa vanemaile (sõnast ryба — ringkond). Ringkonna vanemad valiti maakonna rahva poolt kohalike mõisnike hulgast. Faktiliselt oli kogu valimiste asi koondatud mõisnike kätte. See andis mõisnikele suure võimu maakonnas elavate talupoegade üle.

Suure surve tõttu kohtadelt kaotati 1555. a. „toitmised“. Asevalitsejad asendati rahva poolt valitavate peade ja kohtumeestega. Need pead ja kohtumehed mõistsid kohut linnaste ja „mustade“, s. o. riigitalupoegade üle ning kogusid neilt makse. Talupojad, kes elasid feodaalide maa-aladel, allusid maaomanike kohtumõistmisele. Tulud hakkasid laekuma vahetult riigikassasse. See abinõu, vastates täielikult Peresvetovi soovidele, oli üsna suureks sammuks valitsemise tsentraliseerimises.

Uheaegselt võeti tarvitusele abinõusid mõisnike teenistuliku olukorra parandamiseks ja nende võitlusvõime tõstmiseks.

1555. a. avaldati „Sõjateenistuse seadustik“; määrati kindlaks mõisa normaalsuurus (150 ha ümber), millelt mõisnik pidi ilmuma sõjateenistusse „hobusega ja täies relvastuses“. Kui teenistuslasel oli rohkem maad, siis pidi ta vastavalt oma mõisa või pärusmaa suurusele sõjateenistusse andma teatud arvu orje.

Et kindlustada mõisnikke tööjõuga, kinnitas 1550. aasta Sudebnik keelu, mille järgi talupojad ei tohtinud maaomanike juurest lahkuda muul ajal kui ainult jüripäeval. Kõik nimetatud abinõud tehti väike- ja keskfeodaalide (mõisnike) huvides. Ühes sellega need abinõud suurendasid tsaarivõimu.

§ 38. Tsaar Ivan IV sõjad.

Volga-äärsete khaaniriikide vallutamine. Ivan IV valitsemise alguseks oli kogu Kirde-Venemaa juba ühendatud. Tema ajal algas naaberrahvaste allaheitmine ja nende maade vallutamine ning rahvusliku Vene riigi muutmine paljurahvuseliseks riigiks. Vassili III valitsemise ajal vabanesid Kaasani tatarlased Krimmi khaani toetusel sõltuvusest Moskvast. Ivan IV asus Kaasani khaaniriigi täielikule vallutamisele. Peale vajaduse kindlustada mõisnikke maa ja pärisorjadega sundisid selleks veel teised põhjused: Kaasani tatarlased korraldasid alatasa rüüsteretki piiriäärseile Vene maadele, rüüstasid neid ja viisid kaasa suure arvu vange. Peale selle oli Kaasan võtmeks Volga veeteede, mis viis Kaspia merele ja teedele Uurali taha. 1550. a. võeti ette suur sõjakäik Kaasani vastu, mis lõppes ebaõnnestumisega. 1551. a. kevadel ehitati Svijažski linn maride maal, Volga mägispoolel, Kaasani linna vastas. Mägismaa marid, kes selle ajani maksid jassakki Kaasani khaanidele, olid sunnitud alistuma Moskva tsaarile. Järgmisel aastal Moskva väed, baseerudes Svijažskil, läksid üle Volga ja piirasid Kaasani ümber. Tatarlased osutasid meeleheitlikku vastupanu, kuid jõudude ebavõrdsus oli liigagi silmanähtav. Vene sõjavägi koosnes 150 000 mehest ning oli hästi varustatud kahuritega. Välismaa inseneride kaasabil suruti Kaasan kaevikute rõngasse, ta müüride juurde nihutati liikuvad tornid, müüride alla kaevati õõnsusi. Tatari sõjaväge oli linnas ainult 30 000 meest. Partisani-salkade toetusel, kes tungisid Vene vägedele selja tagant peale, pidas Kaasan vastu poolteist kuud. Lõpuks lasti müürid õhku.

2. oktoobril 1552 vallutati Kaasan rünnakuga. Kuid võitlus ei lõppenud ka pärast Kaasani langemist. Kohalikud elanikud — tatarlased, marid, udmurdid, tšuvašid, mordvalased — jätkasid vallutajaile vastupanu osutamist. Ülestõusnud löid rängasti Moskva vägesid ning isegi võtsid vangi nende vastu saadetud vojevoodi. Alles pärast viis aastat kestnud võitlust õnnestus kohalike feodaale äraostmise teel Vene tsaari poole meelitada. Endise Kaasani khaaniriigi maad jaotati Moskva teenistustlastele ja vaimulikkonnale. Elanikkond muudeti pärisorjadesks. Volga-äärsete maade talupoegade ekspluateerimisest võtsid osa ka tatari feodaalid, kes säilitasid osa oma maadest ning olid tunnistatud võrdseiks Moskva mõisnikega. Sel viisil Volga-äärsete maade töötavad massid sattusid kahekordse — Moskva ja kohalike feodaalide — rõhumise alla. Kaasani vallutamisega alistusid ka baškiirid.

1555. a. tunnistas Siberi khaaniriigi valitseja Jediger end Moskva vasalliks ning kohustus maksma Moskva tsaarile iga-aastast maksu.

1556. a. tuli järg Astrahani kätte: Moskva teenistused kihutasid kohaliku khaani minema ja võtsid linna endi alla. Sel viisil oli Volga kogu ulatuses Moskva käes.

Astrahani liitmine avas tee Kaspia-äärseisse maadesse. Kasutades Põhja-Kaukaasia vürstide omavahelisi tülisid, käskis Ivan IV ehitada Tereki jõe le linna, kuid Türgi pealesurumisel otsustas ta selle maha jätta; vene kasakad, s. o. sõjaline vabavägi ei alistunud sellele otsusele ja elas Terekil edasi.

Pärast Kaasani ja Astrahani allaheitmist jäi vallutamata veel Krimmi khaaniriik. Igal aastal tegid Krimmi tatarlased rüüsteretki piiriäärseisse Vene maakondadesse ning viisid tuhandeina kaasa vange, keda müüdi edasi Türgimaale. Et kindlustada lõunapiire nende retkede vastu, ehitati kindlustatud liin, niinimetatud Tuula „tõkete joon“, mis koosnes reast metstõkkeist, kindlustest ja teistest kunstlikest kindlustustest.

Tatarlaste valvamiseks saadeti steppi väesalgad ehk nagu neid siis nimetati, staniitsad ja korraldati seal valvepunkte.

Harilikult staniitsa sõdur luuras vaenlase tulekut kõrge puu otsast; puu all seisid staniitsa sõduri seltsimehed saduldatud hobustega. Niipea kui kaugemal oli märgata tolmutpilve, mis tähendas tatarlaste ratsaväe lähenemist, kihutas üks staniitsa sõdureist selle teatega järgmise valvepunkti juurde, kust teade samal viisil jälle edasi anti. Nii jõudis teade tatarlaste tulekust väga ruttu Moskva ning võimaldas neile kiiresti vägesid vastu saata.

XVI sajandi 50-ndate aastate lõpul asus Moskva valitsus pealetungile Krimmi vastu. Vene väed laskusid laevadel alla mööda Doni ja Dnepri jõge ning laastasid Krimmi rannikut. 1558. a. alanud sõda Baltimaade pärast takistas saavutatud edu kasutamast.

Liivi sõja algus. Elulised vajadused sundisid Moskvat otsima väljapääsu Läänemerele. Moskva vajas ligipääsu merele nii kaubanduse arendamiseks kui ka kultuuriliste sidemete loomiseks Lääne-Euroopaga. Liivimaa ja Leedu poolt merest äralõigatuna sõltus Moskva oma suhtlemises Lääne-Euroopaga faktiliselt neist kahest riigist, kes olid huvitatud Vene riigi mahajäävuse säilitamisest ning kes kangekaelselt takistasid Lääne-Euroopa spetsialiste ja tehnikuid sõitmast tööle Vene tsaari juurde.

Pärast lüüasaamist Grünwaldi juures käis saksa rüütelkond üha rohkem alla ega suutnud enam säilitada oma valduste iseseisvust. Valitsemine Liivimaa üle tähendas valitsemist Läänemere üle. Seepärast küpses kokkupõrge Liivimaa pärast naaberriikide: Leedu, Rootsi, Taani ja Vene riigi vahel.

1558. a. jaanuaris algas Ivan IV sõjategevust Liivimaa vastu. Mõne kuu pärast vallutati Narva, mis oli Liivimaa tähtsamaid sadamaid. Selle järel langes Tartu, muistne Vene linn Jurjev. „Germaanlaste linnad“ andsid üksteise järel alla Moskva vojevoodidele. Moskva vägede hoopide all lagunes Liivimaa. Eruetatud Vene relva võitudest, segasid naaberriigid end Liivimaa asjusse: Tallinn andis end Rootsi alla, Saaremaa — Taani alla, ülejäänud Liivimaa osa andis end Poola kuninga ning Leedu

suurvürsti Sigismund-Augusti alla. Liivi ordumeister säilitas ainult Kuramaa, nüüd juba Poola kuninga vasallmaana. Nii lakkas olemast kunagi Venemaad ähvardanud saksa ordu selle löögi tagajärjel, mis talle oli andnud Ivan IV. Liivimaa jagunemine tekitas viivituse sõjategevuses ja see asjaolu kajastus raskesti Vene riigi sisemises seisukorras.

§ 39. Opritšnina.

Opritšnina asutamine. Tsaar Ivan ei olnud rahul, et „valitud raada“ ei pidanud sõda Liivimaaga küllalt energiliselt. Lahkumineku tsaar Ivani ja „valitud raada“ vahel algasid juba varsti pärast Kaasani vallutamist. Adaševi parteisse kuuluvad bojaarid püüdsid piirata tsaari võimu. Adašev koos papp Silvestriga pidas kõigis asjus nõu oma pooldajate-bojaaridega, ilma tsaari teadmata. Nii õõnestati ainuvalitsust, ilma selleta aga oli võimatu tugevat riiki luua ja vaenlasi võita. Seepärast katse piirata tsaari võimu väikese bojaaride rühma huvides leidis suurt vastupanu teenistustlaste seisuse laiemate ringkondade poolt.

1560. a. algul eemaldas tsaar Adaševi Moskvast ja määras ta lihtsaks vojevoodiks ühes Liivimaa vallutatud linnas, kus ta varsti suri. Uheaegselt saadeti kloostriisse Silvester. Kuid nende poolehoidjad jätkasid õõnestustööd. Mõned neist hukati, mõned neist põgenesid Leetu Vene riigi vaenlaste juurde. Vürst Kurbski, silmapaistev väejuht, kelle tsaar määras Liivimaal tegutseva väe ülemaks, olles saanud lahingus lüüa, murdis truudust ning Sigismund-Augustiga varem tehtud kokkuleppe järgi põgenes 1564. a. Leetu. Leedus sai Kurbski reetmise eest helde tasu (suured maavaldused) ning ta nimetati ühe armee komandöriks, kes tegutses ta kodumaa vastu. Kurbski reetmine tõi kaasa uusi hukkamisi.

Bojaaride reetmised ja ebaõnnestumised Liivimaal tegid eriti teravaks tsaari kätte võimu koondamise ning bojaaride oposiit-

siooni ja feodaalse killunemise igandite täieliku likvideerimise küsimuse. Neid eesmärke taotleski riigivalitsemise reorganiseerimine, mille Ivan IV teostas 1565. a. algul. Mitte usaldades ümbritsevat bojaarkonda, sõitis tsaar äkki erilise mõisnikest väesalga kaitsel Moskvasse ära. Ta jäi peatuma kindlustatud Aleksandrovi alevikus ning saatis sealt metropoliidile läkituse, milles loetles bojaaride reetmisi ja tegi etteheiteid vaimulikkonnale selle eest, et see on äraandjate kaitseks välja astunud. Tsaar teatas, et ta loobub troonist. Erilises läkituses Moskva kaupmeeskonnale ja rahvale kirjutas tsaar, et temal „nende peale mingit viha ei ole“. Moskva linlaste survele saadeti Aleksandrovi alevikku vaimulikest ja bojaaridest koosnev saatkond palvega, et tsaar ei loobuks troonist. Ivan IV nõustus, kuid nõudis endale suuri volitusi võitlemiseks bojaarkonnaga. Pealinna elanikkond, hirmutatud võimuhaaramise võimalusest bojaaride poolt, tervitas uue korra loomist riigis ja terrorit bojaarkonna vastu.

Kogu riigi territoorium jagati kaheks osaks: maiskonnaks, milles valitsemine jäi bojaaride duuma kätte, mis töötas tsaari juhtimisel, ja opritšninaks, s. o. tsaari isiklikuks valduseks. Opritšnina valdusse kuulusid paremad, riigi keskuses asetsevad või suure kaubandusliku tähtsusega piirkonnad. Moskva linn oli jagatud maiskonna ja opritšnina vahel. Paralleelselt eksisteerisid opritšnina ja maiskonna bojaarid ja vojevoodid ning prikaasid, milledest ühed valitsesid maiskonda, teised — opritšninat. Opritšnina pealinnaks oli Aleksandrovi alevik, kus tsaar tundis end suuremas julgeolekus. Opritšnina pidi lõplikult murdma suurfeodaalide võimsuse ning looma väikemõisade aadlikest kaadrid, kelledele võiks tugineda tugev kesk-võim.

Suurfeodaalid, eriti osastisvürstide järeltulijad, ei olnud veel kaugeltki kaotanud oma poliitilist mõjuvõimu. „Riik“, mainib Lenin, „jagunes üksikuteks „maadeks“, osalt isegi vürstiriikideks, kes säilitasid endise autonoomia elavaid jälgi, iseärasusi valitsemises, mõnikord isegi oma erilisi sõjavägesid

(kohalikud bojaarid läksid sõtta oma polkudega), erilisi tollipiire jne." ¹

Selline olukord ei olnud kooskõlastatav kujuneva tsentraliseeritud feodaalriigi huvidega. Seepärast eemaldati opritšnina territooriumilt kõik vürstid ja bojaarid. Nende pärusmaad võeti „valitseja jaoks“. Vastutasuks anti neile teised maad, kuid kaugeltki mitte samaväärtuslikud, kaugetes piirkondades, kus neil ei olnud mingeid poliitilisi sidemeid. Nende endised pärusmaad jagati väikeaadlikele, kelledest formeeriti eriline „opritšnikute“ korpus. Opritšnina peameheks pandi Maljuta Skuratov, kellel oli suur tsaari usaldus. Opritšnikute peaülesandeks oli feodaalse killunemise jäänuste väljajuurimine. Opritšnikud värvati väikemõisade aadlist, kes enda huvides toetas tsaari tema võitluses bojaaride vastu. Opritšnikute abil teostas tsaar julmimat terrorit bojaaride vastu. Ivan IV hukkas halastamatult oma vaenlasi, hävitas feodaalide kõrgemad kihid, ta ei hukanud üksi neid „kogu suguseltsiga“, koos väikeste lastega, vaid ei säästnud isegi nende teenreid ja talupoegi.

Suuremate ilmalikkude ja vaimulikkude vasallide katsed ühineda võitluseks tsaari vastu lõppesid ebaõnnestumisega. Metropoliit Filipp, kes kuulus nimekasse Kolõtševite suguvõssa, katsus bojaaride eest välja astuda, kuid ta tagandati ja saadeti kloostriisse, kus ta salaja surmati. 1567. a. paiku tekkis suur bojaaride vandenõu, kuid see avastati ning sellest osavõtjad hukati. Vandenõuga liitus Novgorod, kus veel olid elavad endise poliitilise iseseisvuse traditsioonid. Osa novgorodlasi ühes ülempiiskopiga oli valmis reetma ning end Leedu alla andma. 1570. a. jaanuaris korraldas tsaar suure karistusekspeditsiooni Novgorodi vastu. Novgorodist läks tsaar Pihkva vastu.

Opritšnina vastas väike- ja keskaadli klassihuvidele. Opritšnina abil aadlikud suurendasid oma maavaldusi, sest bojaaridelt konfiskeeritud pärusmaad jagati neile. Aadlikud

¹ Lenin, Teosed, I köide, lk. 134.

kasutasid opritšninat ka talupoegadele surve avaldamiseks. Opritšnikud vedasid talupoegi võõrailt maa-aladelt omadele, rikkudes isegi määrusi, mis olid antud Sudebnikus, kusjuures võeti tarvitusele otsene vägivald ja põletati maha nende talupoegade elumajad, kes ei tahtnud vabatahtlikult üle minna.

Tsaari isevalitsusliku võimu kindlustamine. Suurte feodaalide laostamine ja osaline hävitamine tõi kaasa tsaarivõimu suure tugevnemise ja isevalitsusliku korra kehtimapanemise. Opritšnina all kannatada saanud bojaaride meeolelu väljendajaks oli vürst Kurbski. Vürst Kurbski astus Leedust kirjavahe-
tusse Ivan IV-ga. Ta süüdistas tsaari tema arvates otstarbetus-
julguses ning püüdis õigustada bojaare, keda süüdistati reet-
mises. Tsaar peab valitsema koos bojaaridega ning kuulama
nende nõuandeid, — veenis Kurbski tsaari.

Oma vastustes Ivan IV tõendas, et tsaarivõim on seatud jumalast. Osutada tsaarile sõnakuulmatust on suurim patt, kõik tema alamad on tsaari orjad, kellele ta võib jagada armu, kuid keda tal „on vabadus“ ka hukata. Igasugune katse tsaarivõimu piirata — on roim, sest see nõrgestab riigikaitset.

Võitlus feodaalide vahel avaldas rasket mõju kõigile rahva-
kihtidele. Ebasoosingusse langenud bojaaride maade rüüsta-
misel kannatasid esijoones talupojad. Sõjakäiguga Novgorodi
vastu kaasnes seesugune maa rüüstamine, millest talupoegade
majapidamine pikal ajal ei suutnud paraneda. Uks sõjakäigust
osavõtja, opritšninas teeninud sakslane Heinrich Staden kiitles,
et ta läks Novgorodi sõjakäigule ühe hobusega, kuid jõudis
tagasi 49 hobuse ja 22 koorma kokkuriisunud varandusega.

Liivimaal elasid Ivan IV sõjaväed üle nurjumisi. 1571. a.
teostas Krimmi khaan Devlet-Girei ootamatu rüüsteretke.
Khaan tungis takistamatult Moskvani, põletas maha kogu linna,
välja arvatud Kreml, ning viis kaasa määratu suure arvu vange.
Kui Devlet-Girei teisel aastal katsus retke korrata, peatati ta
Okaa jõel „maiskondlike“ vojevoodide poolt, kes seega pääst-
sid Moskva teistkordsest rüüstamisest.

Tsaar mõistis, et on vaja ühendada kõik feodaalid võitlu-

seks väliste vaenlastega. Opritešnina oli selleks ajaks oma tööjuba teinud. Feodaalse killunemise jäänused olid hävitatud. Bojaarkond oli küllaldaselt nõrgestatud. Opritešnina sai mitte ainult tarbetuks, vaid ka kahjulikuks. Opritešnikute keskel leidis äraandjaid. Algasid opritešnikute eneste hukkamised. 1572. a. opritešnina kaotati.

Hoolimata oma negatiivseist külgedest aitas opritešnina kaasa riigivõimu tsentraliseerimisele. „Ikkagi praegune suurväürst,“ Stadeni sõnade järgi, „on saavutanud selle, et kogu Venemaal, kogu riigis on üks usk, üks kaal, üks mõõdupuu! Ainult tema üksi valitsebki. Kõik, mida ta käsib, täidetakse, ning kõik, mida ta keelab, jääb tõesti keelu alla. Keegi ei vaidle talle vastu: ei vaimulikud ega ilmalikud.“

Isevalitsus soodustas tsentraliseeritud feodaalriigi tugevnemist ning suurendas ta kaitsevõimet. Seepärast võrreldes endise killunemisega oli see positiivseks nähtuseks. Isevalitsusliku korra kehtimapanek vastas feodaalide klassi suurema osa huvidele. Väike- ja keskaadel võis saavutada võimu talupoegade üle ja oma maavalduste suurendamist ainult tsaari piiramatu isevalitseja-võimu abil. Seepärast aadel hävitas halastamatult kõik, mis takistas isevalitsusliku võimu loomist.

Isevalitsuslik kord oli samuti ka kaupmeeskonna huvides, sest feodaalse killunemise jäänused takistasid kaubanduse arenemist riigi eri piirkondade vahel. Seepärast kaupmeeskond toetas energiliselt kõiki tsaari algatusi riigi ühtsuse kõvendamise suunas. Teiselt poolt tugev riik soodustas uute turgude vallutamist idas ja läänes. Isevalitsuslik riik loodi töötavate talupojamasside arvel. Talupojale tõi isevalitsus pärisorjuse surve kõvenemist; see lubas aadlikel veel tugevamini kinnistada talupoegi oma maal.

§ 40. Liivi sõja lõpp.

Liivi sõja käik. Rootsi, Poola ja Leedu vahelesegamine Liivi sõtta tegi olukorra Baltikumis liiga keeruliseks. Moskval ei

tolnud nüüd enam võidelda nõrga orduga, vaid kolme tugeva riigiga. Sellest hoolimata saavutasid Moskva sõjaväed 1563. a. üsna suure edu: Polotsk, suurim linn Väina jõel, ühe endise Vene vürstiriigi kunagine keskus, andis alla. Kuningas Sigismund-August pöördus Moskva valitsuse poole rahuettepanekuga ning nõustus ära andma kõik Vene vägede poolt vallutatud linnad ja maad Liivimaal. Kuid Ivan IV ei tahtnud rahu sõlmida; ta toetas Zemski Sobor'i — Maakogu (valitsevate klasside esindajate kogu), mille ta oli kokku kutsunud 1566. a. Maakogust võtsid osa kõrgemad vaimulikud, pealinna ametiasutiste teenijad, Leedu piiri äärsete maakondade mõisnikud ja suurkaupmeeskond. Maakogu nõudis sõja jätkamist kuni kogu Liivimaa liitmiseni Venemaaga. Sõlmiti ainult vahe-
rahu.

Hädaoht Moskva poolt sundis Leedut ja Poolat veel kõvemiini liituma. Lublini seimil (1569) sõlmiti uus unioon, mille järgi Poola ja Leedu ühinesid Poola-Leedu kuningriigiks valitava kuninga võimu all. Leedu suurfeodaalid ei astunud meeleldi seda sammu, mis ähvardas neid nende õiguste kärpimisega, kuid neil, nende eneste sõnade järgi, „oli vaenlane turjal“. Pealegi ei leidnud nad toetust mitte ainult valge-vene ja ukraina feodaalide poolt, kes allusid Leedule, vaid ka oma šlahta (aadli) poolt. See šlahta soovis lähenemist Poolaga, sest ta arvestas Poola abi Moskva vastu. Leedu šlahta püüdis samuti saada kõiki õigusi, mis olid poola šlahtal. Lublini unioon kõven-
das tublisti Poola-Leedu sõdivat poolt võitluses Liivimaa pärast.

Energiline Stephan Bathory, kes valiti 1576. a. mõlemate riikide — Poola ja Leedu — poolt kuningaks (pärast Sigismund-Augusti surma), reorganiseeris lühikese aja jooksul sõjaväe. Ta lõi väljaõpetatud jalaväe saksa ja ungari palgasõdureist ja samuti ka hea suurtükiväe ning muutis Poola-Leedu kaitsetaktika ründavaks pealetungiks.

1579. a. ilmus Bathory ootamatult Polotski alla. Peale pea-aegu kuu aega kestnud vastupanu vallutati Polotsk. Bathory ei

piirdunud venelaste poolt äravõetud linnade tagasivõtmisega; ta läks ka üle Vene riigi endise piiri, kuid seal ta edu katkes. 1581. a. sügisel piiras ta 100 000-mehelise sõjaväega Pihkvat ning piirates linna kaevikutega hakkas seda pommitama. Kui müürisse oli lõhutud avaus, asusid piirajad rünnakule ning valutasid kaks torni. Venelased lasksid ühe neist tornidest õhku ning teisest löid vaenlase välja. Poolakad taganesid suure kao-

Ivan IV saatkond Saksa riigipäevale Regensburgis.
Saksa värviline gravüür XVI sajandist.

tusega. Piiramine võttis veniva iseloomu ning lõpuks ei suutnudki Bathory Pihkvat vallutada.

Samaaegselt tuli Ivan IV-ndal pidada sõda ka Rootsiaga, kes samuti avaldas pretensioone Liivimaa peale ja oli võtnud Tallinna enda alla. Vene vägede katsed Tallinna vallutamiseks

lõppesid nurjumisega. Rootsi sõjaväed sõdisid Vene-Karjala piirides ning vallutasid Vene linnu. Sel viisil tabasid Ivan IV-ndat äpardused igal rindel.

Rahu sõlmimine. Pihkva mehine kaitse võimaldas alustada rahuläbirääkimisi. Vaherahu Poolaga sõlmiti 1582. a. Ivan IV

Ivan IV. XVI sajandi gravüür.

1547 - 1584

loobus kõigist vallutustest Liivimaal, Bathory andis tagasi tema poolt vallutatud Vene linnad. Järgmisel aastal sõlmiti vaherahu ka Rootsiga, kellele jäeti tema poolt vallutatud Vene linnad (Jam, Koporje, Ivangorod). Nii ei andnud 25-aastane sõda (1558—1583) Baltikumi ranniku pärast min-geid tulemusi. Liiga raske oli Vene riigil võidelda ühe-aegselt mitme riigiga, kuna samal ajal siseriigis käitusid bojaarid reeturlikult ja takistasid Ivan IV võitu saavutamast. Kuid ühtlasi näitas see sõda Lääne-Euroopale uue riigi jõudu.

Ivan IV. Ivan IV suri aasta pärast sõja lõppu, 1584. a. Ta oli andekas ja tark inimene. Oma aja kohta oli ta hea haridusega, armastas ja oskas kirjutada, tal oli terav ja peen mõistus. Nii sise- kui ka välispoliitikas märkis ta tabavalt ja õigesti oma eesmärgid ning ülesanded ja taotles neid visaduse ja püsivusega. Tema mõte hädavajadusest vallutada Venemaale Läänemere rannad teeb au tema ettenägelikkusele, kuid see võis teostuda alles Peeter I ajal. Kokkupõrkes bojaarkonnaga astus Ivan IV välja tsentraliseeritud feodaalriigi huvide kaitsjana, mille eesotsas ta seisis. Ta kirjutas Kurbskile: „Kes suudab pidada sõda vaenlaste vastu, kui riik lõhkeb kodustest sõda-

dest?" Ivan IV läks ajalukku hüüdnimega „Groznõi“ (Julm). Kaasaeglasi hämmastas eriti tema julmus, mis ilmnes juba lapseeas peale ning kasvas bojaaride vastu käiva ägeda võitluse tingimustes. Võitlus arendas temas ka haiglast umbusklikkust. Tasakaalutu ja äkiline meel kahjustasid Ivan IV. Viha hoos ta tappis oma vanema poja, tsarevitš Ivani, lüües teda sauaga.

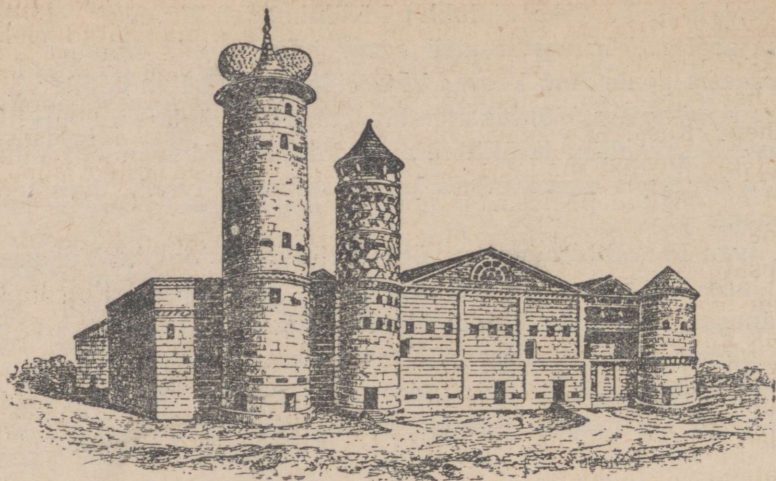
Ivan IV valitsemine on väga tähtsaks perioodiks Venemaa ajaloos. Sel ajal Vene riik likvideeris feodaalse killustumise jäänused ning sulas kokku ühtseks tugevaks riigiks, mis on võimeline end kaitsema väliste vaenlaste vastu.

Rahvalauludes ja -juttudes on säilinud mälestus Ivan IV-ndast kui rangest tsaarist, kes karistas äraandjaid-bojare.

§ 41. Lääne-Siberi rahvaste vallutamine XVI sajandi lõpul.

Stroganovide valdused. Ivan IV valitsemise viimaseil aastail algas Lääne-Siberi vallutamine Vene riigi poolt. Pealetungi alustasid soola-suurtöösturid Stroganovid. Kuus aastat pärast Kaasani vallutamist (1558) hankisid nad Moskva valitsuselt loa Kama-äärsete maade vallutamiseks. Põliselanikke mansse (voguleid) välja surudes hakkasid Stroganovid asutama soolapuhastuse tööstusi ja asustama siia pärisorjuslikke talupoegi, kes töötasid tasuta nende soolatööstustes. Oma valduste kaitseks ehitasid Stroganovid kindlustatud tõkkeid, varustasid neid suurtükkidega ja palkasid sinna „tahtjaid inimesi“. Tsaarilt said Stroganovid rea õigusi, mis tegid nad täieõiguslikeks isevalitsejaks oma pärusmaadel. Mitmel korral mansid ja teised rahvad, kellelt Stroganovid võtsid ära nende töönduslikud tagamaad, tungisid Stroganovide asulate kallale. Oli juhtumeid, kus nad ühinesid Stroganovide talupoegadega võitluseks ühiste ekspluateerijatega. Selles võitluses andsid manssidele-vogulitele toetust nende hõimud, kes elasid ida pool Uuralit.

Siberi khaaniriigis valitses tol ajal mitte enam Moskva tsaari

Stroganovide elamu Solvõtšegodskis. XVIII sajandi maal.

vasall ning maksumaksja Jediger, vaid khaan Kutšum, kes tap-
pis Jedigeri ning vallutas Siberi. Kutšum püüdis tugevdada
Siberi khaaniriiki. Tema ajal pandi kehtima muhamedi usk, mis
pidi khaani võimu tugevdama. Kutšum püüdis laiendada oma
valdusi ka Uuralist lääne poole.

Jermaki sõjakäik. XVI sajandil elas Doni-äärseis steppides
Vene riigi piiril palju vabu kasakaid. Need olid peamiselt talu-
pojad ja orjad, kes olid ära põgenenud feodaalide rõhumise
alt. Nende hulgast värbasid Stroganovid teenistustaste salku
nii oma valduste kaitseks kui ka nende laiendamiseks kauge-
male ida poole. 1581. a. saatsid Stroganovid palgatud kasakate
väeosa Uurali taha ataman Jermak Timofejevitši juhtimisel,
varustades neid toidumoonaga, relvade ja laevadega. Väeosa sõu-
dis Kama jõe haru Tšussovajat mööda üles ning olles veetnud
talve laagris, vedas kevadel laevad ühele Tura jõe harule, mis
suubub Toboli jõkke. Maa oli väheasustatud, kasakad liikusid
edasi peaaegu takistuseta. Sõudes Turalt Tobolile astusid nad
Siberi khaaniriigi piiresse. Esimese tõsisema vastupanu leidsid

kasakad Siberi khaaniriigi pealinna lähedal, Toboli jõe ühine-
miskohal Irtõšiga. Siin Kutšum valmistas kindlustatud mets-
tõkke ning kogus tatarlastest ja nendele alluvaist manssidest
ja hantedest suure sõjaväe, kes võttis kasakad vastu noolte-
rahega. Kasakad vastasid laskmisega tulirelvadest ning asusid
metskindlustust ründama. Tekkis käsitsivõitlus. Hanted ja man-
sid ei pidanud pealesurumisele vastu ning pöördusid esimese-
tena jooksu, ajades segi tatarlaste read. Kasakad jälitasid ja
tapsid põgenevaid vaenlasi. Pärast seda lüüasaamist jättis Kut-
šum oma pealinna maha ning läks lõuna poole steppi; Jer-
mak kasakatega asus tühja linna. Umbruskonna rahvas rut-
tas alistuma võitjale. Jermak teadis, et väikesel väeosal on
võimatu kaua püsida vaenuliku rahva hulgas, ning saatis käsk-
jalad Moskvasse tsaari juurde Siberi khaaniriigi vallutamise
teatega ja abipalvega.

Oodates abi, jätkasid kasakad umbruskonna maade allaheit-
mist. Odade ja mõnel juhul isegi mitte rauast, vaid luust ots-
tega nooltega varustatud elanikud ei suutnud seista tulirelvade
vastu. Hoolimata kiirest edust kujunes Jermaki väikese väeosa
olukord raskeks. Isegi tsaariväe abisalga kohalejõudmine ei
aidanud. Toidumoona puudusel levis Vene teenistuslaste hul-
gas skorbuut. Jermak ise hukkus, sattunud lõksu, kuhu teda
oli meelitanud Kutšum; püüdes hüpata paati, komistas Jermak
ja uppus Irtõši jõkke. Ellujäänud Vene teenistused olid sun-
nitud Siberist lahkuma. Tatarlased hõivasid jälle khaaniriigi
pealinna.

Lääne-Siberi külgeliitmine. Alles pärast Ivan IV surma saa-
deti Siberisse vojevoodid suure sõjaväega. 1586. a. ehtasid
nad Tjumeni linna endise tatarlaste samanimelise linna vare-
meile ning algasid siit maa järk-järgulist vallutamist. Järgmisel
aastal rajati Toboli jõel väike kindlustus Tobolsk, Kutšumi en-
dise pealinna lähedal, mis oli elanike poolt lõplikult maha jae-
tud. Tobolsk sai tsaari valitsusvõimu keskuseks Lääne-Siberis.
Järgnevatel aastail alistati umbruses asuvad mansi ja hante
suguharud.

Kuid võitlus Kutšumiga polnud veel lõppenud. Kutšum jätkas rändlemist Baraba stepis ja piiriäärsete maakondade häirimist oma retkedega. Alles 1598. a. sai Kutšum täielikult lüüa, millest ta enam ei toibunud.

Võrdlemisi kiire võit Siberi khaaniriigi üle on seletatav peale Vene vägede tehnilise paremuse veel poliitilise ühtsuse puudumisega tatarlaste hulgas. Siberi khaaniriik oli jagunenud reaks väikesteks, omavahel nõrgalt liidetud valdusteks. Kutšumi esimesel ebaõnnestumisel jätsid vasallid ta maha. Veel nõrgem oli side Siberi khaaniriigi ja selle võimualuste ostjaki ja voguli väikevürstidega, kes võtsid khaani sõjaväest osa ainult sundkorras ning kes esimesel võimalusel jooksid laiali.

Tsarismi poolt vallutatud rahvad pandi maksma jassakki, mis läks tsaari laekasse. Jassakki maksti soobli- ja teiste kaliste karusnahkadega. Peale tsaari jassaki pidid Siberi rahvad andma kingitusi vojevoodidele ja teenistuslastele. Jassaki tasumisele sundimiseks võeti amanaate ehk pantvange. Valitsus kasutas ka kohalike väikevürstide äraostmist, kinkides neile igasugust tühja-tähja jassaki korrapärase toomise eest ning meelitades neid „valitseja armuga“ — viinaga jms. Siberist tulnud nahad olid suure väärtusega. Riik müüs neid välismaale; karusnahamüük oli üheks tuluallikaks riigi sõjaliste ja teiste kulude katteks.

Koos tsaari sõjavägedega tungisid Siberisse Moskva kaupmehed. Nad viisid kaasa odavaid kaupu (kellukesi, riidereste jms.). Vahetuseks võtsid nad Siberi rahvailt hinnalist karusnahka. Kaupmehed jootsid häbematult taiga elanikke purju, et nendelt poolmuidu välja petta soobli- ja teisi nahku.

Niimoodi oli XVI sajandil Moskva tsaaride võimu all peale venelaste terve rida teisi rahvaid: Kaasani ja Astrahani tatarlased, mordvalased, marid, tšuvašid, udmurdid, baškiirid ja Lääne-Siberi rahvad. Nii hakkas Vene riik kord-korralt muutama paljurahvuseliseks riigiks. Tugeva vene rahva juurde liideti teised nõrgemad rahvad.

§ 42. Kaubandus ja käsitöö Vene riigis XVI sajandil.

Ida-Euroopa ühinemine tsentraliseeritud paljurahvuseliseks riigiks oli võimalik ainult majanduslike sidemete olemasolu tõttu maade vahel, mis kuulusid riigi koosseisu. XVI sajandil on märgata kaubanduslik-rahanduslike suhete arenemist, mis valmistas ette maa majanduslikku ühinemist ning kergendas tema poliitilise ühinemise protsessi.

XVI sajandil arenesid tunduvalt Vene riigi kaubandus-suhted Ida ja Läänega. Kaasani ja Astrahani vallutamisega sattus Moskva kätte kogu veetee Kaspia merre. See soodustas kauplemise suurenemist Aserbaidžani, Pärsia ja Buhhaa-raga.

Läbikäimine Lääne-Euroopaga oli raskendatud selle tõttu, et tema ja Vene riigi vahel olid vaenulikud maad — Poola, Leedu ja Saksa Ordu valdused.

1553. a. löid inglased otsese tee mere kaudu Venemaale. XVI sajand oli Inglise kaubanduse õitsengu sajandiks. Inglise kaupmeeskond astus ägedasse võitlusse hispaanlaste ja portugallastega, kes seni valitsesid merel. Mereteed Indiasse (ümbär Aafrika) oli portugallaste käes. Inglise kaupmeeskond korraldas ekspeditsiooni, et leida teed Indiasse üle Põhja-Jäämere, s. o. seda Suurt Põhja-mereteed, mis sai laevatavaks alles nõukogude võimu ajal. Ekspeditsiooni tabas ebaedu. Kuid üks laev kapten Chancellori juhtimisel aeti tormiga Valgesse merre Põhja-Dvina suudmesse. Chancellor astus ühendusse lähima linna, Holmogorõ vojevoodiga, kes teatas Ivan IV-ndale inglise kapteni saabumisest. Chancellor kutsuti pealinna. Ivan IV taipas kogu kasu, mida annab vahetu läbikäimine ühe Euroopa rikkaima kaubandusliku maaga. Ta andis inglastele õiguse kaubelda Vene riigis kõige soodsamail tingimustel. Vene riigi oma tööstus oli nõrgalt arenenud. Inglismaalt sai Venemaa kalevit ja muid riideid, metalle ja metalltooteid, samuti ka vürtse ja muid kaupu, mis tulid Aasiast, Aafrikast ja Ameerikast. Vahetuseks Inglise kaupmehed võtsid Vene tooraineid:

karusnahku, kanepit, rasva jne. ning omandasid samuti Idamaa kaupu, eriti Aserbaidžani siidi.

Inglaste järel hakkasid ka hollandlased kasutama põhjapoolset teed Moskvaga kauplemiseks. Varsti pärast Ivan IV surma ehitati Põhja-Dvina suudme lähedale Arhangelski linn. Siin peeti igal aastal laata, kus kohtusid välismaa kaupmehed vene kaubarahvaga. Kuid Valge meri on suure osa aastast kaetud jääga. Läbikäimine võis toimuda selle mere kaudu ainult suvekuudel. Seepärast Venemaa püüdiski nii visalt vallutada Läänemere rannikut.

Tugevnenud kaubandussuhted Lääne-Euroopa ja Idamaaga kutsusid välja suure elavnemise Vene siseturul. Ärimehed tungisid itta Uurali taha kallihinnaliste nahkade järele; korraldati mere-ekspeditsioone Obi lahte, et otsida soobli pesitsemise kohti.

Linnades ja külates oli XVI sajandil levinud väikekäsitööstuslik tootmine. Suurtes linnades, näit. Novgorodis ja Kaasanis, leidis XVI sajandil 100 käsitööstuse eriliiki. Oli meistreid, kes spetsialiseerusid kõrvarõngaste, nõöpnõelte ja naelte väljatöötamises, sarafanide, mantlite ja kasukpihikute õmblemises jms. Kaupmehed ostsid käsitöötooteid kokku, viisid need Siberisse ning vahetasid karusnahkade vastu, mida hiljem müüsid välismaalastele. Nii kujunesid sidemed üksikute turgude vahel, mis valmistas ette nende ühinemist üheks ülevenemaaliseks turuks.

§ 43. Kultuur XVI sajandil.

XVI sajandi haridus. Kirjaoskus oli venelaste hulgas väga vähe levinud. Isegi preestrite hulgas oli inimesi, kes vaevalt „veerisid silpide haaval“. Raamatud olid käsikirjalised, maksid väga kallist hinda ning olid harulduseks. Harimatud ümberkirjutajad tegid palju õigekirja- ja muid vigu, mis sageli moonutasid mõtte. Raamatule vaadati kui nõiduslikule, maagilisele

Esimene Venemaal trükitud raamat „Apostol“ (1564. a.).

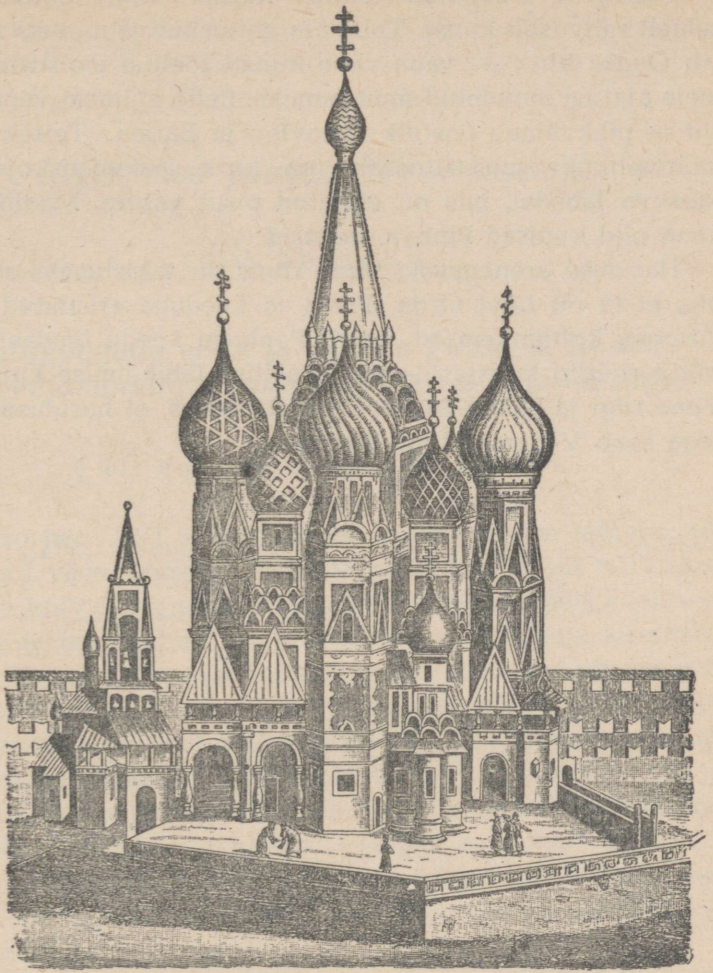
vahendile. Nõudmist oli peamiselt igasuguste ennuustamisraamatute järele. Oli levinud kõige toorem ebausku.

Ivan IV mõistis, et harimatuse vastu võitlemiseks on esimese asjana vaja haridust. 1551. a. kutsuti Moskvasse kokku kirikukogu (vaimulikkonna koosolek), mille eesmärgiks oli kindlustada kiriku olukorda. Koosolekul pani tsaar ette võtta tarvitusele abinõud kõige kisendavamate pahede kõrvaldamiseks vaimulikkude elust (purjutamine jne.) ja hariduse levitamiseks rahva hulgas. Vaimulikele tehti ettepanek avada koole lastele kirjaoskuse õpetamiseks. Kirikukogu otsused moodustasid terve raamatu, nimega „Stoglav“, kuid ellu neid otsuseid ei viidud. Ivan IV-ndal ei läinud korda koole luua, sest Vene riigis oli liiga vähe inimesi, kes olid küllaldaselt haritud selleks, et olla õpetajaks.

Vene hariduse tõstmiseks on palju korda saatnud metropoliit Makari. Ta koondas enda ümber ringikese haritud inimesi. Nende kaasabil koostati mitu selle aja kohta väärtuslikku teost kirjanduse ja ajaloo alalt, neis toonitati Venemaa riikliku ühtsuse mõtet.

Hariduse laiendamise eesmärgiga asutas Ivan IV Moskvasse trükikoja. Ehitati „trükkimise koda“, mis laskis välja mõne jumalateenistuse raamatu. Trükikojas töötas kaks vene meistrit — Ivan Fjodorov ja Pjotr Mstislavets. Esimene nende trükitud raamat ilmus 1564. a. Tehnilisest küljest oli see raamat valmistatud hästi. Kuid üldise harimatuse juures arvati trükitud raamatud olevat saatana sünnitused. Seda kasutasid poolkirjaoskamatud raamatute ümberkirjutajad, kes kartsid, et trükikunsti arenemisega nemad võivad jääda ilma oma teenistusest. Nad ässitasid üles rahvahulga, kes purustas „trükkimise koja“. Ivan Fjodorov koos oma seltsimehega sõitis Leetu. Nad jätkasid oma kasulikke tegevust Valge-Venes ja Ukrainas ning aitasid seal palju kaasa raamatutrükkimise arendamisele. Esimene ebaõnnestumine ei peatanud Ivan Groznõid ning ta asutas uue trükikoja Aleksandrovi alevikku.

Hoolimata laiade rahvamasside vähearenenud kirjaoskusest oli XVI sajandil Moskva vaimulike ja bojaaride hulgas ka haritud inimesi. Nende hulgast tuli mitu silmapaistvat kirjanikku. Metropoliit Makari kaitse all tekkis väike ringike kirjanikke, kes töötas tema tellimise peale. Koostati rida teoseid, mis pidid tooma kuulsust Vene riigile, nende hulgas „Suguvõsa raamat“ — Moskva riigi tekkimise ajalugu, mis algab Kiievi vürstist Vladimirist ja tema vanaemast Olgast ning lõpeb Ivan IV-ga. Tsaar Ivan IV oli ise andekas kirjanik. Bojaaridest oli silmapaistvaks kirjanikuks vürst Kurbski, kes oli väga haritud inimene. Tema on kirjutanud „Moskva suurvürsti ajaloo“ — mälestused Ivan IV valitsemisest, mis on kirjutatud bojaaride kaitseks ja on tsaari vastu teravasti vaenulik. Kurbski kirjad tsaar Ivanile on silmapaistvad oma aja kohta suure kirjandusliku väärtuse poolest.

Vassili Önsa kirik Moskvas (1555—1559).

Kunst. XVI sajandil kujuneb Moskva riigis algupärane ja selgelt rahvuslik kunst. Tolle aja ehituskunsti näiteks on Vasili Öndsä kirik — vana vene kunsti tõeline meistriteos, mis meie ajal on muudetud muuseumiks. Selle ehitasid vene meistrid — pihkvalane Postnik Jakovlev ja Barma. Teiseks samaväärtuslikuks meistriteoseks on kirik Kolomenskoje külas Moskva lähedal, mis on ehitatud pisut varem. Maalikunstnikena olid kuulsad Pihkva meistrid.

Hariduse arenemisele Vene riigis oli takistuseks see asjaolu, et ta oli Liivi Ordu, Poola ja Leeduga eraldatud Lääne-Euroopa kultuursemaist maist. Poola ja Leedu feodaalid ning saksa rüütlid takistasid igapidi alalise läbikäimise kujunemist Vene riigi ja Lääne-Euroopa vahel, kartes, et hariduse levimisega saab Venemaa liiga tugevaks.

Meie maa rahvad XVII sajandil.

XIV peatükk.

Talupoegade sõda ja võitlus Poola ja Rootsi interventsiooniga Vene riigis XVII sajandi algul.

§ 44. Vene riik talupoegade sõja eel.

Pärisorjus. XVI sajandi teisel poolel muutus talupoegade seisukord väga raskeks. Vajades raha, laiendasid mõisnikud mõisade külvipinda ning suurendasid talupoegadelt võetavaid rahalisi ja naturaalmakse. Varem määrati talupoja koormiste hulk tava järgi: talupoeg haris härraste põllumaad ning maksis kruntrenti „nagu vanasti“. XVI sajandil mõisnikud ei arvestanud enam tava, vaid määrasid ise oma talupoegade maksude ja kohustuste määrad. Tsaari käskkirjad kohustasid talupoegi kuulama igas asjas mõisniku sõna ning tegema iga tööd, milleks mõisnik neid „obrokistab“ (rendiga kohustab). Liivi sõda tekitas suuri kulusid. Rahalisi makse talupoegadelt ja linnade kaubanduslik-käsitööstuslikult elanikkonnalt suurendati mitmekordselt.

Püüdes pääseda raskest tööst, maksudest ja näljast, jätsid talupojad massiliselt maha oma majad ja külad ning läksid itta, Volga taha, ja veel enam lõunasse, Okaa jõe taha. Seal laius peaaegu asustamata mustmullastepp, kus oli raske ärakaranud talupoegi kinni püüda. Talupoegade äraminekuga tühjenes riigi keskosa.

Töökätest ilma jäädes sattus mõisniku feodaalmajapidamine väga raskesse olukorda. Vajades talupoegi, meelitasid maaomanikud neid üksteise juurest üle. Igal aastal jüripäeva eel algas võitlus talupoegade pärast. Suuremal osal talupoegadest ei olnud raha enese lahtiostmiseks mõisnikult. Siis maksid teiste mõisnikkude kiltrid nende eest kõik nendele määratud maksud ning viisid talupojad oma leivavanemate maadele. Rikkad ja võimukad maaomanikud isegi korraldasid retki oma naabrite maadele; retkedel pandi talupoegi ahelaisse ning viidi uutele kohtadele. Kesk- ja väikeaadlikud kaebasid, et nad ei saa enam oma inimtühjadest mõisadest sõjateenistust täita.

1581. a. keelas tsaar Ivan IV ajutiselt „kuni valitseja käskkirjani“ talupoegade kohavahetuse jüripäeval. Aastaid, mil talupoegade kohavahetus jüripäeval oli keelatud, hakati nimetama „keeluaastaiks“ (sõnast *заповедь* — keeld). Talupojad kinnitati üha kõvemini mõisniku maa külge.

Kasakad. Doni alamjooksul elasid juba XV sajandil kasakad. Sõnaga „kasakad“ hüüti türgi keeles vabu, oma rahvast eraldunud inimesi. Vene ärakaranud talupojad ja orjad, kes asusid Donimaale, hakkasid ka end nimetama kasakaiks. Vene elanikkonna juurdevool Donimaale suurenes eriti XVI sajandi lõpul, ühenduses pärisorjusliku surve suurenemisega Vene riigi keskosades.

Lindudest ja loomadest rikas stepp ja kalarikkad jõed võisid toita Donil võrdlemisi suure elanikkonna. Kasakad tundsid siin end julgeina mõisnike ja tsaari vojevoodide omavoli eest. Põlluharimisega nad ei tegelnud, vilii veeti sinna Vene linnadest.

Kasakad tegid röövretki tatari ja türgi valdustesse Aasovi ja Musta mere rannikuil ning õnnestumise korral võtsid kaasa hea saagi. Mõnikord kasakad riisusid ka vene kaupmehi Volga jõel. Kõik üldised küsimused, mis puutusid sõjakäikudesse, saagijagamisse ja läbikäimisse Moskvaga, otsustasid kasakad koosolekul, mida nimetati „ringiks“. Neil koosolekuil valisid nad ka oma ülemad — atamanid.

Tsaar Fjodor Ivanovitš. Pärast tsaar Ivan IV Groznõi surma jäid tema poegadest elusatena järele: Fjodor — esimesest naisest Anastassia Romanovast, ja alaealine Dimitri — viimasest naisest Maria Nagaja'st. Tsaariks sai Fjodor Ivanovitš (1584—1598). Tsareevitš Dimitri koos oma ema ja sugulaskonna Nagoi-dega saadeti väikesse Uglitši linna, mis anti väikesele vürstile „osastiseks“ (udelliks).

Tsaar Fjodor oli haiglane ja nõrga mõistusega inimene, täitsa võimetu riigi valitsemiseks. Päevade kaupa ta palvetas kirikuis, armastas helistada kirikukelli või vaadelda, kuidas narrid tegid lõustu ja kaklesid tema ees. Rahva hulgas räägiti avalikult, et uus tsaar on „loll“. Võimu ja valitsemise riigi üle haarasid enda kätte tsaari sugulased ja temale lähedal seisvad bojaarid. Nende hulgast kerkis kiiresti esile bojaar Boris Fjodorovitš Godunov.

Godunovide suguvõsa ei kuulunud oma põlvnemiselt väga vanasse aadlisse. Boris Godunov lähendus tsaarile Ivan IV viimaseil eluaastail, peamiselt sugulussidemete tõttu. Fjodor Ivanovitš oli abielus Godunovi õe Irinaga. Boris Godunovil oli suuri vaimuandeid, kuid ta ei olnud saanud (oma aja kohta) head haridust. Ta ei pidanud kinni, nagu suurest soost bojaarid, kõigest vanaaegsest ega vööristanud välismaalasi. Boris Godunov eemaldas kõigepealt tsaarikojast need bojaarid, kes olid takistuseks tema võimule. Oma majas lõi ta korra, mis meenutas tsaaripalee elu, ning võttis ise vastu välismaa saadikuid.

Fjodori viimaseil eluaastail juhtis Boris Godunov kõiki asju riigis. Ta tegi palju riigivõimu kindlustamiseks aadlikkude huvides. Boris Godunov mõistis kiriku tähtsust selles asjas. Venemaa õigeusklikku kirikut valitses Moskvas elav metropoliit. Kõrgeimaks Vene kiriklikuks võimuks oli Konstantinoopoli patriarh. Patriarhid elasid Türgi sultanile alistatud maal. XVI sajandi lõpul hakkasid nad sõitma Moskvasse „almust“ paluma — rahas või sooblinahkades. Boris Godunov kasutas Konstantinoopoli patriarhi Jeremiase „almuse“ järele tulekut ning saavutas temalt nõusoleku eri patriarhaadi loomiseks

Vene kiriku jaoks. 1589. a. sai esimeseks Vene patriarhiks Boris Godunovile lähedal seisev metropoliit Hiiob.

Eriti tülitas valitsust mõisnikkude kindlustamise küsimus talupoegadega, sest talupoegade äraminek oma maaomanike juurest jätkus. Ärakaranud talupoegade tagasitoomiseks pidi mõisnik tõestama, et kinnipüütud talupoeg enne põgenemist tõesti elas tema maa peal. Selle ülesande kergendamiseks teostati uus maade ja elanikkonna üleskirjutus, mis viidi lõpule 1592.—1593. a. Kõiki sel üleskirjutusel teatud mõisniku järgi raamatusse sissekirjutatud talupoegi hakati lugema tema pärisorjadeks. 1597. a. anti välja seadus, mis määras viieaastase tähtaja ärajooksnud talupoegade otsimiseks (ülesnuuskimiseks). Viie aasta jooksul leidmata jäänud talupojad jäid elama uutele kohtadele.

XVI sajandi teisel poolel elanikkonna laostumise tagajärjel paljud vaesunud inimesed laenasid raha tingimusel, et protsentide maksmise asemel nad töötavad ja teenivad laenuandja majapidamises. Niisuguseid sõltuvaid inimesi nimetati „võlaorjadeks“. Pärast oma isanda surma lasti nad vabaks. Selle poolest nad erinesid täielikest orjadest, keda anti pärandusena edasi. Varem vaba inimene, kes töötas teise juures toidu ja riietuse eest, võis igal ajal peremehe juurest ära minna, kui ta ainult ei andnud enese kohta „võlaorjuse kirja“. See kord tühistati. 1597. a. seaduse kohaselt iga vaba inimene, kes töötas teise juures toidu ja riietuse eest üle kuu kuu, sai tema orjaks. Sel viisil Boris Godunov kõvendas mõisnike huvides veel rohkem talupoegade ja orjade pärisorjuslikku sõltumust.

Vene riigi majanduslikuks arenemiseks ja tema poliitilise olukorra kindlustamiseks oli vaja omada Läänemere rannikut. See oleks andnud võimaluse jalule seada palju soodsamaid suhtlemisi Lääne-Euroopa maadega.

Pärast Venele ebaõnnestunud Liivi sõda võttis Rootsi enda alla Venemaale lähima Läänemere ranniku osa. Rootsi lõikas Venemaa ära merest, majanduslikest ja kultuurilisist sidemeist Lääne-Euroopaga.

1590. a. algas sõda Rootsiga väljapääsu pärast merele. 1595. aastal sõlmitud rahulepingu järgi vanad Vene maad Soome lahe ja Laadoga järve ääres (Ivangorod, Jam, Koporje, Karjala) läksid jälle Vene riigi külge.

Tsaar Boris Godunov. Tsaar Fjodor Ivanovitš suri 1598. a. Tema surmaga lõppes Vene tsaaride dünastia, mis põlvnes Rjurikust.

Tsaari noorem vend, tsareevitš Dimitri, kes elas koos emaga Uglitšis, hukkus 15. mail 1591. Selle päeva hommikul mängis üheksa-aastane Dimitri ühes omavanustega lossi õuel noaga „torkamist“, amme ja lapsehoidja järelevalvel. Nende jutustuse järgi juhtus Dimitrile peale tulema langetõvehoog ning maha-langemisel ta kukkus kõriga noale, mida hoidis käes. Naiste kisa peale jooksis välja tsareevitši ema Maria Nagaja. Ta hakkas karjuma, et Dimitri tapsid Godunovi poolt saadetud inimesed. Kokkujooksnud rahvas tappis Moskva djaki Bitjagovski ja veel mitu inimest. Moskvast saadeti kohale uurimiskomisjon eesotsas vürst Vassili Ivanovitš Šuiskiga, kes tunnistas, et tsareevitš ise kogemata haavas ennast surmavalt. Tsaarina Maria Nagaja pühitseti nunnaks, tema sugulased ja paljud uglitšlased saadeti asumisele omavoli ja mässu pärast. Rahva keskel levis kuuldus, et tsareevitš tapeti Boris Godunovi korraldusel. Võimatu on kindlaks teha tsareevitš Dimitri surmajuhtumi kõigiti usaldusväärset tõelist põhjust; kas ta hukkus õnnetu juhtumi tagajärjel või tapeti kohale saadetud isikute poolt — on teadmata.

Pärast tsaar Fjodori surma ei olnud Boris Godunovil, kes toetus aadlile, kardetavaid võistlejaid. Kokkuastunud Maa-kogu, kus arvuline enamus kuulus aadlikele ja kaupmeeskonnale, valis aastal 1598 Boris Godunovi tsaariks. Saades tsaariks jätkas Boris Godunov Ivan IV poliitikat riigikorra kindlustamise suunas. Tema jälitas samuti nimekate vürstide ja bojaari-perekondade järeltulijaid. Ta kartis eriti surnud bojaari Nikita Romanovitš Zahharjini poegi või, nagu neid nimetama hakati, Romanoveid. Romanovid olid tsaar Fjodori sugulased ning

vanemal neist, Fjodor Nikitišil, oli palju poolehoidjaid aadlike ja osa linnarahva hulgas. Boris Godunov kasutas pealekaebusi Romanovite vastu, süüdistas neid kurjasepitsuses tsaari vastu ja saatis kõik vennad asumisele Põhja-Venemaale. Vanim neist, Fjodor Romanov, pühitseti mungaks „vanakese Filareti“ nime all. Boris Godunov pühitseti võitu oma vastaste üle bojaaride laagrist. Kuid sel ajal hakkas tõusma uus ähvardav hädaoht — talupoegade liikumine.

1601. aastal algas maal nälg. Vihmad ja varased sügiskülmad hävitasid lõikuse. Järgmisel kevadel taliviljapõldudel rukis ei tärgranud üldse. Talupoegadel polnud isegi seemet uue külvi jaoks. Nälgiv rahvas toitis end rohu ja kasekoorega. Terved külad surid välja. Isegi Moskva tänavail vedeles koristamata laipu. Hirmus nälg kestis kolm aastat (1601—1603). Mõisnikud, kloostrid ja kaupmehed, kellel olid suured viljagavarad, kasutasid kõrget viljahinda ning teenisid suuri varandusi. Bojaarid ja aadlikud ei tahtnud toita oma teenijas-konda, mis koosnes orjadest, ning ajasid selle enda juurest minema. Näljarahutusi kartes käskis Boris Godunov jagada rahvale vilja riigi viljaaitadest. Kuid vili ei sattunud niivõrd näljaste, kui jagajate eneste kätte. Riigi viljagavarasid polnud küllaldaselt, et toita kõiki näljaseid. Maaomanikel, nende hulgas ka patriarhil, olid terved aidatäied vilja, kuid nad ootasid, et viljahind tõuseks veel kõrgemale.

Näljased talupojad ja orjad hakkasid kogunema salkadeks ning tungima mõisnike ja kaupmeeste kallale. Teised läksid Donimaale või Ukrainä piiri äärseisse linnadesse. 1603. aastal suur salk talupoegi ja orje jõudis Hlopko eestvedamisel juba pealinna ümbrusse. Tekkis äge lahing, milles tsaari vojevood Ivan Basmanov sai surma. Suure vaevaga õnnestus tsaari vägedel ülestõusnud talupoegi pealinna alt eemale paisata. Uleni haavades Hlopko võeti vangi ning ta suri varsti. Palju vangivõetud talupoegi ja orje poodi tsaari vojevoodide poolt üles teeäärsete puude otsa. Julmade hukkamistega taheti rahvamasse hirmutada.

§ 45. Poola panide katse Vene riiki orjastada. Vale-Dimitri I.

Poolakate käsilane Vale-Dimitri I. Poola ei olnud rahul Liivi sõja tulemustega. Usna varsti pärast vaherahu sõlmimist Moskva töötas Stephan Bathory välja uue plaani Moskva riigi vallutamiseks. Pärast Stephan Bathory surma (1586. a.) ei lubanud Poola siseolud alustada avalikku sõda. Seepärast uue kuninga Sigismund III ajal otsustas Poola kasutada Vene riigi nõrgenemist ja rahva alamkihtide viha Boris Godunovi valitsuse vastu. Selle eesmärgiga Poola nihutas esile isehakkaja — Vale-Dimitri I.

Kuuldus, et tsareevitš Dimitri ei olnud tapetud Uglitšis, vaid pääses ja elab Poolas, hakkas levima varsti pärast Borisi tsaariks saamist. Sel ajal Ukrainas ühte lossi, mis kuulus pan Adam Wiśniowieckile, ilmus mees, kes nimetas end Ivan IV pojaks Dimitriks. Kuulnud isehakkaja ilmunisest Poolas, teatas Moskva valitsus, et Vale-Dimitri pole keegi muu kui endine munk Grigori Otrepjev, kes põlvneb Kostroma väikeaadlist. Nooruses ta hulkus mööda kloostreid, käis mõnikord Moskvas, kuid siis põgenes koos kolme mungaga Poolasse. Vale-Dimitri isiku küsimus pole veel nüüdki lõplikult selgitatud.

Teade Vale-Dimitri ilmunisest võeti poola panide poolt vastu vaimustusega. Vale-Dimitri viidi üle Wiśniowiecki sugulase, vojevood Jüri Mniszeki juurde, kes elas Samboris. 1604. aasta kevadel kuningas Sigismund III võttis Vale-Dimitri Krakovis vastu. Pärast läbirääkimisi panide ja šlahtaga otsustati mitte alustada avalikku sõda Vene riigi vastu, vaid lubada kõigil soovijail šlahtitšitel astuda Vale-Dimitri väkke. Kõik ettevalmistused sõjakäiguks tehti Samboris. Selle organiseerijaiks olid Poola suurmagnaadid, kes ihkasid uusi maadevallusi. Nendega liitusid meeleldi väikešlahtitšid, kes unistasid rikkast saagist Venemaal.

Vale-Dimitri andis laialdasi lubadusi kuningale ja panidele. Ta võttis vastu katoliku usu ning kohustus alistama vene rah-

vast rooma kirikule. Kuningale lubas ta anda Smolenski ja Severski- (Tšernigovi-) maa. Mnizekite perekonnale tahtis Vale-Dimitri anda valitsemiseks Novgorodi ja Pihkva piirkonnad, samuti anda neile raha ja aardeid tsaari laekast. Selle tingimusega Jüri Mnizek andis nõusoleku oma tütre Marina abiellumiseks Vale-Dimitriga; Marina pidi saama Vene tsaarinnaks.

1604. a. hilissügisel läks Vale-Dimitri koos 4000-mehelise Poola väesalga ja mõnesaja vene kasakaga Kiievi lähedal üle

Vale-Dimitri I.

Dnepri. Esimesed linnad alistusid Vale-Dimitrile peaaegu vastupanuta. Tema juurde kogunesid kasakad, ärakaranud talupojad, orjad, väiksemad teenistuslased — kõik, kes polnud rahul Boris Godunoviga. Petetud talupojad esmalt uskusid, et Vale-Dimitri on tõesti Ivan Groznõi poeg, ning lootsid, et ta vabastab neid pärisorjusest. 1604. a. lõpul läks tsaari sõjavägi päästma Novgorod-Severski linna, mis oli ümber piiratud poolakate ja Vale-Dimitri poolt. Selle linna lähedal toimus lahing, mis aga ei andnud otsustavat tagajärge. Püüdes mööda minna tsaari vägedest, suundus Vale-Dimitri Sevski poole. 1605. a. jaanuaris Dobrõnitši küla juures Sevski lähedal löödi

Vale-Dimitri vägi puruks ning ta põgenes ülejäänud vägedega Putivli.

Võidust hoolimata halvenes Boris Godunovi seisund ikka enam, sest paljudes kohtades tekkisid uued ülestõusjate salgad. Tsaari armee peajõud olid kinni väikese kindluse Kromõ piiramisega, milles asus varjul üks Doni kasakate salk, kes oli üle läinud Vale-Dimitri poole. Kuid tsaari sõjaväed keeldusid sõdimast ning paljud sõjamehed lahkusid sõjaväest ja läksid koju.

1605. a. aprillis suri äkitselt tsaar Boris Godunov. Tsaariks kuulutati tema alles väga noor poeg Fjodor. Boris Godunovi surm kergendas Vale-Dimitri võitu. Järelejäänud tsaari sõjaväed, eesotsas Peeter Basmanoviga, läksid Kromõ juures üle Vale-Dimitri poole.

Bojaarid nägid ette nende poolt vihatud Godunovide peatset kadu. Seepärast nad kiirustasid teostama riigipööret surmast pääsnuks peetava tsareevitš Dimitri kasuks, et siis hiljem haarata võimu enda kätte. Vürst Vassili Ivanovitš Šuiski taganes oma endistest tunnistustest tsareevitš Dimitri surma kohta Uglitšis ning hakkas rääkima, et tsareevitš on elus ja liigub pealinna poole. Kui Vale-Dimitri käskjalad jõudsid Moskvasse tema kirjaliku läkitusega rahvale, puhkes linnas ülestõus. Tsaar Fjodor Borissovits ja ta ema tapeti. Leidmata enam vastupanu, jõudis Vale-Dimitri Moskva alla ning 1605. a. juunis marssis Vene pealinna. Ees sammusid võitjaina Poola sõjaväe salgad.

Vale-Dimitri Moskvast. Pärast seda, kui Vale-Dimitri oli poolakate abiga kätte saanud tsaaritrooni, paljastas ta varsti oma tõelised eesmärgid. Talupojad ei saanud mingit kergendust. Ärajooksnud talupoegi, välja arvatud need, kes jooksid ära nälja-aastail, kui neil polnud endisel kohal võimalik ennast toita, hakati tagasi saatma oma endiste mõisnikkude juurde. Šlahtitsid, kes tulid koos Vale-Dimitriga, kutsusid välja vene rahva üldise pahameele. Nad käitusid ülbelt ja toorelt. Vale-Dimitri ümbritses end palgalise välismaalastest valvega. Ta

saatis palju raha Poolasse. Moskvas nuriseti avalikult tsaari üle.

1606. a. kevadel sõitis Moskvasse Marina koos määratu suure saatjaskonnaga ja uute poola šlahtitšite sõjasalkadega. Pärast Vale-Dimitri ja Marina pulmi algasid kärarikkad pidustused, mis kestsid mitu päeva. Purjus šlahtitšid lubasid endile uusi ulakusi. Viha poolakate vastu, kes nii jultunult talitasid Vene pealinnas, küündis selle määrani, et iga päev võis oodata rahva ülestõusu.

Rahva rahulolematust kasutasid bojaarid. V. I. Šuiski eestvõttel nad löid vandenõu.

17. mai koidikul aastal 1606 löödi kokkuleppe kohaselt tornikella ning lühikese aja pärast kumises ärev alarmikell üle kogu pealinna. Moskvalased karjusid üksteisele: „Minge leedulaste kallale, tapke leedulasi!“ („leedulasteks“ venelased nime-tasid poolakaid). Vale-Dimitri sai hädaohust teada alles siis, kui rahvahulk oli täitnud lossiesise platsi. Katsudes põgeneda hüppas ta aknast välja, kuid sai kukkumisel raskesti vigastada. Ta leiti üles ja tapeti ära. Mõne päeva pärast põletati ära Vale-Dimitri laip; laiba tuhk pandi suurtükki ja lasti välja selle ilmakaare suunas, kust Vale-Dimitri oli tulnud. Vahepeal ründasid rahvahulgad mitmes kohas Moskva linnas oma majadesse sulgunud poola pane ja šlahtitšeid. Moskvalased ründasid nugade ja kividega maju, mis olid hästirelvastatud poolakate poolt muudetud väikesteks kindlusteks. Umbes 2000 poola šlahtitšit ja sõdurit löödi maha, ülejäänud andsid alla.

Bojaarid kartsid rahva ülestõusu ning kiirustasid seda peatama. Ennekõike oli neil tarvis taastada tsaarivõim. Seepärast tõstsid nad tsaariks bojaari V. I. Šuiski, kes põlvnes vanast vürstisoost. Bojaarid ei tahtnud tsaari valimiseks Maakogu kokku kutsuda, sest nad kartsid, et suurem osa aadlikke ja lin-lasi asub Maakogus bojaaride vastu. Seepärast sündis Vassili Šuiski tsaariks kuulutamine ilma igasuguse valimiseta. Tema nimi hüüti välja 19. mail Kremli ette kogunenud rahvahulgale, kelle seas oli palju Vassili Šuiski pooldajaid.

Sel viisil lõppes täieliku nurjumisega poolakate katse panna Moskva troonile oma käsilane: vene rahvas ei lasknud seda sündida.

Tsaar Vassili Šuiski (1606—1610). Tsaariks saades andis Vassili Šuiski lubaduse valitseda maad ühel nõul bojaaridega. Koostati „ristisuudlemise kiri“ (vanne), mille järgi tsaar ei tohtinud kedagi surma mõista ja ilma bojaaride duuma nõusolekuta ära võtta varandust süüdimõistetu sugulastelt. Linnadesse saadeti läkitused, milledes Šuiski tõendas oma õigusi tsaaritroonile. Rikkad bojaarid ruttasid enda kätte võtma paremaid ja tulusamaid ametikohti.

Vassili Šuiski tsaariks saamine kutsus välja uue rahulolematuse puhangu üle maa. Aadlikud ei tahtnud leppida võimu haaramisega bojaaride poolt. Moskvas eneses tekkisid rahutused vaese linnarahva hulgas. Kartes pealinnas ülestõusu, korraldasid bojaarid kiiresti Kremli kaitset; selle seintele seati üles suurtükid, lõhuti ära alaline sild, mis oli ehitatud kindluse värava juurde üle vallikraavi.

§ 46. Talupoegade ülestõus Bolotnikovi juhtimisel.

Bolotnikovi liikumine. Vassili Šuiski valitsemise ajal puhkes kogu Vene riigis talupoegade sõda. See algas sügisel 1606 edelapoolseis linnades, kuhu kogunes hulk ärakaranud talupoegi ja orje. Nendega liitusid kasakad ja väiksemad teenistulased. Okaa alamjooksust ida pool tõusis koos venelastega üles ka mordva rahvas. Lõuna pool puhkes ülestõus Astrahanis. Loode pool Moskvat levis liikumine Tveri, Pihkva ja Novgorodi maades. Niiviisi oli üsna suur osa riigist lühikese ajaga haaratud rahva ülestõusu laia vööndiga.

Liikumine kandis üksikute kohalike väljaastumiste iseloomu. Sel ajal, kui ülestõus ühes rajoonis alles algas, teises rajoonis see juba lõppes. Seepärast said ülestõusnud harva anda üksteisele abi. Kõige tugevam oli talupoegade, orjade ja kasakate liikumine Ivan Bolotnikovi juhtimisel.

Noores eas oli Bolotnikov bojaari ori. Ta põgenes kasakate juurde Donimaale, kuid sattus tatarlaste kätte vang, kes müüsid ta türklastele. Mõnd aega töötas Bolotnikov aerutajana galeeril, kus tema nagu teisedki vangid oli needitud ahelatega pingi külge ja kus teda „ergutati“ piitsaga. Kuid Bolotnikovil õnnestus vabaneda Türgi vangipõlvest. Pärast seda, läbinud mitmeid Euroopa maid, jõudis ta Vene riigi piirile. Sel momendil algasid edelapoolseis piiriäärseis rajoonides ülestõusud Suiski vastu. Bolotnikov astus ülestõusnute etteotsa. Kaasaeglaste jutustuse järgi oli ta kõrget kasvu, omas suurt füüsilist jõudu ning paistis silma oma kartmatuse ja vahvusega. Välismaalased nimetasid Bolotnikovi julgeks ja kogunud vägilaseks. Lahinguis tsaari vägede vastu ilmutas ta suuri sõjalisi andeid.

Kõikjal, kuhu ilmusid Bolotnikovi salgad, tõusid talupojad üles mõisnike vastu ja liitusid ülestõusnutega. Tema poole läksid üle ka linna kehvikud. Bolotnikovi armee lähenes Putivlist ruttu Moskvale Kromõ, Serpuhhovi ja Kolomna kaudu, purustades teel tsaari väehulki. Jeletsis leidsid ülestõusnud suured relvatagavarad, mis olid sinna muretsetud Vale-Dimitri I poolt. Teel Moskva poole liitusid Bolotnikoviga bojaaride valitsusega rahulolematud Tuula aadlikud, eesotsas Istoma Paškovi; vennad Prokopi ja Zahhar Ljapunovid tõid endaga kaasa Rjasani mõisnikud. Võtnud hulka aadlike salgad, sai Bolotnikovi armee küll arvukamaks, kuid vähem ühtlaseks.

1606. a. oktoobri keskel jõudis Bolotnikov Moskva alla. Pealinn oli hästi kaitstud kolme kivimüüri reaga. Bolotnikov ei suutnud seda rünnakuga vallutada; algas piiramine. Bolotnikov kirjutas ja levitas rahva hulgas üleskutseid, mida siis nimetati „meelitavaiks“ (sõnast прельщать — meelitama) kirjadeks. Nendes ta kutsus talupoegi ja orje üles hävitama bojaare ja mõisnikke ning lubas anda talupoegadele maa, mille feodaalid olid enda kätte kiskunud.

Aadlikud, kes olid Bolotnikovi armees, mõistsid, et talupojad, s. o. nende klassivaenlased, on neile hädaohtlikumad kui

bojaaride valitsus. Rjasani aadlikud koos vendade Ljapunovidega läksid üle Šuiski poole.

Detsembri algul tsaari sõjaväed, saades suuri lisavägesid, ründasid Bolotnikovi laagrit Kolomenskoje küla juures Moskva all. Kui lahing oli täies hoos, läksid Tuula aadlikud, kes tegutsesid Istoma Paškovi juhtimisel, samuti üle Šuiski poole ning kergendasid oma reetmisega tsaari sõjavägede võitu. Bolotnikov läks oma sõjavägede riismetega lõuna poole ja kindlustus Kaluugas. Tsaar Vassili Šuiski, püüdes aadlikke enda poole meelitada, pikendas tähtaega, mille jooksul võis põgenenud talupoegi taga otsida, 5-lt aastalt kuni 15 aastani. 1607. a. kevaldel alustas suur tsaari armee Kaluuga piiramist, kuid Bolotnikovile tulid abiks värsked ülestõusnute salgad. Šuiski väed said lüüa ning lõpetasid piiramise. Bolotnikov siirdus Tuulasse, kus ühines värskete kasakate salkadega. Nende hulgas oli uus isehakkaja, kes nimetas end Fjodor Ivanovitši pojaks Peetriks. Tegelikult tsaar Fjodoril poegi ei olnud.

Sama aasta suvel kogus Šuiski uue suure armee.

Neli kuud kaitses Bolotnikov Tuulas end vaenlase vastu, kes arvuliselt mitmekordselt ületas Bolotnikovi sõjaväge. Nälg ja laskemoona puudusest hoolimata võtsid ümberpiiratud iga päev ette julgeid väljatormamisi ning tekitasid tsaari armeele suuri kaotusi. Tsaari vojevoodid kartsid, et nende sõjaväed ei kannata välja talvist piiramist. Siis ehitati Tuula lähedusse pais, mis peatas Upa jõe jooksu. Vesi tungis linna ning ujutas üle viimased toidu- ja püssirohu-tagavarad. Alles pärast seda astusid piiratud läbirääkimisse allaandmise üle. Tsaar Vassili Šuiski lubas kõik ülestõusnud vabadusse lasta. Kuid ta ei pidanud seda lubadust. Ivan Bolotnikov saadeti põhja poole, Kargopoli linna, ning uputati seal. Palju ülestõusust osavõtnuid tehti orjadeks ja pärisorjuslikeks talupoegadeks ning jagati aadlikele.

Bolotnikovi ülestõus, nagu kõik muudki talupoegade ülestõusud feodalismi ajajärgul, lõppes ülestõusnute lüüasaamisega. Talupoegade ülestõusud neil aegadel kandsid stiihilist

iseloomu; talupojad ja orjad olid halvasti relvastatud, ei olnud sõjaliselt välja õpetatud ning ei suutnud välja kannatada kauast võitlust paremini organiseeritud ja relvastatud tsaari sõjavägedega. Talupojad tundsid feodaalvõimu ebaõiguslikkust ja raskust, kuid ei teadnud, millega seda asendada. Seepärast nad uskusid seda, et „hea“ tsaar võib parandada rahva olukorda.

Bolotnikov hukkus, tema väesalgad valgusid laiali, kuid ülestõus Šuiski vastu jätkus. Veel sel ajal, kui Bolotnikov seisis Moskva all, tõusid Volgamaal üles tsarismi poolt orjastatud rahvad — mordvalased ja marid (tšeremissid). Ühinedes vene talupoegade ja orjadega nad piirasid ümber Nižni-Novgorodi. Tsaari sõjaväed, saanud toime Bolotnikoviga, lõid ülestõusnud linna alt tagasi. Kuid sügisel 1608. a. olid kogu Volga keskjooksu maad uuesti haaratud ülestõusust.

§ 47. Poola ja Rootsi pealetung Vene riigile.

Uus Poola käsilane Vale-Dimitri II. Äpardumised Vale-Dimitri I-ga ei lõpetanud Poola vallutushimulisi tegutsemisi. Juba Vale-Dimitri I surmasaamise päeval lasksid poolakad Moskvast lendu kuulujutu, nagu oleks tema asemel tapetud teine inimene. Aga esialgu poolakad ei saanud Vene riiki uusi sõjavägesid saata, sest Poolas eneses tõusis osa šlahtast üles kuninga vastu, nurisedes kuninga katsete üle šlahta vabadusi piirata. 1607. a. löödi ülestõusnud šlahta puruks kuninga sõjavägede poolt. See võimaldas Sigismund III pöörduda uuesti Vene asjade juurde. 1607. a. sügisel ilmus Moskva riigi piiril uus Poola käsilane, kes jällegi oli võtnud endale tsareevitš Dimitri Ivanovitši nime — Vale-Dimitri II. Keegi ei teadnud, kes ta tõepoolest oli. Poolakad saatsid uuele Vale-Dimitrile suured sõjajõud, mis olid kogutud kuninga loal. Nende hulgas olid ka Poola regulaarväed. Leedu kantsleri sugulane Jan Sapieha tõi kaasa sõjasalga, arvult 7500 meest (jala- ja ratsa-

väge). Hetman Rožinski tuli 4 tuhandest sõjamehest koosneva väesalgaga. Vale-Dimitri II juurde kogunesid ka Doni ja Zaporozje kasakate salgad.

1608. a. kevadel löödi tsaari väed kahepäevases lahingus Bolhovi all puruks. Vale-Dimitri II peajõud suundusid Moskva poole Kaluuga ja Možaiski kaudu. Nad tegid katset vallutada Moskvat, kuid löödi tagasi. Siis poolakad ehitasid pealinna lähedal Moskva jõe kõrgel kaldal Tušino küla juures kindlustatud laagri. Selle Tušino laagri nime järgi Vale-Dimitri II hakati nimetama „Tušino tsaariks“ või „Tušino vargaks“. (Varasteks nimetati Moskva-Venemaal kõiki kurjategijaid.)

Tušinos Vale-Dimitri II sõjavägi, mis koosnes peamiselt poolakate ja kasakate salkadest, seati korda. Kasakaid hakkas juhtima Ivan Zarutski, sünnilt šlahtitš, kuid sõjalise tegevuse korraldamise ja üldjuhtimise jätsid poolakad enda kätte.

Moskva seisukord läks väga raskeks. Linnas algas nälg. Rahulolematus tsaari vastu suurenes. Isegi paljud bojaarid ja aadlikud, nähes ette Vassili Šuiski peatset langemist, läksid Tušino laagrisse. Seal nad said Vale-Dimitri II ametlikud kirjad mõisade ja teiste tasude kohta. Mõned bojaarid käisid mitu korda üle — Moskvast Tušinosse ja tagasi. Sääraseid inimesi nimetati „ülejooksikuiks“.

Piirates Moskvat hakkasid Tušino väesalgad pealinna juurest igale poole laiali valguma. Kangelaslikku vastupanu Poola vallutajaile osutas Troitse-Sergijevi klooster (70 km Moskvast, praegu Zagorsk), mille kõrgete kindlustatud müüride taga oli paos ümbruskonna talupoegadest elanikkond. Taludes ägedat pommitamist suurtükkidest, löid kloostri kaitsjad mehiselt tagasi kõik vaenlase rünnakud ja väljatungidel tekitasid talle suuri kaotusi. Seevastu tušinlastel läks korda saavutada tähelepandavaid tulemusi Volga ülemjooksul. Rikkad Volgaäärsed ja põhjapoolsed linnad — Jaroslavl, Vologda, Kostroma ja teised — tunnustasid Vale-Dimitri II võimu. Nende kohtade elanikkond ei teadnud veel, mida kujutab Tušino tsaari-

kese võim. Paljud arvasid, et nad võitlevad vihatud bojaaride tsaari vastu, „tsareevitš Dimitri“ eest.

Partisanisõda poolakate vastu. Aegamööda tuli pettus avalikuks. Linnades võtsid poolakad kaupmeestelt kaubad ära ning panid elanikkonna peale raskeid makse. Külades tušinlaste salgad riisusid talupoegi, võtsid ära vilja ja heina, tapsid elanikke, põletasid hooneid. Panid võtsid enestele Vene linnu „palgaks“, s. o. kogusid nendest sissetulekuid enda kasuks. Talupojad külades ja väikekäsitöölised, teenistulased ja kauplajad linnades hakkasid ise vallutajate vastu võitlema. Tekkisid talupoegade sõjasalgad, keda juhtisid kas talupojad ja orjad ise või sõjaväelised teenistulased. Nad tungisid julgesti hästirelvastatud Poola sõjavägede kallale. 1608. a. lõpust peale tõusis juba kõikjal üle maa partisanisõda.

Tsaar Vassili Šuiski, veendunud selles, et tema üksi ei saa toime tušinlastega ja rahutustega riigis, pöördus Rootsi kuninga Karl IX poole abipalvega. Sõlmitud lepingu järgi anti Rootsile Käkisalmi (Keksholmi) linn ühes maakonnaga. Rootsi omalt poolt lubas saata Vassili Šuiskile sõjalist abi, et välja ajada Poola väesalgad ja jalule seada tema võim riigis. Tegelikult ootas Rootsi ammu soodsat juhust, et vallutada piiriäärseid Vene maid ja uuesti Venemaad merest ära lõigata. Sõlminud Vassili Šuiskiga kasuliku liidu, saatis Rootsi kuningas kevadel 1609. a. Novgorodi tugeva väesalga Jakob de la Gardie' juhtimisel. Väesalk koosnes 15 000 palgasõdurist — rootslastest, sakslastest, ingllastest, šotlastest, prantslastest jt. Sellega liitus tsaari õepoeg M. V. Skopin-Šuiski ühes vene sõjameestega. Vene-Rootsi väesalk läks Novgorodist Tveri kaudu Moskva poole, vabastades teel tušinlaste poolt vallutatud linnad.

Poola sõja algus Vene riigiga. Vene rahva vastupanu poola anastajaile näitas panidele ja šlahtale, et nende poolt isehakkajaile ülesnäidatud toetus ei saavuta eesmärki. Samal ajal aga oli Venemaa mitmeaastasest sõjast laastatud. Vassili Šuiski valitsus püsis vaevalt. Poola šlahta otsustas seepärast, et on saabunud soodus moment Vene riigile lõpliku löögi and-

miseks. Senaatorid soovitasid kuningal mitte lasta mööda minna juhus Poola riigi valduste suurendamiseks. 1609. a. varakevadel algasid ettevalmistused sõjaks. Suve jooksul tungisid Poola väesalgad Vene piiriäärsete maade kallale ning riisusid Valge-Vene talupoegi. Sügisel läks suur Poola armee kuningas Sigismund III-ga eesotsas üle piiri ja alustas Smolenski linna piiramist.

Pärast seda, kui Poola alustas Vene riigiga avalikku sõda, polnud Vale-Dimitri II talle enam tarvilik. Seepärast kutsus Sigismund III poolakaid, kes teenisid Vale-Dimitri II juures, oma armeesse Smolenski linna alla. Samal ajal, 1609. a. talvel, jõudsid Vene-Rootsi sõjaväed Skopin-Šuiski ja de la Gardie' juhtimisel Novgorodist tulles Moskva lähedale. Nende lähenemisel poolakad lõpetasid Troitse-Sergijevi kloostri piiramise. 1610. a. jaanuari algul põgenes Vale-Dimitri koos kasakatega Tušinost Kaluugasse. Tema järel läks ka osa poolakaid, kes veel lootsid Vale-Dimitri II abiga vallutada Moskvat. Vale-Dimitri II juures teeninud bojaarid ja aadlikud otsustasid kokku leppida Poola kuningaga. Nad nõustusid tunnistama Poola kuninga-poega Vladislavi Moskva tsaariks ning sõlmisid 4. veebruaril 1610 lepingu Sigismund III-ga. Sigismund kohustus Vladislavi nimel Moskva riigikorda mitte muutma, säilitama aadlike võimu ja maavaldused ning neile tagasi andma ärakaranud talupojad. Nii lagunes Tušino laager lõplikult. 1610. aasta märtsis astus Skopin-Šuiski Vene-Rootsi vägedega Moskvasse. Varsti pärast seda Skopin-Šuiski suri äkitselt.

Poolakate poolt piiratud Smolensk kaitses end visalt mehise bojaari Šeini juhtimisel. Kuningas jätkas Smolenski piiramist, kuid otsustas saata Moskva vallutamiseks sõjaväe poola hetmani Žolkiewskiga eesotsas. Moskvale lähenevale Žolkiewskile saadeti vastu sõjaväed tsaari venna Dimitri Šuiski juhtimisel. Kohtumine sündis 1610. a. juunis Klušino küla juures. Lahingu ajal palgasõdurid — sakslased ja rootslased — käitusid reetlikult ja läksid üle poolakate poole. Tsaari sõjaväed purustati, tee Moskva oli avatud. Poolakad lasksid

ületulnud rootslastel ära minna ning need siirdusid Novgorodi piirkonda ja hakkasid valmistuma Novgorodi vallutamiseks.

1610. a. juulis tõusis nälgiv Moskva rahvas üles Vassili Šuiski vastu. Sel ajal Vale-Dimitri II tuli Kaluugast uuesti Moskva alla. Siis bojaarid ja aadlikud vangistasid Vassili Šuiski ja pühitseid ta vägivaldselt mungaks. Moskvast loodi ajutine bojaaride valitsus, milles oli seitse meest, kes kuulusid vanadesse, enamasti vürstisuguvõsadesse. Seda bojaaride valitsust hakati nimetama „semibojarštšinaks“ (seitsmebojaar-luseks).

Moskva okupeerimine poolakate poolt ja Novgorodimaa okupeerimine rootslaste poolt. Bojaaride valitsus, kartes rahva ülestõusu ja pealinna vallutamist Vale-Dimitri II kasakate poolt, ruttas sõlmima kokkulepet Žolkiewskiga. Ta nõustus tunnistama Vladislavi Moskva tsaariks, tingimusel, et ta valitseb koos bojaaridega. Sõlminud selle kokkuleppe, laskis bojaaride valitsus reetlikult Poola väed Moskvasse. Rahu sõlmimiseks saadeti Sigismund III juurde Smolenski alla suur saatkond. Kuid Poola kuningas tahtis ise saada Moskva tsaariks, et alistada Vene riiki Poolale. Aadlikud, kes kuulusid saatkonda, saatsid Moskvasse kirju, milledes kirjeldasid saatkonna vaevalist ja alandavat olukorda; nad kutsusid venelasi üles mitte alistuma kuningale ja tema pojale-printsile. „Pidage selles kõva nõu endi vahel,“ kirjutasid nad, „saatke Novgorodi, Vologdasse ja Nižnisse (Nižni-Novgorodi) meie kiri, et kõikidel oleks teada.“

Poolakad areteerisid Moskva saadikud ja saatsid nad Poolasse. Moskva bojaaride valitsus oli kõige alandavamas seisukorras. Bojaarid pidid kõiges alistuma Poola sõjaväe ülemale, kelleks ärasõitnud Žolkiewski asemele sai pan Gonsiewski. Mõned bojaaridest katsusid vastu seista, kuid nad areteeriti kohe ja pandi poolakaist valvurite valve alla. Poolakad varastasid Kremlist tsaari laeka väärtesemed. Nad riisusid pealinna elanikke ning irvitasid nende üle. Parem polnud olukord ka teistes linnades. Suur Poola sõjavägi kuningaga eesotsas jät-

kas Smolenski piiramist. Rootslesed võtsid ära Vene riigile kuuluva Soome lahe lõunaranniku ning ähvardasid Novgorodi. Kaubavahetus linnade vahel jäi peaaegu seisma. Käsitöölised ja väikekaupmehed kiratsesid. Aadliktud olid samuti laostunud, sest polnud kedagi, kes oleks harinud nende põldu. Terved maakonnad olid laastatud. Vene riik lagunes koost üksikuiks osadeks. Kuid vene rahvas sel raskel ajal ei alistunud vallutajaile ja jätkas võitlust nendega.

§ 48. Vene rahva võitlus poola vallutajate vastu.

Esimene maakaitsevägi. Poolakad püüdsid Moskvas kõigi abinõudega sundida kogu pealinna rahvast Poola kuningale truudust vanduma. Kuid rahvas ei tahtnud alistuda ei kuningale ega tema pojale-printsile ega teistele Poola võimudele. Rahva hulgas levitati üleskutseid, milles nimetati äraandjaks neid Moskva bojaare, kes astusid kokkuleppesse poolakatega. Poolakate vastu astus välja ka Vene kirikupea patriarh Hermogen. 1610. a. lõpul ta hakkas mööda linnu laiali saatma läkitusi, kutsudes üles venelasi ühinema ja pealinnale appi minema. Saanud kuulda nendest läkitustest, panid poolakad Hermogeni vangiks, kuid nad ei suutnud murda tema meelt.

Patriarh Hermogeni üleskutsed suurendasid veelgi rahva liikumist vallutajate vastu. Linnast linna levitati läkitusi üleskutsega relvastuda ja ühineda võitluseks vaenlastega.

1611. a. jaanuaris asus Rjasani vojevood Prokopi Ljapunov organiseerima maakaitseväge Moskva vabastamiseks. Selle maakaitseväge põhituumaks olid peamiselt lõunapoolsete maakondade aadlike salgad. Ljapunov pöördus samuti ka üleskutsega kasakate ja orjade poole, lubades kasakaile „palka“ ja orjadele vabadust. Sellele üleskutsele reageerisid need kasakad, kes enne olid Tušino laagris. Mitmed linnad saatsid üksteisele läkitusi, kutsudes üles Moskva alla minema. Saanud teateid maakaitseväge kogumisest, sundisid poolakad pealinna

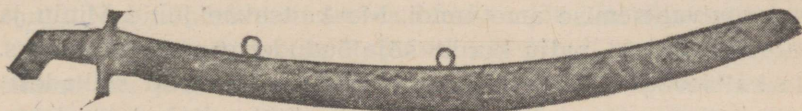
elanikkonda tööle linna kindlustamiseks. Kuid venelased mitte ainult ei tahtnud aidata poolakaid, vaid viskasid müüridelt maha juba ülesseatud suurtükid. Poola šlahtitšid hakkasid moskvalasi mõõkadega raiuma ja tapma. Rahvas kaitses end meeleehtlikult. Üks väesalk, keda juhatas vürst Dimitri Mihailovitš Požarski, hakkas poolakaid ahistama. Maakaitseväe eelsalgad jõudsid appi. Siis poolakad ja koos nendega äraandjad-bojaarid süütasid Moskva põlema. Lahing kestis lõõmavate hoonete vahel, kuid suits ja tuli sundisid Vene vägesid tagasi tõmbuma pealinna aguleisse. Selles lahingus sai haavata vürst Požarski. Mõne päeva pärast, märtsikuu keskel, jõudsid kohale maakaitseväe peajõud, kes seisis mitu kuud Moskva all, kuid ei suutnud seda vabastada.

30. juunil koostati tingimused („otsus“), mis määrasid kindlaks valitsuse korraldamise ja sõjaväe organisatsiooni. Maakaitseväe etteotsa, mis koosnes aadlikest ja kasakaist, pandi kolm „ülemat“: aadlike poolt Ljapunov ja enne Tušino laagris olnud kasakate juhid — vürst Dimitri Timofejevitš Trubetskoi ja ataman Ivan Zarutski. Aadlikud muretsesid eriti enese kindlustamise eest maaga ja talupoegadega. „Otsuses“ oli määrus pärisorjuslike talupoegade tagasiandmisest mõisnikele, kes olid mõisnike juurest ära läinud talupoegade sõja ajal. 30. juuni „otsus“ teravdas seesmist võitlust maakaitseväes. Aadlike ja kasakate vahel juhtus alatasa kokkupõrkeid. Kasakad tapsid Prokopi Ljapunovi. Pärast tema surma maakaitsevägi lagunes lõplikult. Aadlike salgad läksid laiali. Moskva alla jäi püsima ainult osa kasakavägesid Trubetskoi ja Zarutski juhtimisel.

Mehine Smolenski garnison, kellega ühinesid linlased ja relvastatud talupojad ümberkaudsetest küladest, lõi peaaegu kahe aasta jooksul tagasi Poola rohkearvulise sõjaväe raevukad rünnakud. Ei äge pommitamine, haigused, toiduainete puudus ega meelitavad lubadused kuninga poolt ei suutnud murda piiratute visadust. Kõigile alistumise ettepanekuile vastasid venelased, et nemad on otsustanud võidelda surmani. 1611. a. juuni alguses õnnestus poolakail osa kindluse müüri õhku

lasta. Viimane vihane võitlus käis juba põleva linna tänavail. Elanikud kaitsesid ennast meeleheitlikult kuni viimase võimaluseni, paljud viskusid ise tulle, et mitte langeda vaenlase kätte. Lasti õhku suur püssirohukelder, kus oli veel 150 puuda püssirohtu. Plahvatuse ajal sai kokkuvarisenud majade rusude all surma palju poolakaid ja venelasi. Ainult väike arv Smolenski kaitsjaid võeti vangi.

Smolenski visal kaitsmisel oli suur tähtsus, sest see hoidis kindluse müüride all kinni Poola sõjaväe peajõud. See kergendas vene rahva võitlust oma kodumaa vabastamise eest.

D. Požarski mõõk, mille ta sai tasuks Moskva vabastamise eest.

Minini ja Požarski maakaitsevägi. Esimene maakaitsevägi, mis koosnes peamiselt aadlikest ja kasakate väeosadest, lagunes koost 1611. a. sügiseks. Kuid vene rahva võitlus poola vallutajate vastu ei nõrgenenud. Uue rahvaarmee organiseerimise etteotsa astus Nižni-Novgorodi linlane Kuzma Minin, kes oli linnarahva poolt valitud Nižni-Novgorodi maavane maks. Ta pöördus rahva poole palava üleskutsega tõusta üles kodumaa kaitseks, mitte säästa tema vabastamiseks oma elu ega varandust. Nižni-Novgorodi elanikud koostasid „otsuse“, mille kohaselt kohustusid olema sõnakuulelikud ülemaile, andma raha sõjameestele palgaks ja mitte hoidma oma elu. Minini ettepanekul kutsuti rahvaarmeed juhtima vürst Dimitri Mihhailovitš Požarski, keda juba tunti lahingust poolakatega Moskva all, kus ta sai haavata.

Nižni-Novgorodist saadeti teistesse linnadesse läkitusi üleskutsega liituda võitluseks kodumaa vabastamise eest, saata inimesi, relvi ja raha. Tõusis üles kogu maa Jäämere ranni-

kult kuni Rjasanini. Poolakad olid Moskvas väga ärevil suure rahvaväe kogumise teateist. Nendega koos töötavad bojaarid, kartes rahva maakaitseväge, püüdsid veenda rahvast alistuma Poola printsile Vladislavile. Kuid neil bojaaride üleskutseil ei olnud mingeid tulemusi.

1612. a. varakevadel läks rahvavägi Nižni-Novgorodist üle Jaroslavlile. Teel rahvas võttis maakaitsevaelasi vaimustusega vastu, linnade elanikud andsid neile raha, igast küljest tuli juurde uusi sõjameeste salku. Jaroslavlisis seisis maakaitseväge ligikaudu neli kuud. Selle juures organiseeriti ajutine maa-valitsus. Asusid tegutsemä prikaasid, mis juhtisid mitmesuguseid riigivalitsemise ametkondi. Maakaitseväge juhid Minin ja Požarski saatsid palju korda sõjajõudude organiseerimiseks. Maakaitseväge koosnes väga paljudest erinevatest salkadest; selle hulka kuulus mitmete linnade aadlikke, linlasi, streletse, kasakaid, talupoegi. Peale venelaste oli maakaitseväes tatarlasi, marisid, tšuvašše jt. Senikaua kui maakaitseväge peajõud seisis Jaroslavlisis, vabastasid igale poole väljasaadetud maakaitseväge salgad koos kohalike elanikega suurema osa maad Poola salkadest ja samuti ka kasakaist, kes enne teenisid Vale-Dimitri II ega tahtnud tunnustada maa valitsust.

Mitmes kohas jätkas rahvas ise võitlemist Poola sõja-salkadega. Maad mitte tundes sundisid poolakad jõuga kohalike talupoegi neile teejuhiks minema. Kuid paljud neist teejuhtidest, ohverdades oma elu, eksitasid poolakate salku metsapadrikuisse või juhtisid poolakate salgad Vene sõjajõudude juurde. Selliste kangelastööde hulka kuulub Kostroma talupoja Ivan Sussanini kangelastegu, keda poola šlahtitsid sundisid teejuhiks hakkama. Ivan Sussanin eksitas poolakate salga põlisesse metsa ning ta raiuti seal poolakate poolt surnuks.

1612. aasta augustikuu lõpul saabusid maakaitseväge peajõud Moskva alla. Ataman Zarutski, kes oli üle jooksnud poolakate poole, põgenes osa kasakatega lõunasse. Ulejäänud kasakad, kes seisis Moskva all vürst D. Trubetskoiga, kuigi

ei liitunud kohe maakaitseväega, ei takistanud teda ka. Sel ajal, kui maakaitsevägi lähenes Moskvale, ruttas poolakaile appi relvade ja toidumoonaga varustatud Poola sõjavägi hetman Chodkiewiczzi juhtimisel. Arvuliselt polnud see väiksem Minini ja Požarski maakaitseväest. Chodkiewicz tormas kogu oma jõududega maakaitseväelaste peale. Maakaitseväe seisukord oli väga raske. Kogu päeva käis vihane võitlus. Maakaitseväelased tulid maha oma hobuseilt ning võitlesid käsitsi. Osa Trubetskoi kasakasadakondadest, ilma ülemuse luba ära ootamata, liitus ise maakaitseväelastega ja nendega koos tõrjus poolakad tagasi. Päev hiljem poolakad uuendasid pealetungi. Nad püüdsid läbi murda Moskva jõe ülekäigukohtadele. Kuzma Minin võttis siis Požarski käest neli sadakonda ning läinud üle jõe, ründas äkitselt poolakaid tiivalt. Poolakad ei pidanud vastu ja põgenesid oma laagri juurde. Terve voor (400 vankrit toidumoonaga) sattus võitjate kätte. Poola sõjaväe jäänused põgenesid. Moskvast viibiv Poola väesalk jäi ilma abi ja toidumoonata; poolakad hakkasid kannatama nälga. 26. oktoobril 1612 andsid poolakad alla. Moskva oli vabastatud.

XV peatükk.

Isevalitsus Venemaal XVII sajandil.

1613 - 1645

§ 49. Tsaar Mihhail Romanovi valitsusaeg.

Mihhail Romanovi tsaariks valimine. Pärast Moskva vabastamist valitsevad klassid — mõisnikud ja jõukad linnarahvakihid — ruttasid haarama võimu enda kätte. Kohe kutsuti kokku Maakogu tsaari valimiseks.

Maakogu koosnes peamiselt aadlikest ja linnainimestest, väikese grupi moodustasid bojaarid ja vaimulikkond; palju oli kasakate esindajaid, peamiselt kasakate ülimuse hulgast — atamane. Bojaaride hulgas oli veel Vladislavi pooldajaid; nende hulgas oli ka Rootsi printsi poolehoidjaid. Kuid Maakogu peamine hulk oli interventide vastu, seepärast otsustati mitte kedagi välismaalastest tsaariks valida. Bojaaridest oli aadlike ja kasaka-atamanide hulgas suurim populaarsus Romanovitel, tsaar Ivan IV ja Fjodori sugulastel. Neilt aadlikud ja kasaka-atamanid ootasid maid, talupoegi ja igasuguseid soosinguid. Selle suguvõsa vanim esindaja, Rostovi metropoliit Filaret oli Poolas vangis. Tema 16-aastane poeg Mihhail oli nõrga iseloomuga ja piiratud mõistusega noormees. Valimised toimusid 1613. a. alguses. Maakogu valis tsaariks Mihhail Romanovi. Nagu jutustatakse, võtsid bojaarid Mihhaililt kirjaliku lubaduse, et ta teeb kõik ainult nende nõusolekul. Uus tsaar oli liiga noor ja mitte küllalt tark, et valitseda iseseisvalt. Faktiliselt valitsesid riiki tema ema ja sugulased.

Uus võim ei saanud end riigis kohe kindlustada. Zarutski koos Marina Mniszekiga ja osa kasakatega põgenes Astrahani ning kuulutas enda tsaar Dimitriks ning Marina väikese poja tsarevitš Ivan Dimitrijevitšiks. Kasakate peamass ei toetanud Zarutskit ja Astrahani elanikud tõstsid tema vastu ülestõusu. Siis Zarutski läks Jaiki jõele, kuid seal kasakad võtsid tema ja Marina kinni ning andsid nad välja Moskva võimudele. Zarutski hukati Moskvas. Marina suri vanglas ning tema alaealine poeg poodi üles.

Viidi edukalt läbi maa puhastamine väikestest poolakate ja leedulaste salkadest, kes jätkasid rahva riisumist ja rüüstimist.

Uuel valitsusel seisis ees raske ülesanne purustada interventsioon ja likvideerida selle tagajärjed. Jätkus veel sõjategevus rootslaste poolt, kes olid hõivanud Novgorodi. Rootsi kuningat, kuulsat väepealikut Gustav Adolphi, tabas kevadel 1615 Pihkva all ebaõnn. See andis võimaluse astuda Rootsiga rahuläbirääkimistesse Inglise ja Hollandi vaheltsobitusel. Need riigid kannatasid sõjategevusest kahju kaubavahetuse kokkutõmbumise tõttu Vene riigiga.

1617. a. algul sõlmiti Stolbovas rahu. Rootslased said endale kogu Soome lahe ranniku ühes Vene linnade Oreški, Ivangorodi, Jami ja teistega, kuid selle eest nad lahkusid Novgorodi piirkonnast. Vene riik oli jällegi Läänemerest ära lõigatud.

Sõda Poolaga jätkus. Vladislav ei tahtnud loobuda Moskva troonist. 1618. a. ta tuli Moskva alla, kuid poolakate rünnak löödi tagasi. Taganedes Moskva alt läks Vladislav Troitse-Sergijevi kloostrijuurde ning nõudis selle allaandmist. Kloostri müüridelt põrutati suurtükkidest Poola sõjaväe pihta ning ta sunniti lahkuma.

1618. a. lõpul Moskva ja Poola volinikud sõlmisid Deulino külas (Troitse-Sergijevi kloostrilähedal) vaherahu 14½ aastaks. Smolensk ühes juurdekuuluva territooriumiga ja Severski-(Tšernigovi-) maa tuli loovutada Poolale.

Riigi taastamine. Pikaajalise sõja ja interventide tegevuse tagajärjel oli maa laastatud. Mihhaili esimesil valitsemisaastail osutasid riigivalitsemise restaureerimises valitsusele suurt kaasabi maakogud, kes tegutsesid pidevalt. Neis arutati läbi kõik riigi jooksvad vajadused, seati sisse uued maksud jne. Üldise laostumise olukorras oli raske elanikkonnalt makse koguda. Maakogu saatis abiks tsaari maksukogujaile kohtadele oma esindajad. Pärast rahu sõlmimist Poolaga saabus Poola vangist tagasi tsaari isa Filaret Romanov. Moskvas tehti ta kohe patriarhiks ning ta hakkas faktiliselt riiki valitsema. Kõik seadused kirjutati alla tsaari ja ta isa poolt. Filaret võttis endale isegi „suure isanda“ tiitli. Tema isikus oli ühendatud ilmalik ja vaimulik võim — tsaari ja patriarhi võim. Seetõttu kesk võim tugevnes väga palju.

Tugeva kesk võimu jaluleseadmist kasutasid mõisnikud, et lõplikult talupoegade liikumist alla suruda ja restaureerida oma võimu pärisorjusliku küla üle.

Atamanidele ja muile jõukaile kasakaile jagas valitsus heldelt maid ühes talupoegadega. Kasakate ülemkiht muutus sel viisil mõisnikeks. Kasakakehvistuga saadi üsna ruttu toime. Tsaari vojevoodid jälgisid ja purustasid igal pool kasakate salku.

1616. a. puhkes üsna tugev liikumine Nižni-Novgorodi kreisi talupoegade ja orjade hulgas. Ülestõusnud tapsid aadlikke, põletasid suuremaid ja väiksemaid külasid. Samal aastal oli rahutusi ka tatarlaste ja maride hulgas Kaasani maakonnas. Nad tungisid linnade juurde ning püüdsid ühineda Nižni-Novgorodi piirkonna ülestõusnutega. Ülestõus suruti maha.

Olles õiendanud arved ülestõusnutega, kasutasid mõisnikud oma võitu veel suuremaks talupoegade pärisorjastamiseks. Aadlike ja kloostrite surve suurendas valitsus rea seadustega ärakaranud talupoegade ülesotsimise tähtaegu kuni 15 aastani, endise 5 aasta asemel. Sellega oli ette valmistatud ärakaranud talupoegade ülesotsimise kindla tähtaja („eelisaastate“) täielik ärakaotamine.

§ 50. Välispoliitika pärast talupoegade sõda.

Sõda Poolaga Smolenski pärast. Vene riik ei võinud leppida vanaaegse vene linna Smolenski ja selle ümbruse kaotamisega. Smolensk oli esmajärguline kindlus, mis kaitses üle-käiku üle Dnepri ning omas suurt kaubanduslikku tähtsust. Seepärast Moskva valitsus valmistus kogu Deulino vaherahu tähtaja jooksul aktiivselt uue sõja vastu.

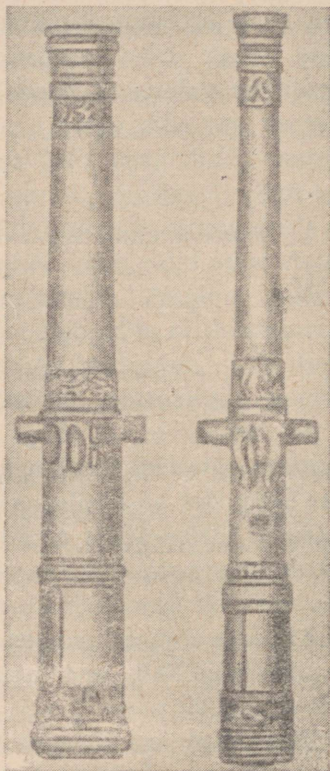
XVII sajandi alguse sündmused olid selgeks tõenduseks Vene riigi tehnilisest mahajäämisest. Tsaar Mihhaili valitsus püüdis kiires korras tõsta Vene sõjaväe lahinguvõimet ja tehnikat. Välismaalt osteti suur hulk relvi. Palgalistest välismaalastest formeeriti erilised polgud. Lõpuks moodustati „värvatavaist“ (s. o. kloostriaadelt ja mõnedelt mõisamaadelt antud nekrutitest-talupoegadest) ja „tahtjaist“ (vabatahtlikest) „välismaise riviga“, välismaa ohvitseride juhtimisel euroopalikult väljaõpetatud Vene polgud.

1632. a. hakkas Moskva sõjavägi Smolenskit piirama. Armees otsas seisis bojaar Šein, kes oli kuulsaks saanud Smolenski kangelasliku kaitsmisega 1610.—1611. a. Poolas suri sel ajal Sigismund III, uus kuningas polnud veel valitud ning maal valitses segadus. Smolensk oli tugevasti kindlustatud ning piiramine venis pikale. Moskva sõjateenistuses olevate välismaalaste hulgas oli distsipliin väga halb; nad vaenutsesid omavahel ning sageli läksid üle vaenlase poole.

Poola valitsus ostis rahaga ära Krimmi tatarlased, et nad tungiksid Venemaa piiridesse. Aadlikud, kelle maad olid lõunapoolsetes rajoonides, lahkusid omavoliliselt armeest, et kaitsta tatarlaste eest oma mõisu. See nõrgestas sõjaväe lahinguvõimet.

Distsipliin Vene sõjaväes halvenes. Šein ei tulnud toime oma ülesandega ning laskis mööda soodsa momendi kindluse vallutamiseks. Poolas valitud uus kuningas Vladislav IV, Sigismund III poeg, ruttas sõjaväega Smolenskisse Pöola garnisoni päästma. Venelased suruti Vladislavi sõjaväe ja Smolenski

kindlustuste vahele. Pärast mõningaid läbimurdekatseid vene-
lased olid sunnitud raskeil tingimustel alistuma: kõik suurtükid
anti vaenlasele välja.

XVI—XVII sajandi tulirelvad.
Relvakoda.

Vasakul — 52-naelane arkebuus
„Troil“. Paremäl — 38-naelane
arkebuus „Karu“, 1590. a.

Moskva bojaarid, kes Šeini ta kõrkuse pärast ei armastanud,
kasutasid seda ebaõnnestumist, et süüdistada teda reetmises.
Šein hukati. Poolakate edaspidine edu peatati Belaja kindluse

all. Alistumise ettepanekule vastas kindluse väike garnison, et ta kaitses kindlust kuni surmani. Ähvardav sõda Türgiga ja Belaja all osutatud vastupanu sundisid kuningas Vladislavi rut-
tama rahu sõlmimisega. Rahu sõlmiti piiriäärsel Poljanovka
jõel 1634. a. Poolale jäid alles Smolensk ja teised linnad, mis
olid vallutatud interventsiooni ajal, kuid Poola nõustus tunnus-
tama Mihhaili Vene tsaariks. Vladislav ütles lõplikult lahti
oma nõudlustest tsaaritroomile.

Suhted Krimmi ja Türgimaaga. Üheks Vene sõjavägede eba-
õnne põhjuseks Smolenski all olid Krimmi tatarlaste kallale-
tungid lõunapoolseile maakondadele. Pärast sõja lõppu asus
Moskva valitsus väga energiliselt „tõkkejoone“ (kindlus-
tuste) parandamisele ja ehitamisele, mis kaitses lõunapiiri
tatarlaste retkede eest. Need kindlustused tagasid viljarikka
stepi valdamist, mida hakkasid endale ahnitsema vene maa-
omanikud.

1637. a. ründasid Doni kasakad Türgi kindlust Aasovit. See
kindlus kaitses väljapääsu Doni jõelt Aasovi merele ning takis-
tas Doni kasakaid tegemast retki Krimmi rannikuile. Pärast
kahekuulist piiramist vallutasid kasakad Aasovi rünnakuga.

1641. a. saatis Türgi sultan Aasovi juurde suure, tugeva
artilleeriaga armee. Väike kasakate salk, kes asus Aasovis, lõi
mehiselt tagasi 24 rünnakut ning sundis türklasi piiramist lõpe-
tama. Uusi kallaletunge kartes saatsid kasakad saadikuid Mosk-
vasse abi paluma.

Tsaar Mihhaili valitsus ei julgenud Aasovi pärast alustada
sõda Türgiga, kindlustamata endale toetust Maakogu poolt.
1642. aastal Maakogusse kokkutulnud teenistuslased ja kaup-
meeskond rääkisid küll Aasovi tsaarivõimu alla võtmise poolt,
kuid ühes sellega kaebasid kibedalt maksukohustuste raskuse
üle, pistist-võtjate djakkide, vojevoodide tagakiusamiste ja
teiste korratuste üle riigi valitsemises. Veendunud, et raske on
arvestada isegi valitsevate klasside aktiivset toetust, käskis
valitsus Aasovi maha jätta.

§ 51. Feodaal-pärisjuslik majandus.

Talupoegade olukord. XVII sajandil, nagu feodalismi möödunudki ajastul, jagunes iga feodaalvalduse maa mõisa- ja talumaaks. Talupojad harisid oma krunte ning juhtisid seal majapidamist, mis andis neile ülalpidamist. Peale selle harisid talupojad oma inventariga mõisniku maad (härraste põlde), mille saak läks täielikult tema kasutusse. Nagu näitas V. I. Lenin, on selle majandussüsteemi kestmiseks, mis kandis „teorjusliku majanduse“ nime, vajalikud järgmised tingimused: „Esiteks, naturaalmajapidamise domineerimist. Pärisorjuslik mõis pidi endast kujutama ennastvarustavat, kinnist, muu maailmaga väga nõrgas seoses olevat tervikut.“¹ Teiseks on

selliseks majapidamiseks vajalik, et talupoeg oleks varustatud maaga ja kinnistatud selle külge, et ta ei saaks mõisniku juurest ära minna. Kolmandaks tingimuseks on talupoja isiklik sõltumus mõisnikust. „Kui mõisnikul poleks olnud otsesest võimu talupoja üle,“ kirjutab Lenin, „siis ta poleks saanud enda kasuks töötama sundida inimest, kel on oma maa ja kes juhib oma majapidamist.“² Neljandaks teorjusliku korra tingimuseks (ja tulemuseks) on „äärniselt madal ja rutiinne tehnika seisund, sest majandamine oli viletsusest rõhutatud, isiklikust sõltumusest ja vaimupimedusest alandatud väike-talupoegade käes.“³

Põllumajanduslikud tööd.
Kogust „Hingerohi“, XVII sajandist.

¹ L e n i n, Teosed, III köide, lk. 140.

² Sealsamas, lk. 140.

³ Sealsamas, lk. 141.

Talupoegade sõltumine maaomanikest, mis tekkis feodaal-majanduse algusega, muutus aja jooksul üha raskemaks. XVI sajandil ja XVII sajandi esimesel poolel tsaarivalitsus seaduspärastas ja suurendas rea korraldustega veelgi mõisnike võimu talupoegade üle. Talupojad kaotasid jüripäevase ülemineku õiguse, mõisnikud hakkasid ärakaranud talupoegi otsima ja tagasi tooma esmalt viie, siis aga isegi 15 aasta jooksul. Kuid ka seegi ei rahuldanud mõisnikke, kes nõudsid ärakaranute otsimise ja tagasitoomise tähtaegade täielikku kaotamist. Nad saavutasid selle. Tsaar Aleksei Mihhailovitši Seadustiku (1649) järgi anti põgenenud talupojad nende kinnipüüdmise korral kogu oma perekonna ja varandusega endistele omanikkudele tagasi, ükskõik kui palju aega talupoegade pagemise momendist oli möödunud. Mõisnikud viisid oma heaksarvamise järgi talupoegi ühest valdusest teise. Sagenesid talupoegade müügi juhtumid lahus maast. Sel kombel talupoegade feodaalne sõltumus avaldus riigi seadustega õigustatud pärisorjuse kujul.

XVII sajandil jagunes maarahvas Vene riigis mitmesse kategooriasse. Eraomanikele kuuluvad talupojad elasid kloostrite, kirikute, bojaaride või mõisnike maadel. Talupojad, kes olid kantud registrisse tsaari lossi järgi ning varustasid tsaari toiduainetega, said nimeks „lossitalupojad“. Ülejäänud maad kuulusid riigile ja nendel elavaid talupoegi nimetati „mustadeks“ ehk „adranikeks“. Kõik talupojad olid koormatud raskete tsaarimaksudega.

XVII sajandil eraomanike-talupoegade arvu kasvamine jätkus. Esimeste Romanovite soost tsaaride valitsus jagas õukonna aristokraatidele ja aadlikele suure hulga maid koos nendel maadel elavate „adranike“ ja „lossitalupoegadega“. Suuri maamassiive ahnitsesid endile tsaari sugulased. Selle sajandi lõpuks oli endine vahe mõisade ja pärusmaade vahel peaaegu kadunud, sest suurem osa mõisu hakkas üle minema pärimise teel.

Eraomanikele kuuluvate talupoegade olukord oli eriti

raske. XVII sajandil mõisnikud jätkasid talupoegade tööjõul haritavate mõisa-põllumaade suurendamist. Peale selle maksid talupojad maaomanikule kruntrenti natuuras, mis koosnes mitmesuguseist talumajapidamis- ja maa tööndussaadustest.

Moskva saapakauplus XVII sajandil. *Oleariusest.*

Talupoegadelt saadud produktid läksid mõisniku perekonna ja ta teenijaskonna toitmiseks. Peale majapidamissaaduste pidid talupojad mõisnikule maksma ka rahalist kruntrenti, harilikult 50 kopikast kuni 1 rublani talundilt.

Sügise tulekul, kui lõppes viljasaagi koristamine, hakkasid paljud talupojad tegelema mitmesuguste käsitöödega: kooti linast lõuendit, vanutati vilti, töödeldi nahku, valmistati kindaid, treiti puunõusid, valmistati rauast põllutööriistu jne. Osa neist esemeist jäi talupoja majapidamisse või anti kruntrendina mõisnikule. Teine osa müüdi ära lähimal turul.

Vajades raha tsaarimaksude ja mõisnikule rahalise kruntrendi maksmiseks, sidusid talupojad end üha rohkem turuga, sest ainult oma saaduste müügist võisid nad saada vajaminevat raha.

Talupoegade kaubanduse arenemisega suurenes ka diferentseerumine talupoegade eneste hulgas. Külades tekkisid talupojad-ülesostjad. Mõned neist jätsid talupidamise hoopis maha ning hakkasid kaupmeesteks.

XVII sajandil mõisnikud ei rahuldunud enam nende saadustega, mis nad said talupoegadelt või oma orjadelt ja käsitööliselt. Rikas bojaar ja pealinna aadlik laskis õmmelda endale ülikonna itaalia sametist või inglise kalevist, nad kandsid sooblinahast mütse, armastasid kalleid ehteid, jõid imporditud veini ning muretsesid välismaisi tarbeasju oma kodudesse. Kõiki neid asju võisid nad osta ainult turult raha eest, mis oli saadud talupoegadelt või talu majapidamissaaduste müügist.

Pärisorjuslik majandus hakkas kohanema XVII sajandil areneva turuga.

Suuremõõdulise pärisorjusliku majapidamise näiteks oli XVII sajandi keskel bojaar Boris Ivanovič Morozovi majapidamine. Morozovil oli oma laialdastes valdustes ligikaudu 300 suuremat ja väiksemat küla. Neis elas üle 40 000 pärisorjusliku talupoja. Ainuüksi rahalist tulu sai Morozov aastas talupoegadelt kuni 10 tuhat rubla (umbes 170 000 rubla XX sajandi alguse rahakursi järgi). Rohkearvulistes aitades seisis sajad tuhanded puudad vilja. Sõja ajal Poolaga kasutas Morozov kõrgeid viljahindu ning teenis määratu suure varanduse. Morozovi härrasmõisas elas ligi 700 inimest sulastena ja teenijaskonnana, kelle ülalpidamiseks pärisorjuslikud talupojad andsid määratu suure hulga igasuguseidprodukte. Morozov soetas endale rauavalmistamis- ja potasetehased ning sundis oma talupoegi

tegema neis kõige raskemat tööd. Potas (eriliselt valmistatud tuhk) müüdi välismaa kaupmeestele.

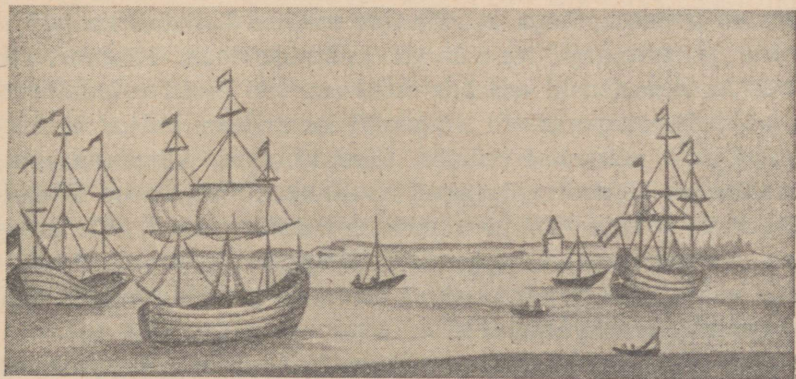
Manufaktuurid. Linnades elavad käsitöölised, peale väheste erandite, ei olnud seotud talumajandusega. Nad ostsid turult tooraineid ja müüsid oma tootmissaadusi. Igas suuremas linnas oli kümneid mitmesuguseid käsitöölasiid.

Kõrvuti käsitööstusliku toodangu arenemisega XVII sajandil tekkisid Venemaal esimesed manufaktuurid. Käsitöölised valmistab üksi oma töö saaduse. Manufaktuurides töötab üheskoos, olenevalt käitise suuruselt, teatud arv inimesi. Nad täidavad ühise töö eri osi. Töö manufaktuuris sünnib käsitsi lihtsate instrumentide abil (nimetus „manufaktuur“ tuleneb ladinakeelseist sõnadest: *manus* — käsi, *factus* — väljatöötatud). Võrreldes käsitöölise tööga annab manufaktuur kõrgema töötootvuse. 1632. a. sai hollandi kaupmees Andreas Vinius loa rauamaagi töötlemiseks Tuula lähedal ning ehitas esimese rauavalmistamise manufaktuuri, mis pani aluse tulevastele Tuula rauatehastele. Mõne aasta pärast asutas rootslane Coyette Moskva lähedal klaasivabriku. XVII sajandi teisel poolel asutati riigi, kaupmeeste ja maaomanike poolt rauavalmistamise, vasesulatamise, klaasi-, paberi- ja nahatöötlemise manufaktuurid. Töölised põhikaader selle aja manufaktuurides koosnes talupoegadest (pärisorjadest) või teistest sõltuvatest inimestest. Nende hulka tekkisid ka palgalised vabad „tööinimesed“, kes olid pärit linnarahva vaesemaist kihtidest.

Kaubandus. Varem olid väikesed turud, mis tekkisid linnades ja mõnedes suurkülades, üksteisega vähe seotud. XVII sajandil tekkisid turgude vahel külades ja linnades alalised kaubanduslikud suhtlemised. See tõi kaasa seda, et mõnedes kohtades linna- ja külarahvas hakkas spetsialiseeruma ühe või teise kauba valmistamise alal. Mustmulla-rajoonid varustasid oma viljaga riigi südamikku piirkondi. Jaroslavli linn oli kuulus peeglite tootmise poolest, mida veeti isegi Siberisse. Vologda valmistas igasuguseid raudesemeid, Kaluuga oli tuntud

kunstipäraste puutööde poolest jne. Lõunapoolseis linnades võis kohata kaupmehi Põhja-Jäämere äärseist maadest; põhjapoolseisse linnadesse kogunes mitmesuguseid kaubandusini-mesi, kes ostsid kaupa kokku väljaveoks Arhangelskisse, Sibe-risse ja teistesse kohtadesse. Nii kaotasid maakonnad ja lin-nad oma endise majandusliku isoleerituse.

XVII sajandil toimus, nagu näitab Lenin, väike- ja suurtur-

Arhangelski sadam XVII sajandil.

gude liitumine üheks „ülevenemaaliseks turuks“¹. Kauba-vahetuse arenemisega eri piirkondade vahel teostus kõigi, kunagi üksikute vürstiriikide koosseisu kuulunud maade fak-tiline ühtesulamine üheks tervikuks. Igal pool kadusid endi-sest ajast jäänud kohalikud iseärasused ning kujunes välja ühine kord kogu Venemaa jaoks.

Kaubandus sidus Vene riigi paljude välisriikidega. Kõige suuremaks sadamalinnaks Lääne-Euroopaga kauplemises sai Arhangelsk. Igal suvel tuli Arhangelski sadamasse suur hulk Inglise, Hollandi ja Saksa laevu mitmesuguste kaupadega:

¹ Lenin, Teosed, I köide, lk. 73.

kalevite, siidikangaste, kallite nõude, relvade, metallidega jne. Selleks ajaks sõitsid Põhja-Dvina jõge mööda kohale vene kaupmehed Siberi karusnahkade, nahkade, kanepi, lina, tõrva, potase, rasva ja talupoegade ning linnakäsitööliste toodetega. Kauplemine Idaga toimus peamiselt Astrahani kaudu, kuhu Buhhaara ja Pärsia kaupmehed tõid Idamaa kaupu.

Linnad. Käsitööstusliku tootmise ja kaubanduse arenemine soodustas linnade kasvamist. XVI—XVII sajandil koosnes Vene riigis linn mitmest osast. Linna keskosa oli tavaliselt piiratud puust seintega ja mõnedes suurtes linnades ka laskeavade ja tornidega varustatud kivimüüridega. Kindlustuste müüride taga asusid administratiivasutised, hoiti toidumoota ja püssirohu tagavarasid ning olid ka erilised majad elanikkonna jaoks piiramise puhuks. See linnaosa kandis kremlit, kindluse või lihtsalt „linnuse“ nimetust. Kindlustatud linnale külgnesid käsitööliste ja väikekaupmeeste asulad, mis moodustasid „eeslinna“. Kaugemal eeslinna taga, aasade ja põldude vahel, olid hajali üksikud alevikud ja külad, mis kuulusid kloostreile või bojaaridele.

Sise- ja väliskaubanduse arenemine soodustas kaupmeeste klassi arenemist. Kaupmeeskonna kõrgeim kiht, kes kasutas suuri privileege, kandis „külaliste“ aunimetust. See tiitel anti eriliste tsaari turvekirjadega. Vene kaupmeeskond pidas võitlust välismaa (Inglise, Hollandi, Saksa ja teiste) kaupmeestega, kes püüdsid haarata vene turgu enda kätte. Vene kaupmehed saavutasid valitsuselt välismaa kaupmeeste tollita kauplemise keelu.

Eeslinna rahvas oli koormatud rahaliste ja naturaalkohustustega, mis kokku moodustasid „linna maksukoormuse“. Kõiki, kes maksid maksu, nimetati maksualuseiks. Neist kohustusist oli vaba elanikkond, kes asus kiriku, aadli või bojaaride maadel. Eeslinna rahvas jagunes mitmesse kategooriasse, olenevalt nende jõukusest. Kõrgeim kategooria koosnes suurkaupmeestest. Käsitöölised ja väikekaupmehed, samuti ka juhuslikust tööst elatuvad inimesed kuulusid eeslinna ala-

maisse kihtidesse. Rikkad maksumaksjad eeslinnast ehk „parimad inimesed“ olid valitavail kohtadel ning püüdsid maksukoormust endale kergemaks teha. Eeslinna rahva alamate kih tide olukord oli väga raske: nad olid rikaste kaupmeeste orjuses, nendel lasusid rasked riigimaksud.

§ 52. Linnade ülestõusud XVII sajandi keskel.

Tsaar Aleksei Mihhailovitš. Pärast tsaar Mihhaili surma astus Moskva troonile tema poeg Aleksei Mihhailovitš (1645—1676). See oli veel täiesti noor mees, kes väga armastas küttemist jahikullidega ja teisi lõbustusi. Valitsemise võttis enda kätte tema djadka (kasvataja), bojaar Boris Ivanovitš Morozov. Ta määras tähtsaimaile kohtadele enesele lähedased inimesed. Et kindlustada oma mõju, naitis Morozov tsaari ühe mittenimeka bojaari Miloslavski tütreaga, ise aga abiellus tema teise tütreaga.

Tsaar Mihhaili surma ajal oli olukord Vene riigis raske. Ebaõnnestunud sõda Poolaga laostas hoopis maa, mis veel ei olnud jõudnud paraneda interventsiooni tagajärgedest. Morozov asus esijoones rahaasjade kindlustamisele. Kokkuhoiu eesmärgiga ta vähendas teenistustaste palka. Tulude suurendamiseks seati sisse uus, väga kõrge toll soolale. Tuhanded puudad kala mädanesisid, kuna võimatu oli muretseda soola. Valitsusel tuli soolatoll ruttu tühistada. Hakati sisse seadma teisi makse. Kõrged maksud langesid kogu oma raskusega kehvemaile rahvakihtidele, eriti linna käsitöölisele, mustatöölisele ja väikekaupmeestele.

Teistsuguses olukorras olid rikkad „külalised“ (kaupmehed), kellede hulgast nimetati maksude ja tollide kogujad; nad rikastusid kehvistu arvel. Koormistest hoidusid kõrvale ka talupojad-kaubitsejad, kes kuulusid bojaaridele või kirikule. Paljud neist tegid üsna suuri kaubatehinguid, kuid mingeid makse ei maksnud, sest nad olid pärisorjad. Linnade lähedal

olid suured alevikud, mis kuulusid bojaaridele ja kloostreile. Kogu elanikkond neis alevikes tegeles kauplemise ja käsitööga ning võistles edukalt linlastega, võtmata osa nende maksukoormusest.

Linnade ülestõusud ja 1649. aasta Sobornoje Uloženje.

Linnarahva alamate kihtide raske olukord tekitas Aleksei Mihhailovitši valitsemise esimesil aastail reas linnades ülestõuse ja rahutusi. 1. juunil 1648 oli tsaar palverännakult Moskvasse tagasi tulemas. Vastutulnud rahvas pöördus tema poole kaebustega Morozovile lähedaste inimeste peale. Kaebajad aeti piitsadega laiali. Järgmisel päeval tungis rahvahulk Kremli ning suundus lossi, nõudes Leonti Pleštšjevi väljaandmist, kelle käes seisis politseivõim pealinnas. Rahva hulgas oli Pleštšjev tuntud kui julm rõhuja ja riisuja. Bojaarid, kes tulid lossist välja rahvast keelitama, olid sunnitud põgenema. Algasid bojaaride ja djakkide majade rüüstamised. Uks kõige mõjukamaid djakke tapeti. Ülestõus võttis üha ähvardavama ulatuse. Puhkesid tulekahjud, mis haarasid suure osa linnast. Heitunud tsaar andis rahvale välja elanikkonnas kõige enam vihatud õukondlased — Pleštšjevi ja Trahhaniotovi. Nad tapeti. Ülestõusnud nõudsid Morozovi enda pead. Tsaar saatis Punasele väljakule bojaare, kes kinnitasid tema nimel vandega, et Morozov kõrvaldatakse valitsemisest. Öösel ta viidi Moskvast ära ühte kaugesse kloostri.

Ülestõus võttis seetõttu ähvardavama ulatuse, et seda kasutasid ka teenistusse kokkusõitnud aadlikud. Linlased ja aadlikud andsid tsaarile palvekirja Maakogu kokkukutsumiseks — uue seaduste kogu, uue „Uloženje“ koostamiseks.

Üheaegselt Moskvaga. tekkisid rahutused ka terves reas teistes linnades: Kurskis, Solvõtšegodskis, Ustjugis ja teistes. Valitsus ruttas Maakogu kokku kutsuma, mis tuligi kokku sügisel 1648. a. Maakogu oli väga rahvarikas. Määratu suure enamiku moodustasid selles maakondade aadlikud ja linlased. Kõik nende nõudmised võeti vastu. 1649. a. jaanuaris kinnitati uus „Uloženje“, s. o. seaduste kogu. „Uloženje“

määras täpselt ära üksikute seisuste kohused ja õigused: aadlike teenistustingimused ja linlaste maksukoormuse. Aadlike meelega otsustati viimaks ära mõisnike poolt mitmel korral ülestõstetud küsimus „eelisaastate“ kaotamise kohta, s. o. ära karanud talupoegade ülesotsimise tähtaegade kaotamine ja talupoegade täielik pärisorjastamine. Ülesleitud talupojad anti endistele omanikele tagasi koos naiste ja lastega, ühes kogu varandusega — peksetud ja peksmata („püstiseisva“) viljaga. Mõisnikule jäeti täielik võim talupoja-pärisorja elu ja vara üle. Mõisnik ei langenud võõra talupoja tapmise eest kriminaalkaristuse alla, ta oli ainult kohustatud kahjutasu maksma. Linlased saavutasid seda, et kõik bojaaride ja kirikute alevikud liideti linnade külge. Nende alevikkude elanikud võrdsustati kohustuste poolest linlastega. Linlased ise kinnistati lõplikult linnade külge, kus nad elasid. „Uloženije“ ühes sellega suurendas väga tsaarivõimu, pani kehtima surmanuhtluse süüteo eest tsaari isiku vastu ja karmid karistused tsaari solvamise eest.

Liikumine, mis veeres üle Vene riigi linnade 1648. a. suvel, ei vaibunud kohe. Aastal 1650 puhkesid tugevad ülestõusud Novgorodis ja Pihkvas.

Eriti tugev oli ülestõus Pihkvas. Pihkvalased tagandasid tsaari vojevoodi ning organiseerisid ise oma valitsuse. Nad saatsid Moskvasse palvekirja, milles muu hulgas nõudsid oma esindajate osavõttu vojevoodi kohtus. Vastuseks saadeti Moskvast kiri noomitusega: „Kunagi pole olnud, et lihtmehed oleksid koos bojaaride ja vojevoodidega kohtuasjade juures olnud, ja seda ei tule ka edaspidi.“ Uheaegselt saadeti Pihkva vastu sõjaväed.

Pihkvalased kaitsevad end mehiselt peaaegu kolme kuu jooksul ja tekitasid tsaari vägedele suuri kaotusi. Pihkva maakonnas tapsid ülestõusnud talupojad mõisnikke. Ülestõus võttis sedavõrd tõsise iseloomu, et tsaar kutsus uuesti Moskvas kokku Maakogu. Maakogu saatis Pihkvasse delegatsiooni amnestia lubadusega. Pihkvas ei olnud täielikku üksmeelt. Rik-

kad inimesed veensid linnakehvikuid vastupanu lõpetama ja tsaarile truudust vanduma. Amnestia lootuses pihkvalased alistusid, kuid neid peteti julmalt. Kui rahutus oli vaibunud, algasid hukkamised ja asumisele saatmised. Rikkad pihkvalased ise aitasid kaasa tsaari ametkonnal ülestõusust osavõtjatega arveid õiendada ja andsid välja nende ninamehi.

§ 53. Vene riigi valitsemisorganid.

Tsaarivõim. XVII sajandil Romanovite ajal kujunes lõplikult välja Vene tsaaririigi feodaal-pärisorjuslik riigikord. Lenin annab järgmise pärisorjusliku riigi iseloomustuse: „Et säilitada oma ülemvõimu, et säilitada oma võimu, pidi mõisnikul olema aparaat, mis oleks ühendanud tema alluvusse suure hulga inimesi, mis oleks alistanud neid teatud seadustele, reeglitele, — ning kõik need seadused taotlesid põhiliselt ühte eesmärki — hoida mõisniku võimu pärisorjusliku talupoja üle.“¹ Vene riigi eesotsas seisis autokraatlik tsaar, kes ise oli esimeseks mõisnikuks. Aadlikele oli vaja tugevat tsaari, kes oleks suutnud kaitsta nende klassihuve. Tsaari tahe oli seaduseks kogu riigile. Kõik teenistuslased, isegi kõige aristokraatlikumad bojaarid nimetasid ennast tsaari orjadeks; maksualused inimesed — linlased ja talupojad — ei võinud ennast nimetada isegi mitte orjadeks, nad olid tsaari „orvud“ või „orvukesed“. Pöördumisel tsaari poole pidid kõik nime-tama end diminutiivvormis: „Petruška“, „Ivaška“ jne. Tsaari ees kummarduti maani nagu jumaluse ees. Seepärast, kui taheti tsaarilt midagi paluda, siis öeldi: „lüüa tsaari ees laubaga“ (s. o. lüüa laubaga vastu maad).

Tsaarivõim toetus ka toredusele, millega ta end ümbritses. Pidulikel juhtudel, välismaa saadikute vastuvõtul või kirikusse minnes ilmus tsaar toredas „suurvormis“: brokaadist, pärlitega kaunistatud pikk-kuues, „barmad“ (lai brokaadist krae püha-

¹ Lenin, Teosed, XXIV köide, lk. 372.

kute kujutustega) õlgadel, Monomahhi müts peas ja valitsuskepp käes.

Bojaaride duuma. Tähtsamate küsimuste otsustamiseks oli tsaari juures nõukogu lähikondseist bojaaridest, mida nimetati „bojaaride duumaks“. Kuid nõupidamine bojaaride duumaga polnud tsaarile kohuslik. Ta võis piirduda nõupidamisega mõnede eriti usaldusväärsete isikutega või kellegagi nõu pidamata teha selle või teise otsuse. Bojaaride duuma oli aristokraatlik asutis, sinna määrati inimesi „suurest soost“. Kuid XVII sajandil sattus bojaaride duumasse üha tihedamini ka võrdlemisi vähetähtsaid isikuid.

Prikaasid. Jooksva valitsemistöö asjaajamiseks olid erilised asutised — prikaasid. Iga prikaasi eesotsas seisis bojaar, abideks oli tal üks või kaks djakki. Kantseleitööd tegid alamdjakid. Djakid ja alamdjakid olid alamast soost inimesed, kes elasid tsaarilt saadavast palgast ja altkäemaksudest. Nad olid tsaarivõimu kuulekaiks tööriistadeks ja valitsemise tsentraliseerimise läbiviijaiks. Prikaase oli üle 40. Asjaajamine jagunes nende vahel väga ebaühtlaselt. Eriline saadikute prikaas juhtis suhtlemist välisriikidega. Sõjaasjandus oli jagunenud mitme prikaasi vahel. Kategooriate prikaas täitis peastaabi funktsioone, streletside prikaas juhtis streletse, välismaa prikaas — Moskva teenistuses seisvaid välismaalasi, reitarite prikaas — reitarite (mõõkade ja muskettidega varustatud, välismaisele rivikorrale õpetatud ratsaväelaste) polke, kahurväelaste prikaas juhtis relvade valmistamist ja hoidmist. Mõisade jagamine aadlikele toimus mõisade prikaasis. Samuti olid mitme prikaasi vahel jaotatud rahandusasjad. Oli prikaase, mis valitsesid üksikute, mõnikord väga suurte piirkondade üle: Siberi prikaas — Siberi üle, Väike-Vene prikaas — Venemaaga liidetud Ukraina osa üle. Kindlat süsteemi asjade jaotuses prikaaside vahel ei olnud ning see raskendas äärmiselt valitsemist. Saadikute prikaas näiteks ei tegutsenud üksi diplomaatiliste asjadega, vaid kogus ka makse tema valitseda olevailt linnadelt.

Iga prikaas teostas kohtumõistmist ja määras karistusi. Kohtuprotseduur oli sel ajal väga karm. Süüaluseid mõisteti julmade piinutamiste alla. Väikeste eksimuste eest süüalust peksti pikali maas keppidega, s. o. jämedate vitsadega. Tõsisemate üleästumiste eest peksti „halastamatult“ nuudiga mööda paljast selga. Laialdaselt tarvitati keele väljalõikamist, käe maharaiumist, surmanuhtlust. Usuvastaste süütegude pärast põletati elusalt.

Sel viisil hoiti Vene riigis ülal tsaari ja feodaalide võimu. Muide, sellised julmad karistused olid XVI—XVII sajandil tarvitusel ka Lääne-Euroopa maades.

Kohalik valitsemine. Vene riigi linnade valitsemiseks saadeti bojaaride ja aadlike hulgast kohale vojevoodid. Vojevood valitses linna garnisoni üle, mõistis kohut ning kogus makse linna ja oma maakonna elanikelt. Valitud vanemad muutusid vojevoodile allutatud agentideks. Ringkonna vanemate instituit kehtis edasi, kuid vojevoodide abidena. Sel kombel koonduisid vojevoodide kätte kõik valitsemisharud ning see avas laialdased võimalused kuritarvitusteks. Vojevoodid vaatasid oma ametile kui toitumisele.

Sõjavägi. Vana aadli-ratsavägi kaotas kord-korralt oma endise sõjalise tähtsuse. Rahuajal aadlikud majandasid oma mõisu. Ainult aeg-ajalt korraldati aadlike ülevaatusi, et selgitada igapäevase lahingukõlblikkust. Sõja puhul aadlikud pidid ilmuma teenistusse „hobuste, inimeste ja relvadega“, s. o. ratsahobusel oma inimestega ja täieliku relvastusega. Aadlikud olid relvastatud väga mitmekesiselt, mõnikord „tulirelvaga“, teinekord aga „noolega“, s. o. vibu ja nooltega. Aadlike maakaitseväge distsipliin oli nõrk. Paljud hoidusid mitmesuguste ettekäänete all teenistusest kõrvale. Neid, kes ülevaatusel osutusid „puudujaks“, peksti hiljem keppidega ja mõnikord jäeti ilma mõisast. Aadlikkude maakaitseväge nõrkuse tõttu organiseeriti juba XVI sajandil streletside sõjavägi. Streletsid said rahalist palka, olid varustatud tulirelvadega (arkebuusidega) ning läksid lahingusse „ravis“, s. o. reeglipärasel korral. Stre-

letsid moodustasid alalise sõjaväe, kuid ka streletsid polnud täiel määral regulaarvägi. Nad elasid Moskvas ja teistes suurtes linnades omaette alevikes ning tegutsesid rahuajal käsitöö ja väikekauplemisega. Eluviiside poolest erinesid streletsid väga vähe linnade lihtrahvast. Seepärast nad sageli võtsid osa linnarahva ülestõusudest.

Valmistudes Smolenski pärast sõjaks Poolaga, palkas Moskva valitsus oma teenistusse mitu välismaalastest sõdurite polku. Kuid kogemus Smolenski piiramisest 1632. a. tõendas distsiplineerimata palgasõdurite täielikku kõlbmatust ja mitteustavust, sest nad müüsid oma relva sellele, kes maksis rohkem. Seepärast mindi Aleksei Mihhailovitši ajal üle teisele meetodile, mis oli ära proovitud juba tema isa ajal. Võeti kokku polgud vene „värvatavaist meestest“ ja „tahtjaist“; „välismaise“ korra õpetamiseks kutsuti välismaa instruktoreid. Nii loodi „välismaise korruga polgud“ — reitarite (ratsa-) ja soldatite (jalaväelaste) polgud, millede ainult ohvitserid olid välismaalased.

Lähemal aastail pärast Aleksei Mihhailovitši surma oli Vene sõjaväes 63 euroopalikult õpetatud polku, mis oli 60% kogu sõjaväest, kasakad kaasa arvamata. Niiviisi algas XVII sajandil sõjaväe ümberkorraldamine, mis tõstis selle lahinguvõimet. Aleksei Mihhailovitši ajal tehti katsed luua sõjalaevastikku. Välismaised meistrid ehitasid laeva „Orjol“, kuid see hävitati Razini ülestõusu ajal.

§ 54. Nikoni kirikureform ja kiriku lahknemine.

Kirikureform. Isevalitsuslikule Vene riigile oli vaja tugevat kirikut, mis oleks veel rohkem kindlustanud tsaarivõimu ja aadlike valitsemist. Selleks oli vaja kõrvaldada erinevused kiriklikes talitustes ning alistada kõik kiriklikud organisatsioonid rangemalt kiriku kõrgemale võimule.

Aleksei Mihhailovitši ajal sai patriarhiks Nikon, kel oli

tsaari peale suur mõju. Nikon valitses määratu suuri patriarhi ja kloostrite maavaldusi nagu oma isiklikke maid. Nikoni rikkused olid väga suured. Alluvaid vaimulikke kohtles Nikon väga rangelt. Papid nimetasid teda „tigidaks metsloomaks“.

Nikoni korraldusel võeti ette üldine kirikuraamatute ja kirikukommete revideerimine, eesmärgiga viia need täielikule ühtlustamisele. Selleks oli eeskujuks kreeka kirik. Kirikuraamatute ja -kommete revideerimine toimus kreeklaste ja Kiievi õpetatud munkade juhtimisel. Nikon andis korralduse, et ristimärgi ettelöömine peab toimuma mitte kahe sõrmega, nagu varem, vaid kreeklaste kombel kolme sõrmega, et ikoonid tuleb maalida kreeka eeskujude järgi jne. Nikon ei piirdunud mõnede kirikukommete muutmisega. Ta väitis, et kirikuvõim peab olema tsaarivõimust üle. Patriarhivõimu ta võrdles päikesega taevas, aga tsaarivõimu — kuuga, mis saab valguse päikeselt. Nikon võttis endale „suure valitseja“ tiitli, segas end riigivalitsemise asjadesse ning tegi isegi sõjategevusse puutuvaid korraldusi.

Nikoni üleliigne tugevnemine kutsus õukonna aristokraatias ja aadlike hulgas esile suure rahulolematuse. Tsaar toetas kõiki Nikoni abinõusid kiriku kindlustamiseks, kuid ei soovinud oma võimu nõrgendamist. Tsaari ja Nikoni vahel algasid kokkupõrked, mis varsti lõppesid täieliku lahkuminekuga. Tahes hirmutada tsaari ja bojaare, heitis Nikon eneselt ootamatult maha patriarhi ametirüü ning sõitis Moskvast Voskresenski kloostrisse (Uus Jeruusalem). Nikon ootas, et tsaar kutsub teda tagasi, kuid need lootused ei täitunud. 1666. a. kokkukutsutud kirikukogu, millest võttis osa kaks kreeka patriarhi, tunnistas süüdlaseks Nikoni enese, aga tema kirikureformid tunnistas õigeks. Nikon saadeti lihtmungana ühte põhjapoolsesse kloostrisse.

Nii lõppes ebaõnnestunult Nikoni katse tõsta vaimulikku võimu üle ilmaliku. Patriarhi ja tsaari vahelises võitluses olid kõik paremused tsaari pool. Tsaari toetasid maaomanikud-

aadlikud, sest suurt territooriumi valdava kiriku rippumatu seisund tähendas neile teatud hädaohtu.

Õigeusu kiriku lahknemise algus. Nikoni reformid kutsusid välja kiriku „lahknemise“, s. o. kirikureformide vastaste lahku-
löömise kirikust. Nad ei tahtnud Nikoni poolt sisseseatud muu-
datusi tunnustada ning nõudsid vanade kommete säilitamist.
Neid hakati seepärast nimetama „lahkusulisteks“ ehk „vana-
usulisteks“.

Kõrgem vaimulikkond ja kloostrid, kel oli suuri maid roh-
kearvulise pärisorjadest elanikkonnaga, ekspluateerisid jul-
malt oma talupoegi, kogusid suuri rikkusi ning petsid rahvast
„imettegevate“ ikoonide, pühakute säilmete jms. abil. Kloostrid
ja kõrgem vaimulikkond olid, vähesed erandid välja arvatud,
Nikoni reformide pooldajad, mis kõvendasid veel tugevamalt
kiriklike feodaalide võimu.

Alam vaimulikkond oli hulga halvemas olukorras ning kan-
natas ise kirikuülemuse omavoli all. Alamast vaimulikkonnast
tekkisid esimesed Nikoni reformide vastased. Selliseks oli
ülempreester Avvakum. Nikoni ja tema kirikureformide vastu
väljaastumise eest Moskvas saadeti Avvakum Ida-Siberisse,
kus ta peaaegu 10 aasta jooksul oli tsaari vojevoodide iga-
suguste irvituste objektiks. Moskvasse tagasi tulnud, jätkas
Avvakum võitlust kirikureformidega. Ta saadeti põhja poole,
Pustozerskisse, kus ta pandi muldvanglasse (sügavasse auku).
1681. a. Avvakum põletati tuleriidal. Kõik Avvakumi välja-
astumised olid suunatud „vanaaja“, vanade kirikukommete ja
tavade säilitamisele ning olid iseloomult reaktsioonilised. Kuid
võitlust uudsuse vastu Avvakum ühendas võitlusega kuritarvi-
tuste vastu võimukate inimeste ja kõrgema kirikuvõimu poolt.

„Vana usu“ kaitsjad linna alama rahva — käsitöölise, kauplejate ja teenistustlaste — hulgast võitlesid peamiselt
valitseva kiriku suure võimu ja ahnete vaimulikkude poolt
pealepandud maksude vastu. Talupoegade massis võitlus valit-
seva kirikuga ühines võitlusega feodaal-pärisorjusliku süs-
teemi vastu. Talupojad ja alamad linlased läksid pärisorjuse

surve eest põhjapoolseisse metsadesse, lõunapoolseisse step-
pidesse ja Donimaale ning asutasid seal lahkusuliste kogudusi.
Sel teel nad lootsid pääseda feodaal-pärisorjuslikust rõhumi-
sest.

Nikoni kirikureformid leidsid vastutöötamist ka väikese
konservatiivse õukonna aristokraatia rühma poolt, samuti ka
osa kõrgemate vaimulikkude seas. Seda põhjustas kartus, et
kiriklikud uuendused võivad vapustada kiriku seisukohta.

XVI peatük.

Ukraina ja Valge-Vene XVII sajandil.

§ 55. Ukraina ja Valge-Vene Poola valitsuse all.

Ukraina ja Valge-Vene maade anastamine poola panide poolt. Pärast Lublini uniooni sõlmimist Leedu ja Poola vahel aastal 1569 läks suurem osa Ukraina maid (Volõõnia, Kiievi- ja Tšernigovimaad) üle Poolale. Poola suurmaaomanikud-panid hakkasid hoogsalt Ukraina ja Valge-Vene maid enda kätte kiskuma. Enne võtsid nad enda alla Dnepri paremal kaldal Ukraina läänepoolse osa maad, siis aga juba XVI sajandi lõpul tulid poola mõisnikud üle ka Dnepri vasakule kaldale. Ukraina territooriumil tekkisid laialdased poola magnaatide Žolkiewskite, Potockide jt. valdused.

Põllumajanduse kiire areng poola mõisnikkude juures oli seletatav suurenenud vilja-väljaveoga Poolast ja Leedust Lääne-Euroopasse. Mõisnike valdustest veeti vili jõgesid mööda Läänemere sadamateni, millede hulgas vilja väljaveokaubanduses suurim tähtsus kuulus Danzigile.

Oma Ukraina ja Valge-Vene valdustes seadsid poolakad sisse Poola korra. Talupoegade olukord Poolas oli tol ajal raskem kui üheski teises Euroopa riigis. Poola mõisnikud hävitasid ära talupoegade kogukonnad, milledele kuulusid suured maatükid. Poola panid võtsid endale parimad kogukonnamaad, kuid talupojad pandi väikestele hingemaadele ning koormati raskete maksude ja kohustustega.

Poola mõisnikul oli täielik võim oma valduste elanikkonna

üle. Ta võis talupojalt ära võtta tema omandi, heita teda ükskõik missuguse karistuse alla ja isegi surmata. Talupojad ei tohtinud kellelegi kaevata rõhumise ja ülekohtu pärast. Mõisnikud nimetasid neid põlgavalt orjadeks ja elajateks.

Poolakad kiusasid taga Ukraina ja Valge-Vene rahvuskultuuri. Oma võimu kindlustamiseks Ukrainas ja Valge-Venes kasutasid poolakad katoliku kiriku abi. Katoliikluse levitamine leidis tugevat vastupanu mitte ainult talupoegade ja linnaelanike poolt, vaid ka osa Ukraina ja Valge-Vene mõisnike poolt. Jesuiitide ettepanekul koostati siis katoliku ja õigeusu kirikute ühendamise (uniooni) kava: enamik kirikukombeist jäi õigeusulistele endiseks, kuid õigeusu kirik pidi alluma Rooma paavstile ja tema poolt määratud piiskoppidele. Uniooni sõlmimise küsimuse otsustamiseks tuli 1596. a. Bresti linnas kokku kirikukogu. Osavõtjate enamik ei tahtnud uniooni ning kaitses õigeusu kiriku täielikku iseseisvust. Sellest hoolimata väikese-arvuline uniooni pooldajate hulk, ignoreerides enamiku arvamist, kuulutas uniooni välja ning Poola kuningas kinnitas uniooni sõlmimise erilise seadusega. Unioon pidi kaasa aitama Ukraina ja Valge-Vene maade alistamisel Poolale.

Poola rõhumise all kannatas samuti ka linnarahvas. Juba XV—XVI sajandil said paljud Ukraina ja Valge-Vene linnad omavalitsuse. Poola maavalduse kasvamisega Ukrainas ja Valge-Venes sattusid linnad sõltumusse Poola võimust ja poola mõisnikest. Poola seaduse järgi oli kõigil mõisnikel õigus vedada oma majapidamise saadusi välismaale ilma tollita ja samuti ka osta endale vajalikke kaupu. See mõisnike eesõigus lõi linna kauplemisele raske hoobi. Poola võimud lakkasid arvestamast linnaomavalitsusi, poola mõisnikud aga võtsid linnadelt ära maad ja ahistasid töödusi ning kaubandust.

Ukraina ja Valge-Vene elanikkond linnades ühines „vennaskondadeks“, mis kiriklike liitude ettekäände all (vennaskonnad tekkisid kirikute juures) kaitsesid rahvuslikku kultuuri ja pidasid võitlust katoliku kirikuga. Vennaskonnad asutasid koole, trükikodasid, andsid välja raamatuid ja abistasid oma

kaasliikmeid. Kuigi osa Ukraina ja Valge-Vene feodaale hakkas poola panidele ja šlahtitšitele järele aimama, rääkis poola keelt ja jäljendas poola kombeid ja eluviise, jäi rahvamass siiski truuks oma emakeelele ja kodumaale. Panide-Poolal ei õnnestunud hävitada Ukraina ja Valge-Vene rahvuskultuuri.

Ukraina ja Valge-Vene talupojad, päästes end poola mõisnike rõhumise eest, läksid lõuna poole, Dnepri alamjooksule, kus stepp oli veel asustamata, samuti nagu vene talupojadki samal ajal põgenesid Donimaale. Hortitsa saarel, Dnepri kärestike lähedal, tekkis kasakate ja Ukrainast ärakaranud talupoegade kindlustatud laager. Neid hakati nimetama Zaporozje kasakaiks, sest nad elasid kärestike taga. Kaitseks pealetungide vastu olid ehitatud tõkked maharaiutud puudest. Ukraina-keelsest sõnast „sitš“ (tõke) sai kindlustatud kasakate laager nimeks „Setš“. Peategevusalaks oli kasakail kalapüük, küttimine ja mitmesugused käsitööd. Sageli kasakad varitsesid röövretkedelt Krimmi tagasipõrduvaid tatarlasi ja võtsid neilt ära vangid ning kokkuröövitud saagi. Mitte piirdudes Ukraina stepiala kaitsega, käisid kasakad kaugetel sõjaretkedel Krimmis ja Musta mere äärsetes Türgi linnades.

Zaporozjes peaaegu ei olnudki alalisi elanikke. Kasakad kogunesid „Setši“ varakevadel, kohe pärast suurvee lange-mist. Siis muutus saar kära- ja rahvarikkaks laagriks. Kasakad valisid atamani ja teised juhid. Sajad inimesed ehitasid pajust ja pärnast pikki kasakapaate, mida nimetati „kajakaiks“. Teised samal ajal parandasid relvi ja valmistasid tagavarasid. Kui kõik ettevalmistused olid lõppenud, ujusid sajad kasakate „kajakad“ kiiresti mööda Dneprit alla ja läksid välja Mustale merele. Harilikult kasakad suundusid Türgi rannikuile, mõnikord isegi sultani pealinna — Konstantinoopoli alla. Kasakad sõudsid sellise kiirusega üle mere, et sultani valvepostid harva said sultanile teatada lähenevast hädaohust. Kasakate jõud seisis julguses ja pealetungi ootamatuses. Talvel Zaporozje Setš oli tühi. Kasakad läksid Ukraina ja Poola linnadesse, kus müüsid retkedelt kaasatoodud saaki ja oma töödussaadusi. Hortitsa

saarele jäid ainult vahid. Suurtükid, püssid, paadid — kõik peideti hoolikalt järgmise kevadeni.

Zaporožje kasakate arv suurenes märksa XVI sajandi lõpul. Kuningas Stephan Bathory ajal kanti osa kasakaid erilistesse nimestikkudesse (registritesse) ja neid hakati nimetama „registrikasakaiks“. Poola valitsus püüdis neid kasutada Poola piiriäärsete maade kaitseks ja sõjaks. Seepärast said „registrikasakad“ kuningalt palka ja nad paigutati linnadesse. „Registritesse“ sattus ainult jõukam, tähtsusetu osa Ukraina kasakaist. Ülejäänud kasakaid tahtis Poola valitsus teha pärisorjuslikeks talupoegadeks ja saata neid mõisnikele tagasi.

Juba XVI sajandi lõpul algas registreeritud kasakate hulgas kihistumine. Tekkis jõukam kiht kasakaid, kes muutusid väike-mõisnikeks. Nad muretsesid endile talud, pidasid oma pärisorje-talupoegi ja valdasid mitmesuguseid töõndusi. Nende kasakate hulgas levis kergemini poola kultuur.

Registri-kasakate väe eesotsas seisis kuninga poolt kinnitav hetman; hetmanit ümbritses jõukas „peavanemkond“, kes koosnes mitmesuguseist kasakate poolt valitavaist ülemaist.

Rahva ülestõusud Poola vastu. Poola rõhumine Ukrainas ja Valge-Venes kutsus XVI sajandi lõpust alates välja rea stiihiliisi rahva ülestõuse. Harilikult nende ülestõusude ajal Zaporožje kasakad ühinesid talupoegade salkadega. Mõnikord liitus nendega ka osa registri-kasakaist. Ülestõusude ajal talupojad põletasid poolakate losse, kuid mõisnikud, kui neil õnnestus pääseda, põgenesid Poolasse. Hiljem tulid nad tagasi koos Poola sõjavägedega ja karistasid talupoegi julmalt. Laialdased ja tihedad metsad Dneprimaa keskosas kaitsesid ülestõusnuid jälitamise eest ning võimaldasid pidada pikka partisanisõda.

Esimesed suuremad ülestõusud toimusid XVI sajandi 90-ndail aastail. 1595. a. astus Volõõnias alanud ülestõusu etteotsa käsitöölise-nahkuri poeg Semerin Nalivaiko. Volõõniast Nalivaiko salgad siirdusid Valge-Venesse ja kiskusid kaasa ülestõusule ka Valge-Vene talupojad. Ülestõusnud vallutasid mitu linna— Slutski, Mogiljovi, Pinski.

Poola kuningas Sigismund III saatis ülestõusnute vastu suure sõjaväe hetman Żolkiewski juhtimisel. Lubnõ linna lähedal piirati Nalivaiko salk ümber. Vaherahu ajal poolakad tapsid relvitud reetlikult ära, aga ülestõusu juhi Nalivaiko saatsid Varssavi ja piinasid seal surnuks. Talupoegade liikumine panide vastu jätkus ka XVII sajandi alguses.

XVII sajandi 30-ndail aastail tõusis Zaporožje Setš uuesti üles poolakate vastu. Vanemate reetmise tõttu suruti ülestõus maha. Pärast seda poolakad ehtasid prantsuse inseneri abiga ülalpool karestikke Kodaki kindluse, mis pidi takistama Zaporožje läbikäimist Ukrainaga. Poola hetman kutsus kasakad nende vastu võitlemiseks ehitatud kindlust vaatama. — „Kuidas teile näis Kodak?“ küsis ta muiates. „Mis on tehtud inimeste kätega, see ka lõhutakse inimeste kätega,“ vastas temale sadanik Bogdan Hmelniński. Mõne aasta pärast algas uus ülestõus ning kasakad tõesti purustasid ära Kodaki kindluse.

Alles 1638. a. surusid Poola sõjaväed maha rahva ülestõusu Ukrainas. Poola seim kaotas „igaveseks ajaks“ kõik kasakate soodustused ja omavalitsuse. Hetmani asemele tuli Poola valitsuse komissar. Registri-kasakate arvu vähendati. Neid hakkasid juhtima poola šlahtitsid. Ukraina linnadesse paigutusid Poola garnisonid.

§ 56. Ukraina rahva võitlus Poola vastu.

Bogdan Hmelniński. Pärast 1638. a. ülestõusu mahasurumist ei olnud Ukrainas ega Valge-Venes kümne aasta jooksul uusi rahutusi. Poola šlahtitsid nimetasid seda aega „kuldseks rahuks“. Sel ajal Ukraina ja Valge-Vene rõhutatud rahva viha Poola võimu vastu suurenes veel enam.

1648. a. kevadel tõusis Ukraina uuesti üles panide rõhumise ja Poola võimu vastu. Liikumist alustasid Zaporožje kasakad Bogdan Hmelniński eestvõttel.

Bogdan Hmelniński tunti Ukrainas hästi. Ta oli haritud inime, õppis Kiievi akadeemias ning oskas ladina keelt. Mitmel

korral ta oli julgete mereretkede osavõtjaks ja juhiks. Umbes kaks aastat veetis Bogdan sõjavangina Türgis. Kasakad valisid teda sageli läbirääkimisteks Poola valitsusega, kelle ees Bogdan kaitses kasakate huve.

Bogdan Hmelnitski oli jõukas kasakas ning seisis registri-väes. Tšigirini lähedal asus temale kuuluv üksiktalu.

Bogdan Hmelnitski.

Ukraina hädad Poola valitsuse all tekitasid Hmelnitskis pahameelt ja viha. Sel ajal kasvas pahameel ka jõukate registrikasakate hulgas, kes olid talupoegade ja lihtkasakate massiga võrreldes paremas seisukorras. Varsti sai Bogdan Hmelnitski ise tunda Poola võimude metsikut omavoli. Poola šlahtits Čaplinski sai Poola võimudelt ebaseaduslikult valdusõigusekirja Bogdan Hmelnitski talu peale ning ootamatult talu enda alla võttes pani ahelaisse kõik Hmelnitski kodused. Kui Bogdan Hmelnitski solvaja kohtusse kaebas, peksis Čaplinski surnuks Hmelnitski kümneaastase poja. Bogdan Hmelnitski pöördumine

kuninga kohtu poole seadusliku kaitse saamiseks ei andnud mingeid tulemusi. See juhtum näitas kasakate vanemkonnale selgesti ukrainlaste kaitsetust ja õigusetust Poola riigis.

Jõudnud pärast ebaõnnestunud õiguseotsimist Varssavist kodumaale tagasi, kogus Bogdan Hmelnitski endale lähedasi kasakaid salajasele nõupidamisele. Sel nõupidamisel astus ta esmakordselt välja üleskutsega tõsta ülestõusu Poola valitsusvõimu vastu. „Kas tõesti jätame viletsusse oma vennad?“ ütles ta. „Igal pool ma olen näinud hirmsat rõhumist. Õnnetu rahvas palub abi“. Vanad kasakad vastasid temale: „Aeg on haarata mõök, aeg on heita endast Poola vangiaheld.“ Poola panid, kuuldes reeturite kaudu Hmelnitski kavatsustest, areteerisid tema ja panid vangi. Kuid Hmelnitskil õnnestus põgeneda Zaporozjjesse, kus ta kindlustas end ühel saarel. Vahepeal algasid Ukrainas talupoegade rahutused. Ei olnud ainustki külakest ega suurküla, kus poleks kõlanud kutsed ülestõusuks. Üks poola pan võttis oma talupoegadelt ära mitu tuhat nende poolt ärapeidetud püssi. Panid lahkusid kiiresti oma lossidest, jätsid maha varanduse ning püüdsid päästa end põgenemisega Poolasse. Kõik tundemärgid ennustasid rahva üldise ülestõusu lähenemist Ukrainas.

Bogdan Hmelnitski sai aru, et võitlus hästirelvastatud ja suurearvuliste Poola sõjavägedega tuleb raske. Seepärast ta otsustas astuda liitu Krimmi khaaniga. Bogdan Hmelnitski läks Zaporozjjest Krimmi pealinna — Bahtšisaraisse. Krimmi khaan sel ajal polnud rahul Poola kuningaga, kes mitu aastat polnud maksnud talle maksu. Khaan saatis Hmelnitskiga salga tatarlasi ühe oma murza (vürsti) juhtimisel. Zaporozje Setš võttis Krimmist tagasitulnud Bogdani rõõmuga vastu. Kokkukogunenud kasakad kuulutasid tema kasakaväe hetmaniks ning andsid tema kätte võimu sümboli — suure hetmanikepi.

1648. a. kevadel Hmelnitski astus kasakatega Zaporozjjest välja. Poola sõjaväed hetman Potocki juhtimisel liikusid neile vastu. Mai algul „Kollaste vete“ jõekese lähedal Hmelnitski purustas ettenihkunud poolakate salga. Selles teenivad kasa-

kad tulid juba enne lahingut Hmelnitski poole üle. Teade lüüasaamisest sundis Potocki kiiresti taganema. Hmelnitski jälitas vastast ning mai keskel lõi teda täielikult Korsuni all. Hetman Potocki võeti vangi. Kasakate ja tatarlaste kätte langes suur saak.

Talupoegade ülestõusud. Pärast võite, mis kasakad said Bogdan Hmelnitski juhtimisel Poola vägede üle, haaras ülestõus kogu Ukraina. Mõisnikud jätsid maha lossid ja varanduse ning põgenesid Poolasse. Ülestõusnud talupoegadele tõusid vaprad juhid, kelle hulgast eriti silmapaistev oli Maksim Krivonoss või, nagu teda nimetati rahvalauludes, „Perebiinoss“. Rikas Poola-Ukraina magnaat, vürst Jeremias Wiśniowiecki katsus ülestõusu uskumatute julmuste abil maha suruda. Kuid ta ei pidanud vastu kokkupõrgetel Maksim Krivonossi kasakate-talupoegade salkadega, kes ilmusid imesteldava kiirusega sinna, kus oli vaja purustada kokkukogunenud šlahtitšeid. Ukraina järel tõusis üles ka Valge-Vene, kus samuti tekkisid kümned talupoegade salgad. Julgesti ja osavasti tegutses Valge-Vene talupoegade salk Krivošapka juhtimisel.

1648. aasta septembris andis Hmelnitski ühes temaga liitunud Krivonossiga uue, veel hirmsama löögi Poola kuninglikele vägedele Piljavka jõel. Alustades võitlust Poolaga, kaitses Bogdan Hmelnitski peaausjalikult registri-kasakate huve. Ta nõudis registri-kasakate sõjaväe arvulist suurendamist, kasakailt äravõetud õiguste tagasiandmist, kinnipeetud palga väljamaksmist, õigeusu kiriku tagakiusamise lõpetamist. Talupoegade massiline ülestõus ja linnarahva abi näitasid Hmelnitskile, et võitlust Poolaga peavad mitte ainult kasakad, vaid kogu Ukraina rahvas.

Võit Piljavka jõel Poola peajõudude üle avas Hmelnitskile tee Varssavi. Kuid ta tungis kuni Lvovi ja Zamoštšini, siis aga pöördus tagasi Kiievisse, kus ta võeti rahva poolt vastu suure pidulikkusega ja tervitati kui Ukraina vabastajat Poola orjuse alt.

Pärast lüüasaamist Piljavka jõel saatis Poola valitsus Kiievisse saadikud rahu sõlmimiseks, et saada aega uue sõjaväe kogumiseks. Hmelnitski, võttes arvesse talupoegade ülestõusude saavutusi, ei nõustunud väikeste järeleandmistega, vaid nõudis Ukraina vabastamist Poola sõjavägedest. „Ma kisun kogu Ukraina rahva Poola orjuse alt välja,“ ütles ta Poola saadikuile. Rahuläbirääkimised ei andnud mingeid tulemusi.

Zborovi rahu. 1649. aasta suvel asus Hmelnitski uuele sõjakäigule. Temaga liitus Krimmi khaan suure tatari hordiga. Zborovi linna all kasakad ja tatarlased piirasid Poola sõjaväed ümber. Kuid poola panidel läks korda ära osta Krimmi khaani, kes tegi Hmelnitskile ettepaneku sõlmida kuningaga rahu. Hmelnitski sai aru hädaohust, mis ähvardas teda tatarlaste poolt khaaniga mittenõustumise korral. Seepärast Hmelnitski nõustus ja sõlmis rahu, mis sai nimeks Zborovi rahu. Selle rahu tingimuste järgi osa Ukrainat sai endale omavalituse hetmaniga eesotsas, kelleks jäi Bogdan Hmelnitski. Registri-kasakate arvu suurendati 6000-lt 40 000-le.

Zborovi rahuga aastal 1649 lõppes Ukraina vabastamise sõja esimene periood. Rahutingimused rahuldasiid jõukate registri-kasakate peamisi nõudmisi. Lihtkasakad ja talupojad olid teistsuguses olukorras. Paljud talupojad, kes võitlesid poola šlahtitsitega, kuid ei sattunud rahutingimustega määratud 40 000-lise registri-sõjaväe koosseisu, pidid minema tagasi oma vanadele kohtadele endiste omanike juurde. Talupojad jäid endiselt pärisorjuslikku sõltumusse mõisnikest. Pärast rahu sõlmimist poola panid hakkasid tagasi tulema oma Ukraina valdustesse. Zborovi rahu ei rahuldanud talupoegi. Seepärast nad ei tahtnud lõpetada võitlust ning ei lasknud panisid oma valdustesse.

Sõja uuesti algamine. Poolas vaadati Zborovi rahule kui hingetõmbusele, mis on vajalik purukslöödud sõjaväe reorganiseerimiseks. Panid kasutasid seda hingetõmbust ka selleks, et purustada talupoegade liikumist. Põldudel vedesid surnukspiinatud ja surnuksraiutud talupoegade ja linlaste laibad.

Paljud talupoegade juhid hukkusid, nende hulgas ka Maksim Krivonoss. 1651. aasta algul tungisid Poola sõjaväed Ukraina lääneosadesse, enne kui Hmelnitski suutis koguda kasakaid pealetungi tagasilöömiseks. Otse uue sõja algul hukkus vapper Netšai, kes oma väikese salgaga tormas julgesti rahvast kaitsema.

1651. a. kevadel astus välja sõjakäigule suur Poola armee eesotsas kuningaga. Rooma paavst saatis pattude andeksandmise kõigile sõjast ukrainlaste vastu osavõtjaile. Bogdan Hmelnitski liitus jällegi Krimmi khaaniga. 1651. a. juunis algas Berestetško juures lahing, mille jooksul tatarlased äkki jätsid kasakad maha ja tõmbusid tagasi. Bogdan Hmelnitski ruttas mõjutama khaani, et see lahinguväljale tagasi tuleks. Kuid khaan mitte ainult ei tulnud tagasi, vaid pidas ka hetmani enese juures kinni. Kasakad ja talupojad, jäänud ilma juhita, kaevasid oma laagris kaitsekraavi ja lõid mitme päeva jooksul poolakate pealetungi mehiselt tagasi. Neis võitlustes paisis eriti silma Bogun, keda tundsid nii kasakad kui ka poolakad tema muinasjutulise jõu ja vapruse poolest. Kasakad valisid Boguni oma juhiks. Tema korraldas väljatunge, üllatas vaenlast oma sõjakavaluse ja julgete ning ootamatute kallal tungidega.

Kuid jõud ei olnud võrdsed. Kasakad pidid mõtlema taganemisele; öösel läks osa kasakaid sohu ehitatud tammi kaudu märkamatuks ära. Kui hakkas koitma, tormasid poolakad tühenenud laagrisse ja õiendasid julmalt arveid nendega, kes olid kohale jäänud ning kellede hulgas oli palju halvasti relvastatud talupoegi. Ligi kolmsada kasakat jäi paigale väikesele saarele ja jätkas visalt endakaitset. Poolakad tegid neile ettepaneku alla anda ning lubasid säästa nende elu, kuid said kasakailt vastuseks: „Meie elu pole meile kallis, ent vaenlase armu põlastame.“ Pärast seda kasakad kaelustasid üksteist ja tormasid poolakate kallale. Kõik kasakad langesid kangelas-tena.

Alles kuu aja pärast laskis Krimmi khaan Bogdan Hmel-

nitski vabaks. Poolakad olid selleks ajaks vallutanud Kiievi, tatarlased aga rüüstasid hirmsasti maad. Hetman pidi nõusuma rahulepingu raskete tingimustega, mis kirjutati alla 1651. aasta sügisel Belaja Tserkovis. Kõik, mis oli kätte võidetud raskes heitluses, oli peaaegu täiesti kaotatud. Registrikasakate sõjaväe arv vähendati 20 000 peale. Kasakad kaotasid Zborovi rahuga saadud õigused.

Ukrainasse naasnud poola mõisnikud tasusid talupoegadele ülestõusust osavõtmise eest julmalt kätte. Et pääseda tagakiusamise eest, hakkasid talupojad massiliselt minema Dnepri vasakule kaldale ja veel kaugemale Vene riigi piiridesse. Poola võimu all olev Ukraina territoorium tühjenes ruttu. Samal ajal Ukraina rahvas asustas viljakad maa-alad Põhja-Donetsi ülemjooksul, kus tekkisid kiiresti kümned uued ukrainlaste alevikud. Seda piirkonda hakati nimetama Sloboda-Ukrainaks.

Hoolimata rahu sõlmimisest Belaja Tserkovis, jätkasid šlahtitsite salgad ukrainlaste suur- ja väikekülade rüüstamist, inimeste riisumist ja tapmist, säästmata vanu, naisi ja lapsi. Poola kuningas leppis ära Krimmi khaaniga, lubades temal neljakümne päeva jooksul riisuda Ukraina rahvast. Mööda Krimmi suunduvaid teesid venisid pikad voorid seotud vange. Krimlased viisid endaga kaasa kümneid tuhandeid mehi ja naisi, keda ootas raske orjapõli. Vanas ukraina laulus lauldakse sellest ajast:

Murest on murtud Ukraina, et ei ole aset tal.
Tallas hobustega hord lapsuke si väikesi,
väiksekesi tallas, suuri vangi võttis,
käed selga sidus, khaani alla ajas.

§ 57. Ukraina liitmine Vene riigiga ja sõda Poolaga.

Ukraina liitmine Vene riigiga. 1648.—1651. a. sõda näitas selgesti, et Ukraina pole võimeline oma jõududega Poola ikkest vabanema. Igalt poolt suurtest riikidest piiratuna ei

võinud Ukraina sel ajal iseseisvaks saada. Seepärast, kui aastal 1652 Ukraina talupojad ja kasakad uuesti üles tõusid poola mõisnike ja Poola võimu vastu, astus Bogdan Hmelnitski läbirääkimisse Moskva valitsusega Ukraina liitmise üle Vene riigiga. Sügisel 1653. a. Moskvasse kokkukutsutud Maakogus otsustati kaitsta Ukrainat ja kuulutada Poolale sõda. 8. jaanuaril 1654 tuli Perejaslavis Vene saadikute osavõtul kokku raada, s. o. Ukraina kasakate esindajate nõupidamine. Hetman Bogdan Hmelnitski pöördus kokkutulnud kasakate poole kõnega, milles tuletas meelde Ukraina rahva rasket olukorda. „Kõigile teile on teada,“ ütles tema, „et meie vaenlased tahavad meid nii välja juurida, et isegi venelase (s. o. ukrainlase) nime ei tuletataks meelde meie maal. Seepärast valige endale valitseja nelja tsaari hulgast. Esimene on Türgi sultan, ta rõhub kreeklassi. Teine on Krimmi khaan, ta on valanud palju kordi meie vendade verd. Kolmas on Poola kuningas. Poola panide rõhumisest pole mul tarvis rääkidagi. Neljas on suure Venemaa tsaar, idapoolne tsaar.“ Tuhanded hääled vastasid: „Soovime (s. o. tahame) idapoolse tsaari alla.“ Kokkuleppe järgi, mis sõlmiti pisut hiljem Moskvas, sai Ukraina omavalitsuse õiguse, valitud hetmaniga eesotsas. Registri-kasakate arv määrati kindlaks 60 000 inimese peale.

Poola kuninga ja poola mõisnike võim oli ukrainlastele mitu korda raskem kui alamlus Vene tsaarile. Suurvene rahvas on ukrainlaste ja valgevenelaste sugulasrahvas nii oma põlvnemiselt, keelelt kui ka kultuurilt. Ukraina üleminek Vene riigi koosseisu oli kahe suure vennasrahva taasühinemiseks, mis päästis Ukraina anastamise eest Poola või Türgimaa poolt.

Sõda Poola ja Rootsiga. Poola ei tahtnud Ukrainat Vene riigile loovutada. Seepärast võis ainult sõda Ukraina Poola valitsuse alt vabastada. Moskvas otsustati Poolaga sõda alustada mitte ainult Ukraina, vaid ka Valge-Vene pärast. Sõda algas 1654. a. ja kestis väikeste vaheaegadega kokku kolmeist aastat (1654—1667). Juba esimesel sõja-aastal vabastati Poola rõhumise alt peaaegu kogu Valge-Venemaa territoorium.

Paljudes linnades ajasid elanikud ise Poola garnisonid välja. Rahvas võttis Vene väed rõõmuga vastu. Sügisel alistus Smolensk. Järgmise aasta suvel hõivasid Vene sõjaväed Vilno. Samal ajal parema kalda Ukrainas pidasid Ukraina ja Vene sõjaväed edukat võitlust poolakate ja nende poole üleläänud tatarlastega. Vabastanud Ukraina maad, läks Bogdan Hmelnitski koos Moskva vojevoodidega Poola piiridesse ja vallutas Lublini.

1656. a. segas end sõtta ka Rootsi kuningas Karl X, kes oli otsustanud vallutada mõned Poola piirkonnad. Ta võttis enda alla Varssavi, Krakovi ja mõned teised Poola linnad. Rootsi vallutustegevus sundis Poola valitsust astuma Moskva rahu-läbirääkimistesse. Kindla rahu sõlmimiseks nõudis Moskva valitsus Poola lahtiütlemist Ukrainast ja Valge-Venemaast. Et Poola nende tingimustega ei nõustunud, siis sõlmiti ainult vaherahu, mille järgi sõjategevus mõlema poole vahel katkes.

Sõda Poolaga näitas Venemaale veel kord vajadust valitseda Läänemere sadamate üle ühenduse pidamiseks Lääne-Euroopaga, kust tulid relvad ja sõjamoona. Moskva valitsus otsustas teha katset Rootsilt Läänemere rannikut ära võtta, mille see oli vallutanud XVII sajandi esimesel poolel. Sõda Rootsiga algas 1656. a. Vene sõjavägi tsaari juhtimisel vallutas mitu Rootsi kindlust Väina jõe kaldail ning piiras ümber Riia. Piiramine ei olnud tõhus, sest Rootsi kindluse garnison sai abi merelt. Sõda kestis vahelduva eduga mitu aastat. Rootsi sõlmiti 1661. aastal Kärde rahu, mille järgi mõlemad pooled jäid oma endiste valduste juurde. Ka sel korral ei õnnestunud Venemaal Läänemereni välja tungida.

1657. a. suri Bogdan Hmelnitski. Tema hetmanivõimu tunustas kogu Ukraina. Pärast tema surma puhkes Ukraina ülikate üksikute rühmade vahel võitlus võimu pärast. Seda võitlust kasutas Poola, kes püüdis ukraina šlahtitšeid ja jõukaid kasakaid raha ja lubadustega ära osta. Uus hetman Võgovski, päritolult šlahtitš, läks osa kasakavanematega üle Poola poole. Liidus Krimmi khaaniga õnnestus tal lüüa Vene vägesid

Konotopi juures. Poola väed, rikkudes vaerahu, alustasid samuti sõjategevust. Kuid lihtkasakad ja Ukraina talupojad ei toetanud Poola poolehoidjaid ning jätkasid visalt koos Vene vägedega võitlust Ukraina vabastamise eest. Mõlemad pooled — Poola ja Vene riik — olid kauaaegsest sõjast tugevasti kurnatud. Viimaks, aastal 1667, pärast pikki läbirääkimisi, sõlmiti Andrussovo vaerahu (Andrussovo külas Smolenski lähedal) 13½ aastaks. Vene riigile jäi osa Valge-Venest, Smolensk ja Ukraina maad Dnepri vasakul kaldal. Dnepri paremalt kaldalt läks Kiiev teda ümbritseva rajooniga kaheks aastaks Venemaa alla, kuid seda ei antud ka kahe aasta pärast poolakaile tagasi; nad pidid 1686. a. nõustuma Kiievi liitmisega Venemaa külge „igaveseks ajaks“.

XVII peatükk.

Rahva ülestõusud Vene riigis XVII sajandi teisel poolel.

§ 58. Ülestõus Moskvas 1662. aastal.

Klassivõitluse tugevnemine. Pärisorjusliku surve kõvenemine XVII sajandil kutsus välja klassivõitluse teravnemise, eriti ühenduses Poola sõjaga, sest maksude ja kohustuste kogu raskus langes ekspluateeritavale rahvale. XVII sajandi 60-ndail aastail puhkesid mitmes kohas üle riigi üksikud ülestõusud, kuid 1670.—1671. a. süttis talupoegade sõda, mis haaras enda alla määratu suure Vene riigi kagupoolse territooriumi.

Riigi raske majanduslik seisukord Ukraina pärast Poolaga peetava sõja ajal läks rahasüsteemi korratusse sattumise tõttu veel halvemaks. Aastal 1654 tsaarivalitsus, vajades suuri rahalisi ressursse sõjakulude katmiseks, laskis välja vaskraha, kuna varem olid käibel ainult hõbemündid. Valitsus ühevääristas vaskrahad hõberahadega, kuigi vase hind oli peaaegu 100 korda madalam hõbeda hinnast. 8 aasta jooksul lasti välja määratu suur hulk vaskraha. See kutsus välja kõigi kaupade, eriti toiduainete järsu kallinemise. Talupojad keeldusid vilja müümast vaskraha vastu. Tekkinud majandusliku korratuse all kannatas kõige rohkem linnakehvistu. Väga raskesse olukorda sattusid streletsid ja teised väiksemad teenistuslased, kes said palka vaskrahas.

Meeleheitele viidud vaene linnarahvas tõstis 25. juulil 1662 Moskvas ülestõusu. Ülestõusupäeva hommikul olid mitmes

kohas pealinnas üles kleebitud proklamatsioonid, milledes loeteldi rahva viha aluste tsaari bojaaride ja suurkaupmeeste nimesid. Salk käsitöölisi, „jõudeinimesi“ ning samuti ka soldateid ja streletse läks Kolomenskoje külasse Moskva ligidal, kus sel ajal viibis tsaar Aleksei Mihhailovitš. Rahvahulk sundis tsaari läbirääkimisteks kirikust välja tulema ning nõudis ähvardustega vihatuimate bojaaride väljaandmist, maksude kergendamist ja vaskraha kaotamist. Et aega võita, töötas hirmunud tsaar täita kõik, mida paluti. Kuid ülestõusnud ei uskunud teda ja karjusid: „Kas seda uskuda?“ Tsaar töötas vandega, et täidab kõik, ning lõi selle peale ühe inimesega rahva hulgast käed kokku. Tsaari lubadustest petetud rahvahulk tahtis Moskvasse tagasi minna, kuid neile tuli Moskvast vastu uus Kolomenskojese minev jõuk, kellega esimene rahvahulk liitus. Ülestõusnud tungisid teistkordselt Kolomenskojese just sel hetkel, mil tsaar istus hobusele, et sõita Moskvasse.

Selleks ajaks olid juba Kolomenskojese toodud streletsid polgud, keda juhiti tsaari residentsi tagavärvate kaudu. Seepärast tsaar muutis tooni ning käratas, et „neid inimesi tuleks tappa ja surnuks raiuda või elusatena kinni püüda“. Streletsid langesid ootamatult relvastamata rahvahulga kallale ning surusid ta Moskva jõe äärde. Paljud raiuti surnuks, paljud uppusid jões, enamik võeti kinni. Tsaarivalitsus karistas ülestõusnuid julmalt: 18 inimest poodi Moskva peateede kõrvale üles, paljudel lõigati keel suust, raiuti maha jalad, käed, peksti piitsaga. Kuid kartes uut ülestõusu, kaotas tsaar vaskraha käibelt.

§ 59. Volgamaad XVII sajandil.

Volgamaade rahvad. Volga mõlemate kallaste metsarikkad ja stepilised maa-alad olid asustatud mitmesuguste rahvastega. Metsarikkal maal, Vjatka jõest ida pool, elasid udmurdid (votjakid). Volga mõlemal kaldal — vasakul kaldal (Vjatka ja

Vetluga jõe vahel) ja paremal kaldal (Volga ja Sura jõe vahel) elasid marid (tšeremissid). Nad jagunesid „luhamarideks“, kes asusid Volga vasakul, madalal kaldal, mis oli kaetud metsade ja soodega, ja „mägimarideks“, kes elasid jõe parempoolsel, kõrgel kaldal. Maride naabreiks olid tšuvašid ja mordvalased. Mordva asulad võtsid enda alla territooriumi Okaa alamjooksul ja Sura ülemjooksul. Kama alamjooksu mõlemal kaldal elasid tatarlased. Maadel Kamast kagu poole ja Ufa jõe ümbruses elasid baškiirid. Baškiirid elasid ka Uurali taga Toboli jõe ülemjooksul. Pärast Kaasani khaaniriigi vallutamist Ivan IV poolt kuulusid kõik need rahvad Vene riigi koosseisu.

Tsaarivalitsus kogus Volgamaa allaheidetud rahvailt naturaalmaksu (jassakki), mida nad varem maksid Kaasani khaanile ja tema vasallidele. Osa rahvast oli peale jassaki maksustatud rahalise maksuga. Tsaari maksukogujad tarvitasid iga-sugust vägivalda, võtsid rahvalt ära vilja ja kariloomad. Kloostrid ja mõisnikud püüdsid haarata enda kätte viljakaid maid ja metsi, kus leidus rikkalikult karusloomi, ja pärisorjastada rahvast.

Oma võimu kindlustamiseks Volgamaa rahvaste üle kasutas tsaarivalitsus kiriku abi, kes pööras rahvast õigeusku. Sundristiusustamine kõvenes eriti patriarh Nikoni ajal. Õigeusu papid kogusid mordvalaste külades talupoegi kokku ja ristisid neid, hiljem aga sundisid neid maha raiuma „pühi“ hiisi ja põletama esivanemate haudadele asetatud mälestusmärke.

Baškiiria olukord. Baškiiride peamiseks tegevusalaks oli rändkarjapidamine. Baškiirid tegelesid samuti ka karusloomade küttemise, metsmesinduse ja kalapüügiga. Juba XVII sajandil hakkasid baškiirid mõnes kohas osaliselt üle minema põlluharimisele. Nendel tekkisid külad, mis koosnesid väikes-test palkmajadest. Suvel ajasid baškiirid oma loomakarjad ja hobuste tabuunid stepi rohutoidule, kuid hilissügisel nad tulid tagasi oma talveasulaisse.

Baškiiria rahvastik jagunes valdadeks; iga vald omakorda koosnes mitmest kogukonnast. Valda kuulusid inimesed, kes pidasid end ühe sugukonna järeltulijaks. Kuid XVII sajandil oli sugukondlik kord baškiiride juures juba täiesti lagunemas. Kuigi maa ühes karjamaadega loeti valla või selle alajaotuse, kogukonna ühiseks omanduseks, valitsesid maa üle tegelikult rikkad inimesed, kes kandsid vürstide, tarhaanide ja batõride nimetusi. Neil olid suured loomakarjad, nad said rahvalt suuri sissetulekuid ning sundisid sõltuvaid inimesi töötama oma majapidamistes.

Baškiirid, nagu teisedki Kesk-Volgamaa rahvad, olid tsaarivalitsuse poolt maksustatud naturaalmaksuga (jassakiga), mis koosnes nugiste, rebaste, oravate ja teiste hinnaliste karusloomade nahkadest. XVII sajandil hakkasid vene mõisnikud ja kloostrid endale kiskuma Baškiiria rikkaid maid (tihedad metsad, suurepärased kalapüügikohad, soolaallikad, mustmulla-stopp). Oma võimu kindlustamiseks selles piirkonnas ehitas tsaarivalitsus suure arvu kindlustatud linnu, teiste hulgas Ufa linna.

Vene maavaldus tõi suurt kahju baškiiride karjakasvatusele ja metsatöõndustele. Vojevoodid linnades tarvitasid kurjasti oma võimu ning riisusid rahvast.

Kalmõkid. XVII sajandi 30-ndail aastail ilmusid kalmõkid Volga alamjooksule. Enne kalmõkid nomadiseerisid Zaissani järvest põhja pool, mägismaal, mis kandis Džungaarია nime. Nad jagunesid suguharudeks, keda valitsesid vürstid. Suguharud olid üksteisest sõltumatud, kuid aeg-ajalt, pealetungi ähvardusel naaberrahvaste poolt, ühinesid nad ühisesse liitu tugevama suguharu ja selle vürsti juhtimisel.

XVII sajandi algul tuli üks rahvarohke kalmõkkide suguharu nomadiseerides Irtõši jõe ülemjooksule ning hakkas kallale tungima Vene linnakestele. Liikudes edasi edelasse, võttis osa kalmõkke XVII sajandi 30-ndail aastail enda alla stepid Jaiki jõe ja Volga vahel. 1656. a. need kalmõkid andsid alistumisvande Vene riigile. XVII sajandi lõpul ja XVIII sa-

jandi algul valitses Volga kalmõkkide üle julge ja energiline khaan Ajuka, kes tunnistas end küll Vene tsaari alamaks, kuid toimis sõltumatult ja isegi tungis kallale Volga-äärseile Vene linnadele. Aasiasse jäänud kalmõkid asutasid Džungaarria riigi, mis tõusis väga tugevaks XVII sajandi lõpul.

Ülestõusud Volgamaal ja Lääne-Siberis. Volgamaa rahvad võitlesid visalt tsaarivalitsusega, kaitsesid oma maid äravõtmise vastu ning mitmel korral võtsid ette ülestõuse. Mõned neist ülestõusudest kestsid mitu aastat. Kõige suuremad olid baškiiri rahva ülestõusud. Koos baškiiridega võtsid neist osa ka teised Volgamaa ja Lääne-Siberi rahvad: tatarlased, marid (tšeremissid), tšuvašid, kalmõkid, mansid, hanted.

1662. a. puhkes ülestõus ühel ajal mitmes kohas Baškiirias ja Lääne-Siberis. Tatarlaste, baškiiride ja vogulite (mansside) ülestõusu Lääne-Siberis juhtis üks Siberi khaani Kutšumi järeltulijaid. Ülestõusnud tungisid Vene kindlustatud linnade kallale ning hävitasid kloostreid ja Vene alevikke. Ülestõus kestis mitu aastat ja suruti maha suure vaevaga. Tsaari sõjaväed, kes olid täiendatud Moskvast Volgamaale saadetud „välis- maise rivikorruga“ soldatipolkudega, hävitasid rahvast ning ei säästnud isegi „imikuid“, nagu väljendab ametlik ettekanne.

Pärast selle ülestõusu mahasurumist viis tsaarivalitsus läbi uued maade anastamised Baškiirias. Noori baškiire hakati sunniviisil võtma tsaari sõjavägedesse ja neid saatma Krimmi vastu. Uus baškiiride ülestõus algas 70-ndate aastate keskel üksikute relvastatud kokkupõrgetena ning saavutas oma suurima ulatuse aastal 1682. Ülestõusu juhtis ühe baškiiri valla vanem Seit Sadir (tema nime järgi seda ülestõusu nimetatakse Seidi ülestõusuks). Baškiire toetasid kalmõkid khaan Ajuka juhtimisel. Kalmõkkide juhi reetmine, kes läks üle tsaarivalitsuse poole, ning baškiiride ja kalmõkkide vahel suurenev võitlus karjamaade pärast kergendasid ülestõusu purustamist.

Doni kasakad XVII sajandil. Doni kasakkond ei olnud ühtlane. Kasakaid, kes elasid Doni alamjooksul, nimetati „alam-poolseiks“ kasakaiks. Nende keskel tekkis jõukate (ehk majandavate) kasakate kiht, kes haarasid enda kätte valitavad ametikohad. Jõukad kasakad pidasid kaubavahetust Vene linnadega, samuti ka Kaukaasia, Krimmi ja Türgiga. Vahetuseks Venemaalt toodava vilja, viina, relvade, püssirohu, kalevi ja muude kaupade vastu andsid jõukad kasakad kala, karusnahku, häid Nogai hobuseid ja sõjasaaki. Oma tööndustes ja kaubanduses kasutasid majandavad kasakad vaese kasakkonna — „golõtba“ tööjõudu. Jõukad kasakad varustasid kehvikuid relvadega, riiete ja toidumoonaga ning saatsid neid röövimisekspeditsioonidele. Kasakad nimetasid seda „vamuste järele käimiseks“. Kasakad röövisid Volgal kaubakaravane, mis kuulusid Moskva kaupmeestele, tungisid Kaspia mere rannikute kallale ning rüüstasid Krimmi tatarlaste ulusse (asulaid). Õnnestumise korral tõid kasakad Donimaale kaasa suure saagi, millest suurem osa läks jõukate kasakate kätte. Alampoolsete kasakate administratiivkeskuseks oli Tšerkassk.

Doni jõe keskjooksul ja ta harudel elavaid kasakaid nimetati „ülem-poolseiks“ kasakaiks. Nende seas leidis samuti jõukaid kasakaid, kes olid endale jõudnud soetada oma majapidamise. Mõned neist olid sündinud Donimaal ja elanud seal palju aastaid. Neid nimetati seepärast „põliselanikeks“. Kuid ülem-poolsete kasakate enamik kuulus kasakate kehvistu hulka, mis alatasa täiendus „uustulnukatega“ Vene linnadest. Uustulnukad koosnesid ärakaranud talupoegadest, orjadest, linna-kehvistust ja muust vaesest rahvast. Samal ajal Doni jõe vasakpoolsete harude ülemjooksu viljakad maad võeti ära kloostrite, suurmaaomanike, tsaari sugulaste ja tsaarile lähedaste bojaaride poolt. Ärakaranud talupoegi ähvardas kas tagasisaatmine oma endiste mõisnike juurde või pärisorjastamine kohalike maaomanike poolt.

XVII sajandi 60-ndail aastail tõusis vaesumise ja nälja tagajärjel „ärakaranute“ ja „uustulnukate“ juurdevool Donimaale. Rahvaarvu suurenemisega Donimaal hakkas tunda andma suur puudus viljast, mida veeti sisse põhjapoolsemaist Vene linnadest.

Stepan Razini ülestõus. 60-ndail aastail muutus nälgiv kasakate kehvistu rahutuks. Aastal 1666 viis kasakate ataman Vasili Uss¹ üsna suure kasakate salga Tuula alla. Kohe hakkasid tema juurde üle jooksma Tuula mõisnike pärisorjad-talupojad. Sel ajal ilmus Donimaal kasakate kehvistu keskel ataman Stepan Timofejevitsš Razin, kes astus suure kasakate-talupoegade ülestõusu etteotsa.

1667. a. kevadel siirdus salk kehvikuid eesotsas Stepan Raziniga Doni jõelt üle Volgale. Kasakad vallutasid mitu jõelaeva viljaga ja mitmesuguse kaubaga, mis kuulusid tsaarile, patriarhile ja rikkale kaupmehele Vassili Šorinile. Ühel laeval olid asumisele mõistetud ja raudahelaisse aheldatud inimesed. Kasakad tapsid valvemeeskonna maha ja vabastasid vangid. Razin ütles asumisele mõistetuile, streletsidele ja sõudjaile: „Kõigil teil on vabadus, minge kuhu soovite: mina ei hakka sundima jõuga, kuid kes tahab olla minuga, see saab vabaks kasakaks. Ma tulin tapma ainult bojaare ja rikkaid isandaid, kuid vaeste ja lihtinimestega olen valmis kõike vennalikult jagama.“

35-l suurel laeval Razini kasakad, möödudes Astrahanist, sõitsid välja Kaspia merele ja suundusid Jaiki (Uurali) jõele, kus vallutasid kindlustatud Jaitski linnakese.

Talve veetis Razin Jaiki jõel. Järgmisel kevadel läks ta merele ning suundus Pärsia rannikuile. Nüüd oli Raziniga kaasas juba mitu tuhat kasakat. Nad laastasid Kaspia mere Kaukaasia ranniku hirmsasti ära. Kasakad vabastasid igal pool orje, kelledest paljud liitusid Razini salgaga. Kui kasakate laevad jõudsid Pärsia randa, saatis Razin mitu meest šahhi

¹ Tõlkes „vunts“.

juurde ütlema, et ta on oma kasakatega valmis alaliseks tema maale elama jääma, sest ta ei taha enam kannatada Moskva bojaaride rõhumist. Šahh, kes tegutses ühel nõul Moskva valit-susega, käskis Razini saadikud ära tappa. Siis kasakad hak-kasid riisuma ja purustama Pärsia linnu. Šahh saatis Razini salga vastu ligi 50 laeva sõjameestega. Tekkis vihane mere-lahing. Suurem osa Pärsia laevu uputati.

Neist kordaminekuist hoolimata polnud Razinil enam või-malik jääda Kaspia mere kaldaile; lahinguis pärslastega said kasakad raskeid kaotusi surnute ja haavatutena; pääsnuते hul-gas möllasid haigused.

1669. a. sügisel ilmus Razin uuesti Astrahani alla. Tema äraolekul oli linna tugevasti kindlustatud ja selle garnisoni suurendatud.

Kuid Astrahani vojevoodid ei söandanud astuda lahingusse Raziniga, kellele rahvas avalikult kaasa tundis. Püüdes kasa-kate kehvistu juhust rutem lahti saada, nõustusid vojevoodid Razini salka Doni jõe le läbi laskma, kuid nõudsid toodud sõja-saagi ja relvade äraandmist.

Astrahani kehvistu tervitas Stepan Timofejevitsš Razinit vaimustusega, nimetas teda oma „batkaks“ (isaks). Razini kasakad, kes sõjakäigule läksid nürustena, kandsid nüüd tore-daid, kullaga tikitud siidriideid. Razin jagas rahvale heldelt kuldraha ja väärtesemeid.

Kuid Razin ei andnud välja kõiki relvi, nagu nõudsid vojevoodid. Hästirelvastatud salgaga läks ta Donimaale, kus kuul-sus tema edust oli juba laialt levinud. Raziniga läks kaasa ka osa Astrahani elanikke.

Donetsi jõe suudmest ülalpool, Doni ääres, ehtasid Razini kasakad saarele kindlustatud laagri, mida hakati nimetama „Kagalnitski linnakeseks“. Igalt poolt ruttas sinna linnakesse Razini juurde kasakaid, talupoegi, orje, samuti ka ärakara-nud streletse. Võttes endaga kaasa osa salgast, läks Razin Tšerkasskisse, kus sel ajal tuli kokku kasakate ring läbirääki-miseks kohalejõudnud tsaari saadiku Jevdokimoviga. Jevdoki-

mov oli saadetud Moskvast selleks, et koguda teateid kehvistu liikumisest ja lubada kingitusi jõukaile kasakaile, kui nad jäävad truuks tsaarile. Stepan Razin ilmus kasakate ringi siis, kui jõukad kasakad tahtsid valida vastusaatkonda Moskvasse. Razini ilmumisega Tšerkasskisse kasakate meeoleolu muutus äkki: kehvistu läks tema poole üle ning tsaari saadik Jevdokimov tapeti.

Tšerkasskist läks Stepan Razin koos uute kehvistu salkadega Doni jõge mööda üles ja siirdus Volga jõe. Tema juurde voolas alatas kokku talupoegi tervete salkadena, rühmadena ja üksikult. Juurdetulijate hulgas oli ka Vassili Uss, kes oli kasakate seas hästi tuntud oma vapruse ja julguse poolest. Ta sai Razini lähimaks abiliseks. Sel ajal oli ülestõusnute salk juba enam kui 7000 meest suur. Linnaelanike eneste abiga valutas Razin kergesti Tsaritsõni (praeguse Stalingradi) linna ning sai seal enda kätte suured relvatagavarad.

Razini teistkordsest Volgale ilmumisest ajast kevadel 1670. a. algab kasakate-talupoegade ülestõusu uus periood. Esiolgu astus Razin üles „vammuste järele“ mineva kasakate sõjakäigu atamanina, kuigi juba siis tema tegevus erines harilikest kasakate sõjasaagi-saamise retkedest. Sõjakäigu algusest peale astus Razin üles vojevoodide, aadlike ja rikaste kaupmeeste vastasena. Razini sõjakäigu kordaminek aitas kaasa kasakate liikumise kiireks tõusuks Donimaal. Kasakakehvistu tubli atamani kuulsus oli levinud kaugele väljapoole kasakate asunduste piire. Razin sai stiihiliselt tekkiva rahva ülestõusu juhiks. Pärast Tsaritsõni vallutamist otsustas Razin alustada sõjakäiku sügavamasse Vene riiki. Selleks oli kõigepealt vaja vallutada Astrahan ja kindlustada endale Volga alamjooksu maad. Astrahani vojevood saatis Razini vastu streletsid salga, kuid streletsid tapsid oma ülemad maha ja läksid ise ülestõusnute poole üle. 1670. a. juunis jõudis Razin Astrahani alla. Linn oli piiratud kõrge, tornidega varustatud kivimüüri. Müüridel seisis hulk suurtükke. Vojevood valmistus kallaletungiga tagasi lööma. Kuid linnas paljud streletsid ja vaesed ini-

mesed aina ootasid juhust, et aidata kasakail vallutada kindlust.

Juba hämardus, kui kuuldus kirikukellade ärev alarm. See oli signaaliks, mis tähendas seda, et kasakad asusid rünnakule. Relvastatud aadlikud tormasid selle müüri juurde, kust kuuldus võitlejate kisa. Samal ajal lähenesid kasakad kindlusele ööpimeduses tähelepandamatult teisest küljest. Nad püstitasid redelid kõrgete müüride najale ning hakkasid üle müüri linna ronima.

Müüridel elanikud juba ootasid kasakaid ja andsid neile abi. Kuuldus viis suurtükipauku kindluse allaandmise märgiks. Astrahani kehvistu liitus Razini kasakatega ning sööstis tapma aadlikke ja kõiki neid, kes veel vastu panid. Hommikuks oli Astrahan vallutatud.

Astrahanist Razin liikus mööda Volgat ülespoole. Ulestõus levis laia lainena Volga mõlemal kaldal. Razini jõud suurenesid iga päevaga. Mitmesuguseist kohtadest tuli tema juurde kasakaid, streletse, orje, talupoegi. Viha mõisnike vastu oli nii suur, et talupojad tõid kottides oma isandate maharaiutud pead ja heitsid need Razini jalge ette. Sest ajast peale, kui algas Razini sõjakäik piki Volgat ülespoole, saab ülestõusu peajõuks talupoegkond.

Ulestõusnud olid halvasti relvastatud, paljudel olid ainult kirved, noad ja piigid. Kuid streletsid, kes olid tsaari garnisonideks linnades, ei tahtnud minna rahva vastu. Nad sidusid kinni aadlikke ja ülemaid ning avasid Razini ees kindluste väravad. Nii vallutas Razin rahva enese abiga kiiresti Saraatovi (vana Saraatov oli Volga vasakul kaldal, praegusest Saraatovist pisut ülalpool) ja Samaara (praegu Kuibõšev), kuid leidis visa vastupanu Simbirskis (praegu Uljanovsk).

Razini saadikud käisid mööda külasid ning levitasid salaja „meelitavaid“ kirju. Nendes Razin kutsus „kogu lihtrahvast“, s. o. kõiki vaeseid ja rõhutud inimesi üles tõusma. Ta rääkis, et sõdib „suure valitseja“ eest, äraandjate — bojaaride ja mõisnikkude vastu. Rahva hulgas levis kuuldus, et Raziniga on

kaasas tsaari poeg Aleksei Aleksejevitš ja Ukraina talupoegade salkade juht vahva Netšai. Tegelikult Netšai oli ammu tapetud šlahtitšite poolt Ukrainas, tsareevitš Aleksei Aleksejevitš aga suri juba enne ülestõusu algust. Razin, nagu ka suurem osa rahvamassist, lootis naiivselt saada abi tsaarivalitsuselt.

Razini kutsed ülestõusuks olid pööratud venelaste, kuid samuti ka tatarlaste, tšuvaššide, mordvalaste ja teiste rõhutud rahvaste poole. Nende üleskutsete peale tõusis üles nii Volga parema kui ka vasaku kalda elanikkond.

Razini edu Volgal ja talupoegade ülestõusu kiire levimine tekitasid Moskvast erakordset ärevust. Tsaar kuulutas välja Moskva ja provintsi aadli mobilisatsiooni. Nendega liitusid streletsid ja „välismaise rivikorraga“ polgud. Kogu see määratu suur armee saadeti ülestõusu maha suruma.

Peaaegu kuu aega piiras Razin Simbirskit. Oktoobri algul 1670. a. tekkis Razini salkade ja kohalejõudnud tsaarivägede vahel lahing. Võideldi käsitsi. Võitlejad segunesid nii, et raske oli eraldada omi võõraist. Razin võitles lahingu kõige palavamais paigus. Tema pea oli mõõgaga lõhki löödud, kuul oli jalast läbi jooksnud, kuid ta jätkas ikka veel võitlemist. Visast vastupanust hoolimata sai Razini vägi lüüa. Razin läks ühes väikese kasakarühmaga Donimaale.

Hoolimata Razini kaotusest Simbirski all levis talupoegade ülestõus ning võttis enda alla määratu suure territooriumi: ülespoole mööda Volgat kuni Kaasanini ja Nižni-Novgorodini ning Volga paremal kaldal — peaaegu kuni Okaa jõeni. Ülestõusnud hõivasid Temnikovi, Penza, piirasid Tambovit ja teisi linnu. Volga vasakul ja paremal kaldal liitusid ülestõusuga kalmõkid, tatarlased, mordvalased, tšeremissid (marid), tšuvašid ja baškiirid.

Volga paremal kaldal liitusid pärisorjad-talupojad vaese linnarahvaga. Talupojad hävitasid mõisnike mõisu ja pidasid edukat partisanisõda tsaari sõjavägedega. Üht suuremat salka juhtis talunaine Aljona, pärit Arzamassist. Ülestõus Volgamaal

tekitas vastukaja ka teistes kohtades — Kolomna lähedal Moskva juures ja Jäämere-äärseis valdades. Sloboda-Ukrainas tegutses Stepan Razini vend Frol. Kuid üksikud talupoegade salgad ei suutnud kaua vastu panna hästirelvastatud sõjavägedele. Tsaari sõjaväed, piirates mitmest küljest ülestõusu rajooni, karistasid elanikkonda halastamatult.

Kinnivõetud talupoegi toodi Arzamassi linna piinutamiseks ja hukkamiseks. Linna ümber olid üles seatud võllad. Iga võlla otsas rippus 40—50 laipa. Välismaalase-pealtnägija sõnade järgi hukati Arzamassis kolme kuu jooksul 11 tuhat inimest.

Tsaari vojevoodid tahtsid talupoegi ebainimlike piinadega hirmutada ja neid alistuma sundida. Kuid ka piinutamise ajal käitusid ülestõusu juhid mehiselt. „Mis kavatsused teil olid?“ küsisid neilt timukad. „Me tahtsime vallutada Moskvat ja maha tappa kõiki teid, bojaare, aadlikke ja djakke,“ kuulsid nad vastuseks.

Vangi võeti ka talupoegade salga naisjuht Aljona. Tule surma mõistetuna kuulas ta rahulikult ära surmaotsuse. Surres ta ütles: „Kui kõik oleksid nii sõdinud kui mina, siis vürst Jüri oleks meie eest putket teinud“ (vürst Jüri Dolgoruki juhatas tsaarivägesid).

1671. a. alguseks olid ülestõusu peakolded Volga paremal kaldal hõivatud tsaarivägede poolt.

Stepan Razinil õnnestus pärast lüüasaamist Simbirski all jõuda Donimaale. Kuid seal pärast kehvistu äraminekut valitsesid jõukad kasakad. 1671. a. aprillis võtsid nad Kagalnitski linnakeses Razini kinni ja ise tõid ta Moskvasse. Razinit piinutati julmalt, sealjuures ta ei lasknud kuuldavale ainustki oiet. 1671. a. juunikuus raiuti Razin Moskvas neljaks (neljaksraiumise juures timukas raius kõigepealt maha käed ja jalad; viimasena raiuti pea).

Kõige kauem pidas vastu Alam-Volgamaa. Pärast Razini minekut Volgat mööda ülespoole jäi Astrahanisse ataman Vasili Uss. Teine Razini kaasvõitleja Fjodor Šeludjak võttis 1671. a. juulis ette uue sõjakäigu mööda Volgat ülespoole ning

jõudis Simbirskini, kuid ta sai lüüa ja tuli Astrahani tagasi. Sama aasta augustikuus tuli suur tsaari sõjavägi Astrahani alla. Fjodor Šeludjak kaitses veel umbes kaks kuud linna. Alles novembri lõpul vallutasid tsaari sõjaväed Astrahani — ülestõusu viimase kantsi. Šeludjak poodi üles.

Stepan Razinit koos vennaga (vankri külge seotud) viiakse hukkamisele.
 Ulal paremal — Stepan Razini portree. Inglise gravüür.

Rahva hulgas ei tahetud kaua uskuda, et Razin on hukkunud. Vanad mehed jutustasid, et Razin ainult peitis enda ja tuleb aeg, mil ta tuleb uuesti Volgale, et hüüda kutset kasakate kehvistule ja kehviktalupoegadele. Mälestus vahvast atamanist Stepan Timofejevõtšist on säilinud rohkearvulistes rahvalauludes, mis levisid üle kogu Venemaa.

... Tõuse, tõuse üles, kaunis päike!
 Tõuse kõrgele, mäe kohale,
 üle metsade, üle haljaste,
 meid sa soojenda, mehi vaeseid,
 mehi tublisid, ärapagenuid.
 Pole vargad meie ega röövlid ka,
 Stenka Razinit me teenime.

Pärast talupoegade ülestõusu purustamist XVII sajandi lõpul tekkis talupoegkonnas pettumus avaliku võitluse viisides. Lahkusuliste liikumine suurenes. Suur hulk lahkusuliste asundusi tekkis raskesti kättesaadavasse metsarikkaisse kohtadesse Medveditsa ja Hopjori jõe ümbruses (Doni jõe vasakpoolsed harud). Mõned lahkusuliste juhid isegi jutlustasid täielikku loobumist vägivalla vastu võitlemisest ja elust lahkumist. Nende fanaatiliste jutluste mõjul võtsid lahkusulised XVII sajandi lõpul sageli ette massilisi endapõletamisi.

Ülestõus Stepan Razini juhtimisel oli (pärast talupoegade sõda XVII sajandi alguses) kõige suuremaks liikumiseks feodaalse rõhumise vastu. Ülestõusnud kasakad, talupojad, orjad ja Volgamaade mitte-vene rahvusest elanikkond hõivasid määratu suure territooriumi ja löid mitmel korral tsaari vägesid.

Kõik talupoegade sõjad Lääne-Euroopas ja Venemaal olid pärisorjastatud või pärisorjastatava talupoegkonna võitluseks feodaalse rõhumise vastu. Seltsimees Stalin nimetas talupoegade sõdu „pärisorjastatud talupoegade revolutsioonideks“ ning kriipsutas alla nende revolutsioonilist iseloomu, kuivõrd talupoegade sõjad olid suunatud feodalismi ja pärisorjuse vastu.

Talupoegade sõdade progressiivset iseloomu alla kriipsutades näitasid Marx ja Engels, hiljem ka Lenin ja Stalin nende massiliste liikumiste nõrku külgi. Talupoegade liikumised olid organiseerimatud ja stiihilised. Nende nõrkuseks oli killustumine, revolutsiooniliste jõudude hajaliolek, mis võimaldas valitsuse vägedel ühe ülestõusu teise järel maha suruda.

Lenin ja Stalin, näidates talupoegade sõdade nõrku külgi, osutasid, et talupojad ei saa võita ilma proletariaadi abi ja juhatuseta. Selle juures nad rõhutasid, et talupoegade ülestõusude juhid Venemaal olid tsaristid: nad astusid välja mõisnike vastu, kuid „hea tsaari“ poolt.

Kõik need jooned ilmsesid ka neis talupoegade sõdades, mis toimusid Venemaal XVII sajandil.

XVIII peatükk.

Vene riigi kultuur XVII sajandil.

§ 61. Kultuur ja haridus.

Venemaa kultuurielu arenes XVII sajandil intensiivsemalt kui XVI sajandil. Seda soodustas rahvusvaheliste ja kultuuri-
liste sidemete avardumine Venemaa ja teiste maade vahel. Moskvas luuakse esimesed õppeasutised: Slaavi-kreeka-ladina
akadeemia ja selle juures asuv Zaikonospasski kool. Enne seda
õigesti korraldatud koole Venemaal ei olnud. Kirjaoskust õpe-
tasid köstrid kirikute juures ja jõukate inimeste kodudes. Kogu
haridus seisis mõnede kirikuraamatute päheõppimises. Õpila-
sed kordasid kooris seda, mida rääkis õpetaja. Seepärast rahva
vanasõna ütles: „Aabitsaõppimine käis — kogu maja kisa täis“.
Vähimagi vea eest karistati õpilasi karmilt, sageli peksti õpilast
vitstega. Vitsu ülistati isegi värssides.

XVII sajandil ilmus üsna suurel arvul tõlketeoseid ja algu-
pärandeid (vene oma kirjanike teoseid). Kirjutati lühike üle-
vaade Venemaa ajaloo („Sinopsis“), mis oli hiljem enam kui
saja aasta jooksul vene ajaloo õpperaamatuks. XVII sajandi
lõpul koostas Remezov „Siberi ajaloo“. Ilmusid esimesed trü-
kitud aabitsad. Vene keelde tõlgiti suur arv välismaa teoseid
ajaloo, sõjakunsti, tervishoiu, matemaatika, maateaduse, loo-
dusteaduse ja teiste teaduste aladelt.

Vene autorite sulest ilmunud kirjanduslikes teoseis kirjel-
dati aadlike ja kaupmeeste elu-olu. XVII sajandi teisele poo-
lele kuulub tunduv arv satiirilisi lühijutustusi. Nendes pilgati

joodikuid-pappe, rahaahneid kohtunikke, altkäemaksuvõtjaid alamdjakke, petiseid-aadlikke jne. See kirjandus püüdis edasi anda elutött, vastupidi kiriklikule kirjandusele oli ta ilmalik ja realistlik. Samasugust elule lähenemist on märgata ka vene maalikunstis. Kunstnikud hakkasid püüdma tõsielu täpsemat edasiandmist, „elavust“. „Parsuunades“ (portreedes) püüti saavutada sarnasust originaaliga. Andekas Moskva kunstnik

Kirjaoskuse õpetamine Venemaal XVII sajandil.

Gravüür Burtsevi „Aabitsast“ 1637. a.

Simon Ušakov seadis eeskujuks peegli omaduse, mis täpselt kajastab tegelikku maailma. Seda Ušakov soovis ka maalikunstilt.

XVII sajandil arenes suuresti vene arhitektuur. Tähelepanavamaid mälestusmärke on plaanide ja reproduktsioonide järgi tuntud tsaar Aleksei Mihhailovitši palee Kolomenskojes, tsaari eluruumid Troitse-Sergijevi kloostris jt.

XVII sajandisse kuulub kullassepatööstuse õitseng, millest kõnelevad mitmesugused säilinud hinnalised nõud ja raamatu-köötid; õitsel oli ka puunikerduskunst.

Kuid maa üldine kultuuriline seisukord jäi maha teistest Euroopa riikidest. See asjaolu oli põhjustatud äärmiselt ebasoodsatest tingimustest kultuuriliseks arenemiseks feodaal-pärisorjuslikus ühiskonnas (Lääne-Euroopa maades sellal arenes juba kapitalistlik majandus) ja nende laastavate sõdade rasketest tagajärgedest, mida vene rahval tuli pidada oma iseisvuse kaitseks. Mitte ainult linlaste ja provintsi aadlike, vaid ka kõrgema feodaalse aristokraatia hulgas oli palju hari-matuid ja isegi kirjaoskamatuid inimesi.

Eriti raskes olukorras olid naised ja neiud. Bojaaride, aadlikkude ja kaupmeeste kodudes kasvasid neiud kuni mehele-minekuni täielikus eraldumises. Nad ei võinud end näidata kõrvalistele inimestele ega näinud ise võõraid inimesi. Kogu nende päev möödus tikkimises ja palvetamises. Vanemad korraldasid oma laste abielud, küsimata viimastelt nende nõusolekut. Peigmees ja pruut harilikult teineteist enne pulmi ei näinud. Parem polnud ka abielunaise olukord, kes muutus oma mehe alandlikuks orjaks ega võinud midagi teha ilma tema loata. Kirjaoskus naiste hulgas oli haruldane asi.

Jõuka rahva riietus oli raske ja ebamugav. Uliriided ulatusid allapoole põlvi ning käised ulatusid peaaegu maani. Seepärast tõmmati need käele hulgaks voltideks. Sellises riietuses oli raske kiiresti käia või töötada. Mõnikord, tahtes uhkustada oma rikkusega, võeti külalisi toas vastu toredais karusnahkseis kasukais.

Paraadriietus, mis oli õmmeldud kallist kalevist või Idamaa siidriidest, säras kalliskividest, pärlitest ja suurtest kuld- ja hõbenööpidest. Aristokraadid kandsid väga kõrgeid, ülalpool pisut laienevaid karusnahast mütse, mida nimetati „gorlatnõi“. Paraadkäigule minnes pani bojaar pähe isegi kolm kübarat (lameda — tafja, kolpaki ja „gorlatnõi“).

Juukseid pügati vähe. Erilise hoole aluseks oli habe. Kui habe ei kasvanud, siis loeti sellist inimest võimeliseks pahadele tegudele.

Haritud vene inimesed nägid mahajäämise kahjulikke tagajärgi, eriti tehnikas ja sõjaasjanduses. Tsaar Aleksei Mihhailo-

vitši lähim kaastööline bojaar Afanassi Lavrentjevitš Ordinaštšokin oli uuenduste tuliseks pooldajaks mitte ainult Venemaa oma kogemuste põhjal, vaid ka teiste Euroopa rahvaste parimate saavutuste alusel.

XVII sajandil sagenesid venelaste välismaareisid. Moskva aadlikud sõitsid tihti saatkondade koosseisus Inglismaale, Saksamaale, Prantsusmaale, Türgimaale ja teistesse Euroopa ja Idamaa riikidesse. Vene ärimeeste poolt tehti ka katseid sõita kaubaga Lääne-Euroopa linnadesse, kuid need katsed ei andnud tagajärgi, sest konkurentsi kartusel välismaa kaupmeeskond oma maal venelaste kauplemist ei lubanud.

Moskvasse ja mõnedesse suurematesse linnadesse tuli kreeklasti, inglasi, sakslasi, hollandlasi, prantslasi ja poolakaid. Mõned neist tulid lühikeseks ajaks kauplemise otstarbel, teised jäid elama Vene linnadesse. Vajades oskusega inimesi, kutsus Moskva valitsus enese juurde teenistusse sõjaasjatundjaid, arste, kunstnikke ja mitmesuguste erialadega inimesi. Kaugeltki kõik välismaalased polnud kasulikud inimesed. Paljud neist osutusid pettureiks, kes tulid Venemaale ainult kasusaamiseks või spioneerimiseks. Teised teenisid ausalt ning andsid oma teadmisi edasi venelastele.

Moskvas eneses tekkis XVI sajandi lõpul terve välismaalaste poolt asustatud alevik. Hiljem hakati seda nimetama Saksa alevikuks. XVII sajandi keskel viidi see alevik Jauza jõe taha, Preobraženskoje küla lähedale.

Tutvumine välismaa, eriti Lääne-Euroopa kultuuriga tõi kaasa selle elementide järk-järgulise tungimise vene rahva rikkaste klasside — aadlike ja kaupmeeskonna — elusse-olusse. Rikkaisse majadesse tekkis välismaise päritoluga esemeid: pilte, geograafilisi kaarte, muusikariistu, raamatuid, sööginõusid, ehteid jne.

Teistsugune kultuuriline mõju tuli Ukrainast ja Valge-Venest. See tugevnes eriti pärast Ukraina liitmist Vene riigiga. Moskvas hakkasid töötama Kiievi ikoonimaalijad, nikerdajad ja teised meistrid. Bojaarid kutsusid oma majadesse ukraina

õpetajaid ja kasvatajaid. Haritud valge-vene munk Simeon Polotski oli õpetajaks tsaar Aleksei Mihhailovitši perekonnas. Peale selle lõi ta komöödiad, kirjutas värsse ja õpetas Moskva-lastele kõnekunsti.

XVII sajandil tutvus Moskva õukondlik aristokraatia esmakordselt teatriga, mis oli vene elus uudsuseks. Tsaar Aleksei Mihhailovitši ajal Saksa aleviku pastor Gottfried Gregory koostas saksa näitlejate kaastegevusel vene õpilastest „komöödiatrupi“, mis andis teatrietendusi ajaloolistel teemadel. Pärastpoole ehitati teatri jaoks erilised ruumid, milledes mängiti samuti ka venelaste kirjutatud näidendeid. Teatrietenduse ajal istus tsaar erilisel pingil näitelava ees, kuid kutsutud bojaarid seisis püsti. Tsaarina jälgis etendust loožist, mis oli varjatud võreseinaga.

Kultuuriline areng XVII sajandil riivas ainult valitseva klassi kõrgemaid kihte.

Rahvamassid jäid täielikku harimatusse ja vaimupimedusse. Talupojad elasid külamajades, mida köeti „mustalt“, ilma suitsulõõrita. Suits väljus ainsa väikese akna kaudu. Rahva rumalust kasutasid papid, mees- ja naissoost posijad, kes arstisid „posimisega“, „püha veega“ ja mitmesuguste taimedega. Seepärast suremus oli väga suur, eriti laste hulgas. Taudide ajal surid välja terved linnad ja maakonnad.

Vaesusest ja pärisorjuslikust vangipõlvest hoolimata ei kustunud rahvalooming. Rändurid, sandid (s. o. vigased) laulsid böliinasid ja ajaloolise sisuga laule, milles jutustati väljapaistvaist sündmustest, võitlustest tatari ikke vastu ja rahva ülestõusudest. Venelase tähelepanelikkus ja teravmeelsus ilmsid paljudes rahvakõnekäändudes ja -naljades. Rahvalikud vigurdajad-veiderdajad etendasid väikesi stseenikesi, milledes sageli naeruvääristati pappe ja bojaare.

Kirik püüdis igapidi summutada rahva loomingu, keelas ära muusika ja etendused tänavail. Patriarh Nikon isegi käskis rahva muusikariistad kokku koguda ja ära põletada.

Pidukuub.

Toretsev
moskvalane.

Bojaari riietus
XVII saj. lõpul.

Tsaar pidurüüs.

Kaftan.

Ülikuub.

Mantel.

Kasukas.

Vene rõivastis XVII sajandil.

Tsaarina.

Tsaarina
(Peeter Suure ema).

Bojaaritar
suvimantlis.

Bojaaritar
talimantlis.

Bojaari naine
XVII saj. lõpul.

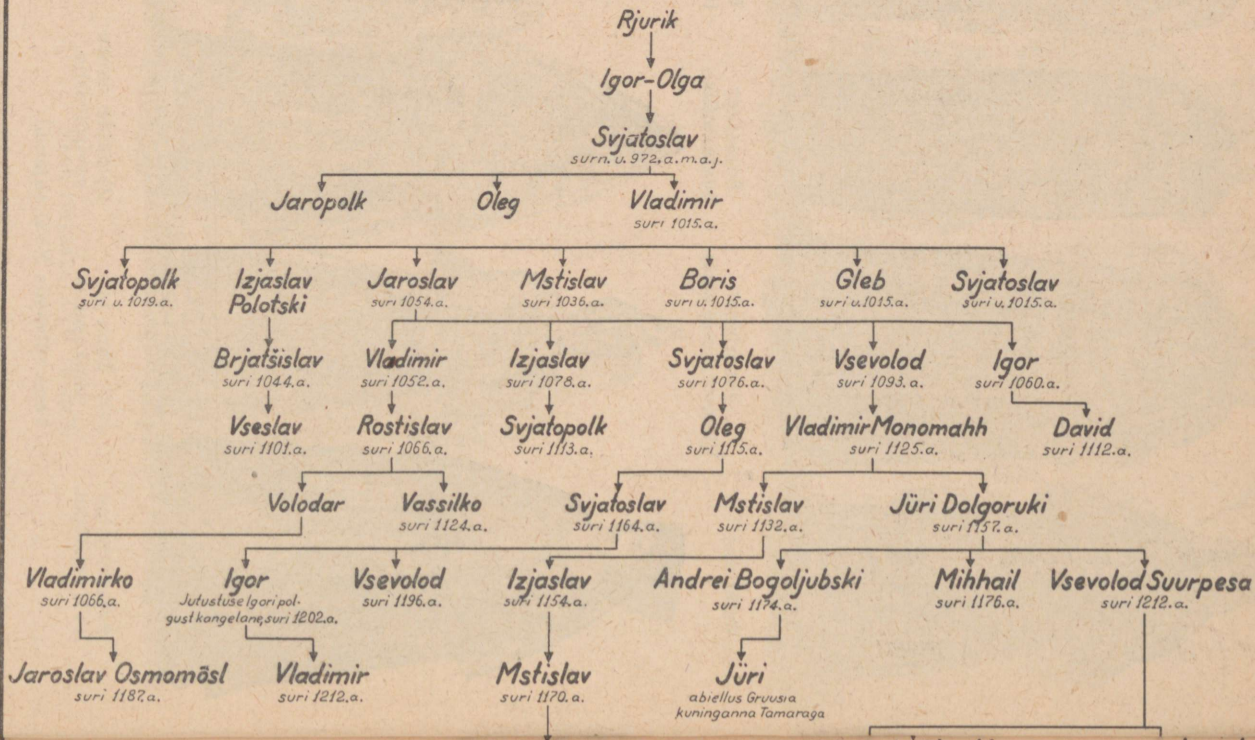
Tanu ja
pihtkasukas.

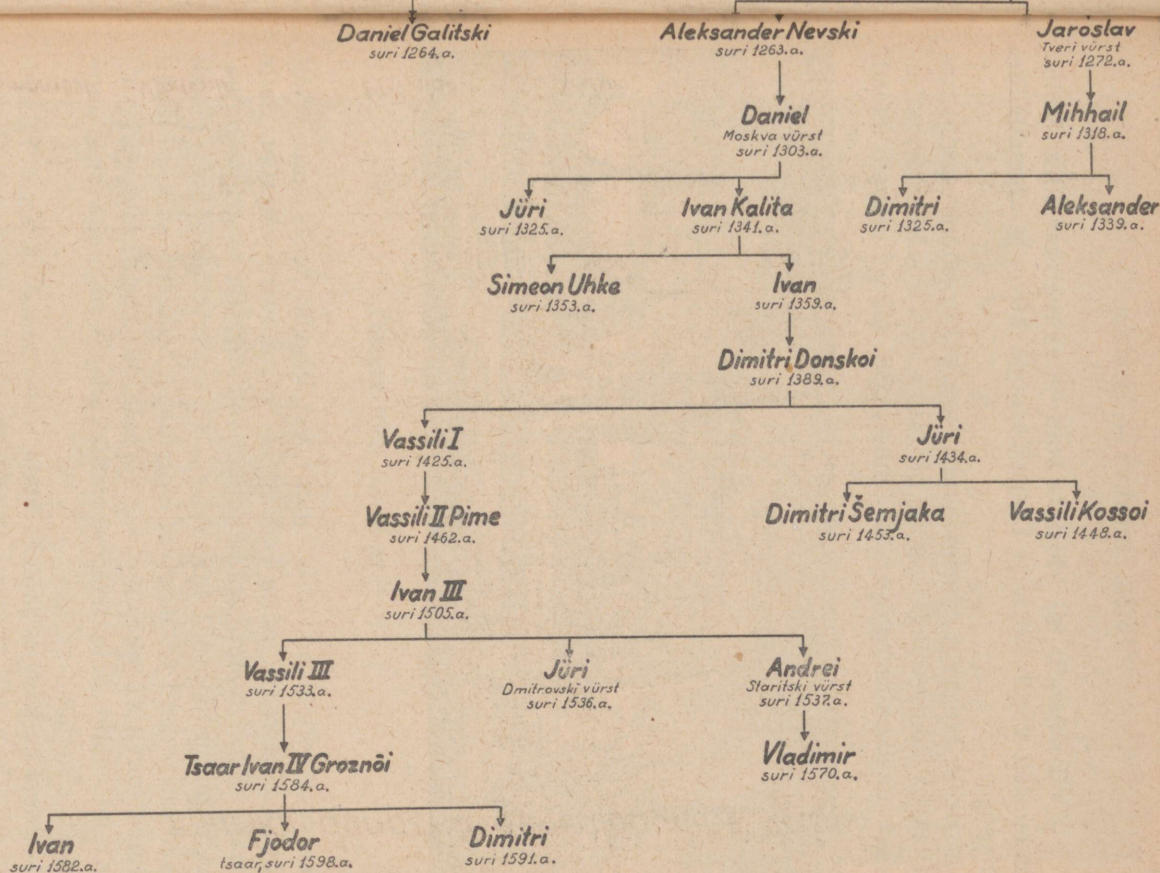
Varakate naiste
suvirõivastis.

Liht-
tütarlaps.

Vene rõivastis XVII sajandil.

Rjuriku dünastia genealoogiline tabel.

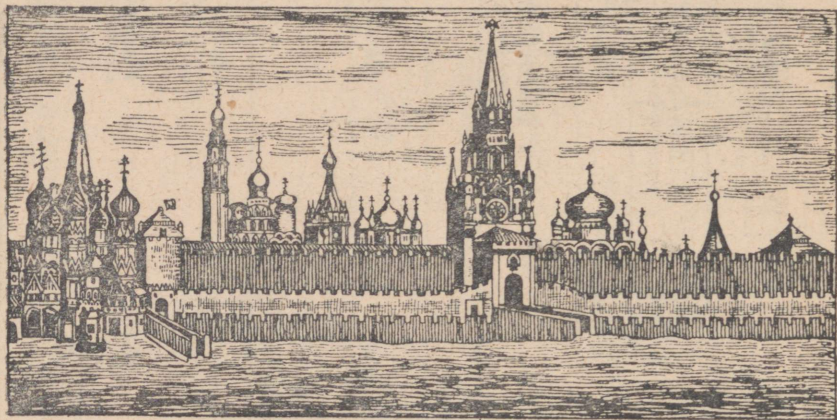

§ 62. Moskva — pealinn.

XVII sajandil oli Moskva suur ja rahvarikas linn. Välismaalased võrdlesid teda Lääne-Euroopa kõige suuremate linnadega.

Keset Moskvat asetses Kreml, mis oli pealinna administratiivseks tsentrumiks. Kremlis oli tsaari loss, mis koosnes paljust üksikehitistest. Lossi ümber olid kõrvalhooned: aidad,

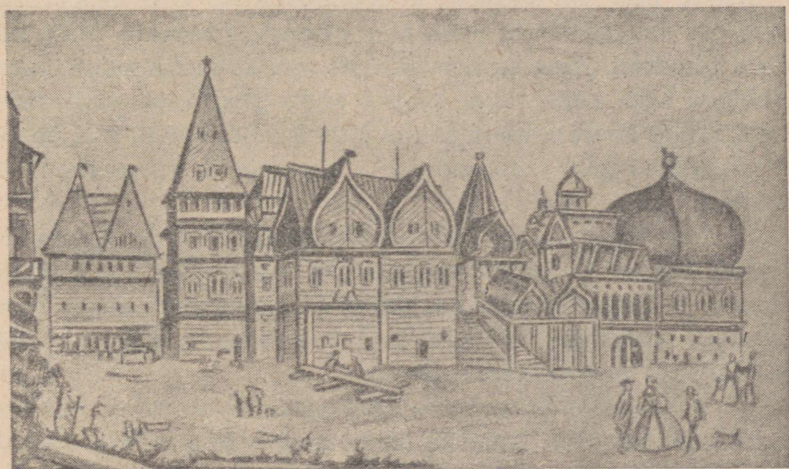
Moskva Kreml XVII sajandil.

keldrid, viljaaidad, tallid jne. Lossi lähedal seisis suur kivist prikaaside maja, mille esikülj oli vastu Ivani väljakut. Selle maja rõdult teatati kokkukogunenud rahvale tsaari ja bojaaride mitmesuguseid korraldusi. Prikaaside läheduses peksti karistusluseid piitsade või keppidega. Mälestus sellest on säilinud rahva kõnekäänus — „karjuda üle kogu Ivani väljaku“. Kremlis olid bojaaride, vaimulikkude ja mõnede suurkaupmeeste majad.

Moskva kasvas, laienes igale poole ümber Kremli. Ta kasvamise kohaselt Moskva linna ümbritsevad vürstide ja bojaaride mõisad, nende külad ja alevikud, milledes elasid käsitöö-

Moskva tänav XVII sajandi keskel. *Oleariusest.*

Kolomenski loss Moskva juures. XVIII sajandi gravüür.

lised ja orjad, liideti linnaga. Mälestus kunagi linna asemel olnud aasadest ja küladest säilis kaua Moskva uulitsate ja väljakute nimedes. Kudrino väljaku (praegu Ulestõusu väljaku) kohal oli kunagi Kudrino küla. Poljanka uulits läks läbi koh-tade, kus enne oli lage põld. Kremli kõrval asetsev Punane väljak tekkis XV sajandi lõpul mahapõlenud ehitiste asemele. Seepärast nimetati seda veel kaua „Tulekahjuks“. Sel väljakul toimus turukaubitsemine ja viidi täide hukkamised. XVII sa-jandi keskel hakati seda väljakut nimetama Punaseks välja-kuks, tõenäoliselt seepärast, et see kujunes kõige suuremaks ja ilusamaks väljakuks Moskvast.

Mitu korda ehitati ümber Moskva uued kindlusemüürid. Algul, XVI sajandi 30-ndail aastail, ehitati Kremli juurde „Hiina linna“ ümbritsev müür. XVI sajandi lõpul ehitas vene meister Fjodor Kon „Valge linna“ müürid. Boris Godunovi valitsemise ajal „Valge linna“ taga asuvad ehitised ümbritseti puuseina ja kõrgete tornidega. Puusein põles maha 1611. a. kevadel, ülestõusu ajal poolakate vastu. Siis tehti selle asemele suur muldvall.

„Hiina linn“ oli Moskva kaubanduslikuks keskuseks. Suu-rema osa sellest võtsid enda alla väikeste poekeste read, mis seisid tihedasti üksteise kõrval. Igas reas kaubeldi mõne teatud kaubaga: liha, kala, raua, kalevi, siidi, pitside ja teiste asja-dega. Kõige suurem kauplemine käis kaubahoovis, kus peatu-sid kohalesõitnud kaupmehed („külalised“) mitmesuguseist maadest.

„Valges linnas“ elas palju rikkaid aadlikke ja kaupmehi. Suured bojaaride majad meenutasid maa-mõisu. Ruumikais aitades ja keldreis hoiti toiduainete tagavarasid, mida toodi küladest. Kitsastes kõrvalhoonetes elas sadadena orje, kes moodustasid bojaari teenijaskonna.

Käsitöölised ja ärimehed elasid omaette alevikes. Oli ale-vikke, mis kuulusid tsaarile, üksikutele bojaaridele ja kloost-reile. Kadašovi alevikus elasid kangrud, kes valmistasid õu-konna jaoks linast riidet; Kuznetski alevikus elasid sepad, Bron-

najas — kiivreid ja raudriideid valmistavad meistrid, teistes alevikkudes — käsitöölised muudelt erialadelt. Vaeste inimeste majad ei erinenud millegagi külataredest, Paiguti seisid ehitised üksteise külge liibudes, paiguti olid jäänud väljakud hoonestamata või haljendasid karjamaad. Kitsais ja kõverais uulitsais ei saanud sageli kaks koormat teineteisest mööduda. Mõnedes uulitsates olid üksikud majad ehitatud teistest ettepoole ja sulgesid läbisõidu.

Seoses sisekaubanduse arenemisega kasvas Moskva majanduslik tähtsus XVII sajandil üha enam. Mitte vähem tähtis ei olnud Moskva maa rahvuskultuurilise keskusena. Vene rahvas armastas oma muistset pealinna, millega oli seotud palju ajaloolisi mälestusi kangelaslikust võitlusest välismaiste anastajatega.

Siberi rahvad XVII sajandil.**§ 63. Ida-Siber XVII sajandil.**

Ida-Siberi rahvad. Vene riik liitis XVII sajandil oma valdustega peaaegu kogu Ida-Siberi Jenissei jõest kuni Ohhoota mereni. Seda määratu suurt maa-ala asustasid mitmed, erisugusel sotsiaal-majanduslikul arenemisastmel seisvad rahvad. Jenisseist ida poole kuni Ohhoota mere rannikuni elasid evenkide ehk, nagu venelased neid nimetasid, tunguuside suguharud. Nad elasid koos suurte sugukondadena, kellede vahel tihti juhtus veriseid kokkupõrkeid. Talvel evenkid küttisid Siberi taigas, kuid suveks kogunesid jõgede äärde kalapüügiks. Evenkide elamuteks olid edasikantavad tšumid, s. o. telgid, mis suvel kaeti kasetohuga, talvel aga nahkadega. Evenkid kasutasid kodundatud põtru inimeste ja koormate veoks. Raudesemeid hankisid evenkid naabreilt, kuid neid esemeid oli evenkidel vähe. Mõnedel suguharudel olid tarvitusel luukildudest tehtud soomusriided. Evenkid riietusid kirjult, nad armastasid eredavärvilisi ja läikivaid ehteid ning tätoveerisid oma nägu. Nad paistsid silma suure sõjakuse poolest ning nende naabrid kartsid neid. Šamaanidel, s. o. nõidadel, oli evenkide hulgas suur mõju. Evenkid uskusid, et šamaanid oskavad vaime välja kutsuda. Selleks šamaanid rõivastusid erilisse riietusse ning sooritasid metsikuid tantse, saates seda löökidega „pühale“ tamburiinile.

Evenkidest lõuna pool, Jenissei jõe ülemjooksul, elasid juba

iidsetest aegadest peale Jenissei kirgiisid. Hiinlased nimetasid neid muiste hakassideks. Seepärast me nimetame Jenissei ülemjooksul elavaid rahvaid hakassideks. Kirgiisid olid karjakasvatajad ja nomadiseerisid Jenissei-äärseis steppides. Naabruses asuvailt metsarahvailt kogusid kirgiiside väikevürstid maksu karusnahkade näol. Ligipääsmatus Altai mägede orgudes elasid mitmesugused mägirahvaste suguharud. Mõned neist suguharudest oskasid sulatada rauda ning valmistada sellest relvi ja teisi asju. Naaberrahvad ostsid neid asju või võtsid neid vägivaldselt maksu näol. Altai rahvad kuulusid oirootide (ühe mongoli suguharu) valduste hulka; seepärast nimetame praegu nende maad Oirootiaks.

Evenkidest asustatud territooriumi keskel, Leena jõe keskjooksul, elasid jakuudid.

Kultuuriliselt seisid jakuudid XVII sajandil neid ümbritsevaist rahvaist kõrgemal. Jakuudid tegelesid sarvloomade ja hobuste kasvatamisega, mida soodustas heade rohumaade küllus Leena jõe keskjooksul. Jakuudid elasid tulekolletega köetavais puumajades. Nad oskasid algelisel viisil töödelda metalle; nende relvastust (varre otsa kinnitatud noad) ja eriti soomusriideid hindasid isegi venelased. Sugukondlik kord oli jakuutide juures XVII sajandil juba lagunemas. Jakuutide hulgast kerkisid esile väikevürstid, suurte karjade omanikud. Nende väikevürstide teenistuses seisid peale orjade ka vabad jakuudid — kehvikud, kellel polnud oma karja või oli seda vähesel arvul.

Jenissei lisajõel Angaral, Baikali järve ümbruses ja Leena ülemjooksul elasid burjaadi-mongoli suguharud. Burjaatide peategevuseks oli karjakasvatus, kuid nad tegutsesid väikesel määral ka põlluharimisega; nad isegi vahetasid otra ja hirssi karusnahkade ja teiste kaupade vastu. Lisatööalaks oli küttimine. Burjaatide suguharude eesotsas seisid väikevürstid.

Amuuri jõel elasid daurid ja nende hõimud. Dauridel oli XVII sajandil juba kõrge kultuur. Nad elasid paikseina külades, harisid põldu, külvasid iga liiki põlluvilja ja kasvasid

mitmesuguseid aedvilju ja viljapuid; neil oli palju kariloomi; Hiinast oli neile sisse toodud ka kodukanu. Koos põlluharimise ja karjakasvatusega oli dauride juures mõnesugune tähtsus ka karusloomade, eriti sooblite küttemisel, keda nende maa-alal oli väga palju. Amuuri-äärse maa rikkus meelitas juurde naabermaa Hiina feodaale. Nad sundisid Amuurimaa elanikke maksma neile maksu sooblinahkadega. Igal aastal sõitis Hiinast Amuurimaale maksukogujaid ja koos nendega hiina kaupmehi oma kaupadega. Hiinlastelt omandasid daurid siidriiet ja metalle. Hiinlaste mõjutusel hakkasid daurid endale ehitama häid maju akendega, mis klaasi asemel olid kaetud õhukese paberiga, ja hakkasid riietuma hiinapäraselt. Dauridel olid hästi kindlustatud linnad.

Amuuri suudmel elasid nivahhid ehk giljakid. Nende peategevuseks oli kalapüük.

Kirde-Siberis elavad rahvad (oduulid ehk jukagiirid, nõmõlaanid ehk korjakid, luoravetlaanid ehk tšuktšid, itelmeenid ehk kamtšadaalid) olid veel väga madalal kultuuritasemel. Nad ei tundnud veel rauda ning kasutasid selle asemel kivi ja luud, lasksid kivist teravikuga nooltega, tarvitasid kivinuge. Rauda nad õppisid tundma alles venelastelt, seepärast nad nimetasid venelasi oma muinasjuttudes „raudinimesteks“.

§ 64. Ida-Siberi vallutamine ja koloniseerimine.

Venelaste edasitung itta. Ida-Siber vallutati Siberi teenistustlaste, s. o. kasakate ja teiste Siberi linnades teeninud sõjameeste poolt. Nad läksid omal algatusel väikeste salkadena „rahutute maakeste“ allaheitmisele. Peale tsaari jassaki nad võtsid palju karusnahku ka enda jaoks ja said kasu vangivõetute orjaks müümisest. Allaheidetud suguharudelt võtsid nad amanaatidena (pantvangidena) vanemaid ja väikevürste, ehtasid allaheidetud maadesse ostroogid, s. o. väikesed puukindlused. Siberi teenistustlastele aitasid kaasa jahindajad

(kütid), keda tuli aastast aastasse üha suuremal määral soobleid püüdma. Sooblite tagaajamisel tungisid kütid Siberi kõige kaugemaisse nurkadesse mõnikord varem, kui sinna jõudsid teenistuslased. Kasakate ja jahindajate jõugud tungisid üha kaugemale itta, tundmatuile maile. Sel viisil liideti Venemaaga mõne aastakümne jooksul kogu Ida-Siber Jenisseist kuni Ohhoota mereni.

Obi lahe idakaldail oli maa, mida venelased nimetasid Mangazejaks. Siit tungisid kütid jõgesid mööda ja maad kaudu paate tassides kuni Jenissei alamjooksuni (kus praegu on Turuhhansk). Kauge tee hädaohtudest hoolimata meelitas rikkalik karusnahaasaak Mangazejasse igal aastal suure arvu jahindajaid. Tsaar Boris Godunovi ajal saadeti Mangazejasse suur sõjaline ekspeditsioon, kes pärast visa võitlust selles piirkonnas nomadiseerivate neenetsitega (samojeedidega) ehitas sinna puust kindluse. Nii vallutati Jenissei alamjooksule kulgev tee. Pisut hiljem tungisid venelased Kesk-Obilt Kesk-Jenisseile, kus 1619. a. ehitasid Jenisseiski linna. Jenisseiskist algas evenkide (tunguuside), burjaatide ja teiste Jenissei-äärsete rahvaste alistamine. Kümme aastat hiljem ehitati Jenissei jõele Krasnojarski linn. Siin Vene teenistuslased pörkasid tugevale vastupanule kirgiiside poolt.

Jenissei parempoolse lisajõe — Angara — kaudu tungisid venelased Jenisseiskist kuni suure Baikali järveni. XVII sajandi keskel selle koha lähedal, kus Angara voolab järvest välja, tekkis kindlustatud Irkutski talvituspaik (tulevane Irkutsk). Angara jõgikonnas ja Baikali kaldail elavad burjaatide suguharud osutasid vallutajaile meeleheitlikku vastupanu. Need burjaadid, kes elasid Baikali kaldail, rändasid välja Mongooliasse. Seal nad sattusid mongoli feodaalide all raskesse sõltumusse ning paljud burjaadid tulid jälle tagasi Moskva tsaaride võimu alla.

Väga tähtsaks momendiks venelaste poolt Ida-Siberi vallutamise ajaloos on tee avastamine Jenissei jõelt Leenale. Kuuldused karusnaharikkusest „suurel jõel“ ida pool Jenisseid hak-

kasid väga vara jahindajaid ja teenistuslasi juurde meelitama. Kahelt poolt, Jenisseiskist ja Mangazejast, söötsid sinna peaaegu ühel ajal saagiahnitsejate jõugud. Nad tungisid Leena jõe ääres elavate jakuutide kallale, võtsid ära nende karusnahad ja kariloomad, viisid vangid naised ja lapsed. Jenisseiski ja Mangazeja teenistused riisusid mitte ainult rahvast mitu korda järjest, vaid astusid ka omavahel lahingusse saagijagamise pärast. Aastal 1632 ehtasid Jenisseiski teenistused Leena jõe äärde Jakutski ostroogi (Jakutsk). Mõne aja pärast saadeti Jakutskisse Moskvast erilised vojevoodid. Jakutskist hakkasid käima teenistuste ja jahindajate jõugud „kaugete“ ja „tundmatute“ maade otsimisel ja vallutamisel. Nad tungisid kirdesse kuni Põhja-Jäämereni oduulide (jukagiiride) maale ja panid neile peale jassaki.

Dežnevi ekspeditsioon. Aastal 1648 võttis rühm kaubandus- ja tööndusinimesi nõuks uurida Jäämere randa ida pool Kolõma suuet. Nad otsisid kohti, kus elutsevad merihobud, et koguda kallihinnalisi merihobukihvu. Ekspeditsiooni etteotsa astus kasakas Semjon Dežnev. Ekspeditsioon sõitis Kolõma suudmest välja seitsme laevaga ja liikus piki rannikut. Laevad, milledega sõitsid julged meresõitjad, olid kuidagimoodi laudadest kokku löödud. Suurem osa laevu hukkus. Ainult laev, milles sõitis Dežnev ise, kanti tormist kaugemale itta, väina, mis lahutab Aasiat Ameerikast (Beringi väin). Sel ajal Euroopas ei teadnud veel keegi, et Aasia on eraldatud Ameerikast väinaga. Nüüdisajal Aasia äärmist kirdepoolset neeme kutsutakse Dežnevi neemeks.

Üheaegselt avastustega kirdes käis ka Ohhoota mere ranniku ja Amuurimaa uurimine. Leena jõe harult Aldanilt tungisid teenistused Ohhoota mere rannikule ja rajasid sinna Ohhotski nimelise puukindluse. Ohhoota evenkid (tungusid) panid kaua vastu, kuid olid sunnitud alistuma tulirelvade jõule.

Võitlus Amuuri pärast. Jahindajad, kes käisid küttimas Amuurimaal, tõid teateid Amuurimaa rikkusest ja ta sooblite

rohkusest. 1643. a. korraldas Jakutski vojevood sõjalise ekspeditsiooni Amuurimaale Vassili Pojarkovi juhtimisel. Pojarkovil õnnestus jõuda Amuuri lisajõe Zejani, kuhu ta ehitas väikese puukindluse. Kuid tema salk hakkas varsti toidumoonapuudust tundma. Algas nälg; algul söödi männikoort ja juuri, hiljem, kui lumi ära sulas, söödi rohtu; viimaks jõuti selleni, et hakati sööma laipu. Pojarkov pidas vaevalt vastu oma linnuses, kaitstes end dauride pealetungide vastu. Kevadel ehitas ta laevad ja koos ülejäänud meestega laskus mööda Zeja jõge Amuurile ning sõitis allapoole mööda jõge. Amuuri suudmes Pojarkov talvitas ja kogus nivahhidelt (giljakkidelt) jassakki. Järgmise suve algul Pojarkovi salk läks avamerele ja purjetas piki rannikut põhja poole. Alles 1646. a. juulis, täpselt kolm aastat pärast väljasõitu, jõudsid Pojarkovi salga riismed pärast suurimaid kannatusi Jakutskisse tagasi.

Hoolimata kõigist teekonna raskustest Amuuri aladele, meelitas Amuurimaade rikkus alati ettevõtlikke inimesi. 1649. a. kogus kaubandusnimene Jerofei Habarov omal kulul „tahtjaid inimesi“ (vabatahtlikke), varustas neid relvade ja moonaga ning viis nad Amuuri rahvaid vallutama. Habarov oma sõjaväega röövis Amuurimaal kolm aastat, põletas asulaid, tappis ja võttis inimesi vangi. Hiinlased, kes varem võtsid maksu Amuurimaalt, ei tahtnud saaki vene teenistuslastele loovutada. Suur Hiina sõjavägi tungis äkki puukindluse kallale, mille Habarov oli ehitanud Amuuri jõeale. Jõudude ebavõrdsusest hoolimata löid venelased rünnaku tagasi ja sundisid hiinlasi taganema. Siiski oli Habarovi salga olukord raske. Kuskilt polnud võimalik saada toidumoonat. Habarov ise kutsuti Moskvasse. Tema salga jäänused hävitati hiinlaste poolt.

Moskvas ei loobunud Amuurimaa liitmise mõttest, kuid otsustati tegutseda ettevaatlikumalt. Uhele Amuuri põhjapoolsele harule ehitati Nertšinski puukindlus. 15 aastat pärast Habarovi retke ehitasid kasakad Amuuri enese kaldale väikese Albazini kindluse. Hiina keiser, kes ise taotles valitseda Amuurimaad, nõudis, et uus linnake hävitataks. Kui seda ei

tehtud, piiras suur Hiina suurtükivägi Albazini kindluse ümber ja sundis väikesearvulist garnisoni selle maha jätma; Albazin lammutati. Järgmisel aastal ehtasid venelased Albazini uuesti üles ja kindlustasid seda tugevasti. Hiinlased piirasid teistkordselt linna ümber. Sel korral Albazini garnison, hoolimata suurest jõudude ebavõrdsusest, pidas ägedale pommitamisele edukalt vastu peaaegu aasta läbi. Algavad rahu-läbirääkimised lõpetasid piiramise. 1689. a. sõlmiti Nertšinskis rahu, mille järgi piir Vene ja Hiina valduste vahel määrati kindlaks Arguni jõge ning Stanovoi ja Jablonovõi mäeharja mööda; nii olid Amuuri jõgi ja piirnevad maad hõivatud Hiina poolt. Albazin lõhuti uuesti maha.

Siberi põlisrahvaste ülestõusud. Väga lühikese aja jooksul ühendas Vene riik oma valdustega määratu suured maa-alad Uuralist kuni Ohhoota mereni. Rahvad, kes elasid kogu sel territooriumil, pandi raske jassaki alla ja neid riisuti julmalt. Seepärast tekkisid Siberis mitu korda ülestõusud tsaari valitsusvõimu vastu. Mitmel korral tõusid üles jakuudid; ühe ülestõusu ajal neil oleks peaaegu korda läinud Jakutski linna hävitada. Pikka ja visa võitlust pidasid vallutajatega burjaadid ja Ohhoota evenkid. Suur ülestõus toimus Lääne-Siberis Aleksei Mihhailovitši valitsemise ajal. Need ülestõusud lõppesid ebaõnnestumisega: üksikud Siberi rahvad olid jõuetud võitluses tsentraliseeritud Vene riigiga.

Siberi koloniseerimine. Kaugusest hoolimata hakkas Siber XVII sajandil asustuma venelastega. Valitsus valis ja saatis Siberisse inimesi sõjateenistust kandma ja muudeks otstarveteks. Usna vara hakati Siberisse asumisele saatma kurjategijaid, samuti ka kehvistut, kes tõusis üles bojaaride ja aadlike vastu. Teiselt poolt talupojad, kel oli raske elada mõisnike ja tsaarivalitsuse surve all, läksid ise nälja ja rõhumiste eest ära Uurali taha, lootes leida seal paremat elu.

Siberi linnades ja kindlustes tuli valitsusel pidada suurt arvu kasakaid ja teisi teenistuslasi. Nende toitmiseks oli vaja Siberis hakata põldu harima. Talupojad said Siberis maad ja

laenu rahas ning seemneviljana. Selle eest nad olid kohustatud kas harima teatud arvu tiine maad „valitseja jaoks“ (seda nimetati „tiinupõlluks“) või igal aastal andma riigile teatud hulga vilja. Kogu see vili tarvitati teenistustaste toidlustamiseks. Talupojad Siberis erinesid vähe pärisorjadest, ainult et nad ei töötanud mõisnikule, vaid feodaalriigile. Väga palju venelasi tuli Siberisse kauplemiseks ja tööduseks. Paljud neist jäid Siberisse, muretsesid „laenumaa“, s. o. uudismaa, või kirjutasid end sõjaväeteenistusse. XVII sajandi lõpuks kattusid Lääne-Siberi maakonnad vene alevike ja külade tiheda võrguga.

Vene kolonisatsioon aitas kaasa Siberi tootvate jõudude tõusule. Mõnes rajoonis hakkas põllumundus tunduvalt arenema. XVII sajandi lõpuks olid Lääne-Siberi lõunapoolsed maakonnad juba täiesti põllumajanduslikud ning kujutasid, reisijate kirjelduse järgi, tihedasti asustatud ja heade põldudega maad. Algas Siberi loodusrikkuste, rauamaagi ja soolaallikate töötlemine. Vene kolonistid saatsid palju korda Põhja-Aasia avastamiseks ja tundmaõppimiseks. XVII sajandi lõpul asus üks Siberi teenistustastest Semjon Remezov isegi Siberi maateadusliku atlase koostamisele. Lääne-Euroopa geograafid kasutasid venelaste jutustusi ja kaarte oma teaduslikes töödes Aasia üle.

Siberi vene elanikkond, nagu ta põliselanikudki, kannatas tugevasti tsaari vojevoodide rõhumise ja riisumise ning raskete riiklike kohustuste all. Mitmel korral tõusis ta üles administratsiooni vastu. Sageli põliselanikud ühinesid venelastega võitluseks ühise vaenlase vastu.

Siberi vallutamisel oli Moskva feodaalidele suur tähtsus. Siberist sai Vene riik karusnahku kauplemiseks Lääne-Euroopa ja Pärsiaga. See oli üheks rahaliste ressursside allikaks aadlikele palga maksmiseks, samuti ka riigi kaitse korraldamiseks vaenlaste vastu.

XX peatük.

Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia XVI—XVII sajandil.

§ 65. Taga-Kaukaasia XVI—XVII sajandil.

Taga-Kaukaasia ei suutnud pikal ajal paraneda tatarlaste sissetungi ajal toimunud laastamisest. Põllumajandus ja kaubandus läksid tagurpidi. Majanduslikud sidemed üksikute piirkondade vahel katkesid. Maa feodaalne killunemine suurenes.

Gruusia jagunes XV sajandi lõpul Kartveelia (pealinn Tbilisi), Kahheetia ning Imeretiini riigiks ja Mingreelia, Mesheetia, Gruusia, Svaneetia ning Abhaasia vürstiriigiks. Igaüks neist pisiriikidest jagunes omakorda rohkearvulisteks veel pisemaiks feodaalvaldusteks. Killunenud ja sisemistest vastuoludest nõrgendatud Gruusia ei olnud suuteline välisvaenlastele tugevat vastupanu osutama. Taga-Kaukaasia naabruses tekkis kaks tugevat riiki — Türgi ja Pärsia. XVI sajandil algas nende vahel vihane võitlus Taga-Kaukaasia pärast, mis kannatas mõlemate poolt rüüstavaid sissetunge. 1555. a. sõlmiti mõlema riigi vahel leping, mille järgi Gruusia jagati ära Pärsia ja Türgi vahel. Gruusia lääneosa (Imereetia) läks Türgile, idaosa (Kartveelia ja Kahheetia) — Pärsiale. Gruusia riigid ja vürstiriigid sattusid sel kombel vasallsõltumusse naaberriikidega.

Püüdes taastada oma iseseisvust, otsisid Kahheetia valitsejad abi Moskva tsaaride juures. 1586. a. sõlmiti Moskva ja Kahheetia vahel leping, mille kohaselt Kahheetia kuningad tunnistasid end Moskva vasallideks. Kuid suure vahemaa tõttu

Vene riik ei saanud anda oma liitlastele sõjalist abi. Gruusia seisukord oli seda raskem, et võitlus Türgi ja Pärsia vahel üksikute Taga-Kaukaasia piirkondade pärast kestis veel edasi. Aastal 1614 langes Kahheetia Pärsia šahhi Abbase sissetungi ohvriks. Maa sai enneolematult julmalt rüüstata. Ule 150 000 grusiinlase asustati ümber Pärsiasse. Kahheetia kuningas Teimuraz oli sunnitud uuesti pöörduma Moskva poole, kus sel ajal valitses Mihhail Fjodorovitš. Aleksei Mihhailovitši ajal Teimuraz sõitis ise Moskvasse, et nõutada abi, ja võeti vastu suure austusega. Kuid selgi korral ei õnnestunud tal abi saada. Jäetud üksinda, pidasid grusiinlased ebavõrdset võitlust julma vaenlasega. Selles võitluses kerkis esile rida silmapaistvaid rahvakangelasi. Üks neist oli Georgi Saakadze, kes kogu oma elu ja erakordsed võimed pühendas kodumaa teenimisele. Georgi Saakadze püüdis lõpetada sisetülid ja lahkkelid feodaalide vahel, mis nõrgestasid maad ja takistasid edukat vastupanu vallutajaile. Oma teenete eest rahvavabadussõjas sai ta austava nimetuse „Suur Mouravi“ (suur valitseja).

Türklaste ja pärslaste sissetungid ruineerisid Taga-Kaukaasia täielikult. Aserbaidžan vallutati pärslaste poolt XVI sajandi algul. Hiljem ta langes saagiks kord türklastele, kord pärslastele, mis mõjus hukutavalt rahvale. Kunagi õitsvad Taga-Kaukaasia linnad — Tbilisi ja Kutaisi — jäid tühjaks. Eriti raske oli talupoegade olukord. Et hoida oma maavaldusi, läksid Gruusia ja Armeenia maaomanikud muhamedi usku ning sellega lunastasid endale toetuse Türgi ja Pärsia feodaalide poolt. Üsna suur arv talupoegi tehti täiesti maatuks ja muudeti peaaegu orjadeks (niinimetatud „ostetud pärisorjad“). Kartveelia kuningas Rostom, Pärsia šahhi käsilane, kinnitas XVII sajandi keskel kokkuleppel feodaalidega, et talupoegadel ei ole õigust ära minna oma isandate maalt.

Feodaalid püüdsid alistada endale isegi mägismaa kogukondi, kes selle ajani olid säilitanud oma vabaduse. Kuid mehised mägilased — hevsuurid ja mõned vaba Svaneetia kogukonnad — suutsid kaitsta oma iseseisvust. Sel kombel

Gruusia, Armeenia ja Aserbaidžani talupojad kannatasid kahekordset rõhumist — oma ja võõramaiste feodaalide poolt.

Kauaaegne kogemus Gruusia rahva võitlusest pärslaste ja türklastega näitas, et feodaalselt killustatud Gruusia, hoolimata mehisest vastupanust, ei olnud suuteline end kaitsema vaenlase suurearvuliste vägede vastu. Seepärast oli juba XVII sajandil selge, et Venemaaga liitumine oli Gruusiale väiksem pahe, kui saatus, mis ähvardas teda Türgi ja Pärsia võimu all.

§ 66. Kesk-Aasia XVI—XVII sajandil.

XVI sajandi algul kujunes Kesk-Aasias kaks suurt usbekide riiki: Buhhaara ja Hiiva. Nende rahvastik koosnes turkmeenidest, tadžikkidest ja usbekkidest. Turkmeenid nomadiseerisid oma karjadega Kaspia mere ja Amu-Darja jõe vahel. Tadžikkide peategevuseks oli põllubarimine, mis arenes eriti edukalt viljakais, niisutatud rajoonides. Linnades tadžikid tegelesid käsitöö ja kaubandusega. Usbekid olid enamikult randlejad-karjapidajad, kuid osaliselt hakkasid juba paigustuma. XVI sajandi lõpul ilmusid Sõr-Darja jõe alamjooksu piirkonda karakalpakid, kes enne nomadiseerisid põhja pool Araali järve.

Buhhaara khaaniriigis jäid valitsema usbeki vallutaja Šeibani järeltulijad. Hiivas valitses nendest sõltumatu usbeki khaanide dünastia. Mõlemad riigid jagunesid suureks hulgaks väikesteks vürstiriikideks, mida valitsesid khaani sugulased. Valitsev kiht koosnes suguharu aristokraatiast (bekkidest), kes järk-järgult koondasid enda kätte laialdased maavaldused.

Buhhaara riik sai väga tugevaks XVI sajandi lõpul Abdulkhaani ajal, kes hävitas peaaegu kõik oma sugulased ning liitis nende maad oma valdustega. Oma võimu kindlustamisel Abdulkhaan toetus muhamedi usu vaimulikkonna kaasabile.

XVI sajandi lõpul lõppes Buhhaaras Šeibani järeltulijate dünastia. Uue dünastia ajal läks võim üle suguharu aadli kätte. Usbeki bekid, kes enne olid khaani asevalitsejaiks, muutsid iseseisvaiks valitsejaiks. Seepärast tükeldus nii Buhhaara kui ka Hiiva territoorium väikesteks rippumatuiks valdusteks.

Paikse feodaalse majanduse arenemisega muutus endine suguharu-aadel suurmaapidajaiks ning alistas endale nende valdustes elava rahva. Kõvenev feodaalne rõhumine kutsus välja korduvaid rahva ülestõuse.

Kesk-Aasia suurtes linnades (Buhhaaras, Samarkandis, Hiivas jt.) oli XVII sajandil suurearvuliselt käsitöölisi ja kaupmehi. Karavanikaubandus ühendas neid linnu Hiina, India ja Venemaa turgudega. Linnad rikastusid rea ilusate ehitistega. Koolide (medresside) jaoks ehitati head hooned, eriti Samarkandis. Usbekkide rahvusliku kirjanduse rajajaks sai geniaalne luuletaja Ališer Navoi (suri a. 1501). Tema teoseid kirjutati hoolikalt ümber ja kasutati eeskujuna järeleaimamiseks.

Usbeki khaaniriikidest põhja pool asuvad avarad stepid Uurali jõest kuni Balhaši järveni olid asustatud kasahhide poolt, kes olid eraldunud erirahvuseks XVI sajandi alguses pärast usbekkide lahkumist lõunasse, Kesk-Aasia tsentrumisse. Feodaalsuhete arenguga kaasnes Kasahhi khaaniriigi jagunemine žuzideks (riikideks): „vanem žuz“ (Kasahstani idaosas), „noorem žuz“ (Araali järvest põhja pool ja läänes kuni Uurali jõeni) ja „keskmine žuz“. Hoolimata Kasahhi khaaniriigi lagunemisest ei katkenud žuzide vahel siiski majanduslikud ja kultuurilised sidemed. Kogu Kasahstani rahvastik kõneles üht ning sama keelt ja tunnistas oma kuuluvust ühisesse kasahhi rahvusesse.

XVII sajandil hakkasid majanduslikud sidemed Kesk-Aasia ja Vene riigi vahel kõvenema. Astrahani kaudu veeti Kesk-Aasiast Venemaale puuvillast ja siidist kangaid ja mitmesuguseid väärtasju. Venemaalt toodi karusnahku, merihobu- luud, metall- ja puunõusid ja muid asju.

NSV LIIDU AJALOO PEADAATUMID.

(Vanimaist aegadest kuni XVII sajandi lõpuni.)

- VII saj. e. m. a. . . . . Urartu riigi õitseng.
- VIII—III saj. e. m. a. . . . . Sküütide valitsemine Musta mere steppides.
- VII saj. e. m. a. . . . . Kreeka kolooniate tekkimine Musta mere rannikul.
- II saj. e. m. a. . . . . Orjade ülestõus Bosporose riigis.
- IV saj. lõpp m. a. j. . . . . Hunnide sissetung.
- VI—VIII saj. m. a. j. . . . . Türgi kaganaat.
- VII saj. m. a. j. . . . . Kesk-Aasia ja Taga-Kaukaasia vallutamine araablaste poolt.
- VIII saj. m. a. j. . . . . Kasaari riigi tekkimine.
- VIII saj. lõpp m. a. j. . . . . Mukanna ülestõus Kesk-Aasia araablaste vastu.
- X saj. m. a. j. . . . . Araabia kalifaadi lagunemine.
- IX saj. teine pool . . . . . Samaniidide riigi asutamine.
860. a. . . . . Vene sõjakäik Konstantinoopoli vastu.
911. a. . . . . Olegi leping kreeklastega.
941. a. . . . . Igori sõjakäik Bütsantsi.
945. a. . . . . Igori leping kreeklastega.
- 967.—971. a. . . . . Svjatoslavi sõda Bütsantsi keisriga.
988. a. . . . . Vladimir Svjatoslavitši leping Bütsantsiga Kiievi-Venemaa ristiisku pööramise tingimusel.
1015. a. . . . . Vladimir Svjatoslavitši surm.
- 1019.—1054. a. . . . . Vürst Jaroslav Targa valitsemine.
1068. a. . . . . Ülestõus Kiievis.
- 1089.—1125. a. . . . . David Ehitaja valitsemine Gruusias.
1113. a. . . . . Ülestõus Kiievis.
- 1113.—1125. a. . . . . Vürst Vladimir Monomahhi valitsemine.
1122. a. . . . . Tbilisi vabastamine seldžukkide võimu alt.
1136. a. . . . . Ülestõus Novgorodis.
1147. a. . . . . Esmakordne Moskva mainimine.
- 1157.—1174. a. . . . . Vürst Andrei Bogoljubski valitsemine.
1169. a. . . . . Kiievi vallutamine Andrei Bogoljubski vägede poolt.
- 1176.—1212. a. . . . . Vürst Vsevolod Suurpesa valitsemine.
- 1184.—1213. a. . . . . Tamara valitsemine Gruusias.

1185. a. . . . . Igor Svjatoslavitši lahing polovetsidega.
1202. a. . . . . Mõõgavendade (Liivi) Ordu asutamine.
1206. a. . . . . Temutšini kuulutamine Džingis-khaaniks.
1216. a. . . . . Lipitsa lahing.
1223. a. . . . . Lahing Kalka jõel.
1227. a. . . . . Džingis-khaani surm.
1237. a. . . . . Batu sissetung Kirde-Venemäale.
1237. a. . . . . Mõõgavendade Ordu ühinemine Saksa Orduga.
1238. a. . . . . Tarabi ülestõus Samarkandis.
1240. a. . . . . Vürst Aleksander Jaroslavitši võit rootslaste üle Neeva jõel.
1242. a. . . . . Saksa rüütlite purukslöömine Peipsi järvel vürst Aleksander Jaroslavitši (Nevski) poolt (Jäälahing).
1255. a. . . . . Galiitsia Danieli kuningaks kuulutamine.
- 1316.—1341. a. . . . . Gediminase valitsemine Leedus.
- 1325.—1341. a. . . . . Vürst Ivan Danilovitš Kalita valitsemine Moskvas.
1328. a. . . . . Ivan Kalita — Vladimiri suurvürst.
- 1359.—1389. a. . . . . Vürst Dimitri Ivanovitš (Donskoi) valitsemine.
- 1370.—1405. a. . . . . Timuri valitsemine.
- 1377.—1392. a. . . . . Jagailo valitsemine Leedus.
1380. a. . . . . Kulikovo lahing.
1385. a. . . . . Leedu unioon Poolaga.
- 1389.—1425. a. . . . . Suurvürst Vassili Dimitrijevitši valitsemine.
- 1392.—1430. a. . . . . Suurvürst Vitautase valitsemine Leedus.
1410. a. . . . . Grünwaldi lahing.
- 1425.—1462. a. . . . . Suurvürst Vassili Vassiljevitiš Pimeda valitsemine.
1437. a. . . . . Kaasani khaaniriigi asutamine.
- XV saj. keskpaik . . . . . Kasahhide hordi tekkimine.
- 1462.—1505. a. . . . . Suurvürst Ivan III Vassiljevitiši valitsemine.
1475. a. . . . . Krimmi vallutamine türklaste poolt.
1478. a. . . . . Novgorodi liitmine Vene riigiga.
- 1479.—1515. a. . . . . Mengli-Girei valitsemine.
1480. a. . . . . Vene rahva vabastamine tatari ikke alt.
1485. a. . . . . Tveri liitmine Vene riigiga.
1497. a. . . . . Ivan III „Sudebnik“.
1502. a. . . . . Kuld-hordi jäänuste hävitamine Krimmi tatarlaste poolt.
1503. a. . . . . Tšernigov-Severskimaa liitmine Vene riigiga.
- 1505.—1533. a. . . . . Suurvürst Vassili III Ivanovitši valitsemine.
1510. a. . . . . Pihkva liitmine Vene riigiga.
1514. a. . . . . Smolenski liitmine Vene riigiga.

- 1533.—1584. a. . . . Suurvürst Ivan IV valitsemisaeg, tsaarina — 1547. a. alates.
1547. a. . . . . Ulestõus Moskvas.
1550. a. . . . . Ivan IV „Sudebnik“.
1552. a. . . . . Kaasani vallutamine.
1553. a. . . . . Põhja-meretee avastamine Venemaale inglaste poolt.
1556. a. . . . . Astrahani külgeliitmine.
- 1558.—1583. a. . . . Liivi sõda.
1564. a. . . . . Esimese vene raamatu ilmumine, mis trükiti Ivan Fjodorovi poolt Moskvas.
- 1565.—1572. a. . . . Opritšnina.
1569. a. . . . . Poola ja Leedu ühinemine. Lublini unioon.
1581. a. . . . . Jermaki sõjakäigu algus Siberisse.
1581. a. . . . . Talupoegade kohavahetamise keeld jüripäeval.
- 1584.—1598. a. . . . Tsaar Fjodor Ivanovitši valitsemine.
1586. a. . . . . Kahheetia vasallsõltumus Moskvast.
- 1598.—1605. a. . . . Tsaar Boris Fjodorovitš Godunovi valitsemine.
- 1605.—1606. a. . . . Tsaar Vale-Dimitri I valitsemine.
- 1606.—1610. a. . . . Tsaar Vassili Ivanovitš Šuiski valitsemine.
- 1606.—1607. a. . . . Talupoegade ülestõus Ivan Bolotnikovi juhtimisel.
1612. a. . . . . Moskva vabastamine Minini ja Požarski maakaitseväge poolt.
- 1613.—1645. a. . . . Tsaar Mihhail Fjodorovitš Romanovi valitsemine.
1614. a. . . . . Gruusia laastamine Pärsia šahhi Abbasi poolt.
- 1645.—1676. a. . . . Tsaar Aleksei Mihhailovitši valitsemine.
- 1648.—1650. a. . . . Linnade ülestõusud Vene riigis.
1648. a. . . . . Semjon Dežnevi ekspeditsioon.
1648. a. . . . . Rahva ülestõusu algus Ukrainas (Bogdan Hmelnitski juhtimisel) Poola valitsuse vastu.
1649. a. . . . . „Sobornoje Uioženije“.
1649. a. . . . . Zborovi rahu.
1654. a. . . . . Perejaslavli raada otsus Ukraina liitumiseks Venemaaga.
1662. a. . . . . Ulestõus Moskvas.
1662. a. . . . . Ulestõusud Baškiirias ja Lääne-Siberis.
1667. a. . . . . Andrussovo vaherahu Vene- ja Poolamaa vahel.
- 1667.—1671. a. . . . Rahva ülestõus Stepan Razini juhtimisel.

Rõhkude asetusest.

Abbás	Áttila	Borissovitš
Ábdul-khaan	Avicéna	Bósporos
Ádam	(loe: Avitsenna)	Bóžin
Adášev	Avvakúm	Brónnaja
Ádolf		Bürtsev
Afanássi	Bábek	Buslájev
Áhmat	Bagrát	Bütsánts
Ajúka	Bahtšisarái	
Akrópolis	Baikál	Cháncellor
Albazin	Báltikum	(loe: Tšä'ntšellor)
Aldán	Barabá	Chodkiéwicz
Aleksánder	Bármad	(loe: Hodkjeevitš)
Aleksándrov	Baskákid	Chróbry
Aljóna	Basmánov	(loe: Hroobri)
Aljóša	Bát'ka	Coyétte
Altái	Bátu	(loe: Kojétt)
Amú-Darjá	Bélaja	Čaplínski
Anastássia	Bélaja Tsérvov'	(loe: Tšaplínski)
Andréas	Beloózero	
Andréi	Bél'ski	Dániel
Andréjevitš	Béring	Danilovitš
Andrussóvo	Bírger	Daréios
Angará	Bitjagóvski	David
Áni	Bobrók	Derbént
Aráks	Bogdán	Desná
Ararát	Bogoljúbovo	Déžnev
Argišti	Bogoljúbski	Deúliino
Argún	Bogún	Dévlet-Giréi
Arhángelsk	Bolesláv	Diafántes
Arzamás	Bólhov	Dimitri
Aserbaidžán	Bolótnikov	Dimitrijevitš
Áskold	Borétskaja	Dírhem
Ástrahan	Borétski	Djad'ka
Ašót	Borís	Dmitróvski

Dneprogés	Gorlátnői	Jáblonovői
Dnepropetróvsk	Góttfried	Jadvíga
Dobrō'nitši	Grégory	Jagáilo
Dobrō'nja	Grigóri	Jaík
Dolgorúki	Gróznői	Jákob
Dolóbski	Grü'nwald	Jákovlev
Domostrói	Gústav	Jakútsk
Donskói		Jarlō'kk
Džingis-khaan	Habárov	Jaropólk
Džútši	Hádži-Giréi	Jarosláv
Dviná	Hakáni	Jaroslávitš
	Hánsa	JaroslávI
Eristávid	Hášim-ibn-Hákim	Jassákk
Erzerúm	Hérberstein	Jaúza
Eupátor	Hermogén	Jédiger
Evénkid	Hersonésos	Jeléna
	Hindukúšš	Jeléts
Fárhad	Hlópko	Jenisséi
Feódor	Hmelnitski	Jenisséisk
Feodósia	Hopjór	Jeremias
Feognóst	Horésm	Jermák
Filarét	Hórtitsa	Jeroféi
Filípp	Huséin	Jesugái
Filoféi	Hystáspes	Jevdokímov
Fjódor		Júrjev
Fjódorov	Ibn-Fadlán	Júrjevitš
Fjódorovitš	Ígor	
	Ígorevitš	Kadášev
Gagáрино	Iljá	Káffa
Gálitš	Írboska	Kagal'nitsk
la Gardíe	Írina	Kalítá
(loe: lagardii)	Irkútsk	Kálka
Gavríla	Irtō'sš	Kalmō'kid
Gediminas	Ískorosten'	Káma
Génua	Istóma	Kárgopol'
Giljákid	Izjasláv	Kártliá
Glínskaja	Izjaslávitš	Kasáhhid
Glínski	Itíl	Kasáhstan
Godunóv	Iván	Kasimír
Golōt'bá	Ivángorod	Káspia
Gonsiéwski	Ivánovitš	Kéksholm
Góri	Iváška	Kiik-Kobá

Klúšino	Letgállid	Mordvá
Kodák	Lípitsa	Morózov
Kólhis	Ljapunóv	Mozáisk
Kolómenskoje	Ljúbetš	Mstisláv
Kolómna	Lúblin	Mstislávets
Kolótski	Lubnõ'	Mstislávitš
Kolpák	Luká	Mukánna
Kolõmá		Murgáb
Kónstantin	Mahmúd	Múromets
Kónung	Maikóp	
Kopórje	Makári	Nagája
Korsún'	Maksím	Nagói
Kossói	Maljúta	Naliváiko
Kossoláp	Malojaroslávets	Navojí
Kosténki	Mamái	Neprjádva
Kostromá	Mangazéja	Nerèditsa
Kozél'sk	Marakánda	Nértšinsk
Kozlów	Márfa	Netšái
Kotošihhin	María	Névski
Krákov	Márid	Nikíta
Krasnojársk	Marína	Nikítin
Krивonóss	Mastóts	Nikítitš
Krivošápka	Maúljana-záde	Níkon
Krómmõ	Medvéditsa	Nizámi
Kúdrino	Mélik	Nížni-Novgorod
Kúibõšev	Méngli-Giréi	Niváhhid
Kulikóvo	Ménua	Nogái
Kupála	Mesróp	Nóvgorod
Kurá	Methódios	Novgoródok
Kúrbski	Mihhaíl	
Kuz'má	Mihhaílovitš	Ólbja
Kuznétski	Mikúla	Olég
Kutaísi	Mindáugas	Oléksitš
Kútška	Mínin	Olgjérd (loe: Olgjérd)
Kutškóvitš	Míša	Oprítšnina
Kutšúm	Mitridátes	Órdin-Naštšókin
Kä'kisalmi	Mníszek	Oréšek
Kürillos	(loe: Mnišek)	Orjól
	Mogolistán	Osmomõ'sl
Lázika	Mogiljów	Otrépjev
Lavréntjevitš	Mológa	
Leónti	Monomáhh	

Paľaiólogos	Románová	Štáden
Pankrátova	Románoviš	Stálingrad
Pantikapaion	Róstom	Stefán
Páškov	Rostóv	Stepán
Pénza	Rožínski	Stepánkò
Perejaslávets	Rustavéli	Stephán (loe: Stefán)
Perejasláv'	Rúza	Stogláv
Peresvétov		Stólbova
Perún	Sadír	Streléts
Petrúška	Sadkó	Stribog
Petšéra	Samarkánd	Stróganovid
Piljávka	Sámbor	Sudák
Pleštšéjev	Sapiéha	Sudébnik
Pojárkov	(loe: Sapjéha)	Suhhúmi
Poljánka	Sarái	Surá
Poljánovka	Sassún'	Súrož
Pólotsk	Saúmakos	Súrožlased
Pólotski	Seid	Sussánin
Pólovetsid	Seldžúk	Súzdal'
Pompéius	Sémgallid	Svaróg
Póntos	Semibojárštšina	Svenéld
Popóvitš	Semjón	Svijážsk
Póstnik	Sérgi	Svjatopólk
Požárski	Sérpuhhov	Svjatosláv
Potócki	Séverski	Svjatoslávitiš
(loe: Potótski)	Sigismúnd	Sõr-Darjá
Preobražénskoje	Sil'vestr	Šelón'
Prípet	Simbírsk	Šeludják
Prokópi	Símeon	Šemahhá
Púrgas	Símon	Šemjáka
Pustozérsk	Síneus	Šírin
Putívl'	Síti	Šírvan
	Skópin-Šúiski	Šl'áhta
Rádonežski	Skurátov	Šórin
Rázin	Slobodá	Šotá
Razrjádnoi	Smolénsk	
Régensburg	Sobór	Zagórsk
Rémezov	Sofía	Zahhár
Rjúrik	Sogdiána	Zahhárjin
Rjúrikoviš	Solóhha	Zamóšcin
Román	Sol'võtšegódsck	(loe: Zamóštšin)
Románov	Spitámen	Zaozérski

Zaozerski	Tróitski	Váhtang
Zaporóžje	Trubetskói	Vassián
Zápoved'	Trúvor	Vassíli
Zarútski	Tsar'grád	Vassíljeviťš
Zbórov	Tsarítsön	Vassíljevna
Zéja	Tšagatái	Vassíl'ko
Zémski	Tšeremíssid	Véles
Zeravšán	Tšerkássk	Véno
Zvenígorod	Tšernígov	Vetlúga
Žízdra	Tšertomlõ'tsk	Vétše
Žolkiéwski	Tšussovája	Víl'no
	Tšuvášš	Víníus
Tafjá	Tzimískes	Visla
Tamára	Turá	Wišniowiécki
Tamerlán	Túrov	(loe: Višnjovétski)
Tánais	Túšino	Vitáutas
Tánnenberg	Tvertsá	Vítebsk
Tao-Klarzét		Vítitšev
Tárabi	Udmúrdid	Vjátitšid
Tbilísi	Ufá	Vjátka
Teimuráz	Ugedéi	Vjátško
Temnikóv	Úglitš	Vladímír
Temutšín	Ugrá	Vladímírovitš
Térek	Uljánovsk	Vladisláv
Tigránes	Uložénije	Vólga
Timoféjeviťš	Ulugbék	Vólhov
Tímur	Úlu-Múhamed	Vólogda
Tjumén'	Ulúss	Vorobjóvo
Tmútarakan'	Upá	Vorónež
Toból	Urártu	Voskressénski
Toból'sk	Úrgents	Vožá
Tohtamõ's	Usbékid	Vsesláv
Torópets	Uspénski	Vsévolod
Trahhaniótov	Ustjúg	Vsévolodovitš
Tripólje	Ušakóv	Võ'tšegda
Tróitse-Sérgijev	Uškúi	

SISUKORD.

MEIE MAA KAUGES MINEVIKUS.

	Lk.
I peatükk. Urgaegne-kogukondlik kord meie maal	3
§ 1. Vanim inimühiskond	3
§ 2. Emaõiguslik sugukond	6
§ 3. Isaõiguslik sugukond	9
II peatükk. Vanimad riigid meie maa territooriumil	14
§ 4. Vanimad orjandusriigid Kaukaasias ja Kesk-Aasias	14
§ 5. Põhjapoolse Musta mere maa rahvad (kuni meie ajaarvamise III sajandini)	21
§ 6. Rändrahvaste liikumine	28
§ 7. Varafeodaalsed riigid Taga-Kaukaasias	30
§ 8. Kesk-Aasia rahvad võitluses araablastega	36
§ 9. Kasaarid ja bulgaarlased Volga ääres	40

KIIIVI RIIK.

III peatükk. Kiievi riigi tekkimine	43
§ 10. Slaavlased VI—IX sajandil	43
§ 11. Idaslaavlaste koondumine Kiievi ümber	51
§ 12. Kiievi-Venemaa ristiusustamine	56
IV peatükk. Kiievi riigi lagunemine	65
§ 13. Feodaalsuhete lõplik maksvusele-pääs Kiievi riigis	65

IDA-EUROOPA JA KESK-AASIA FEODAAALNE KILLUNEMINE.

V peatükk. Feodaalvürstiriigid XII—XIII sajandil	75
§ 14. Feodaalse killunemise suurenemine	75
§ 15. Galiitsia-Volöönia vürstiriik XII—XIII sajandil	78
§ 16. Rostov-Suzdali vürstiriik	81
§ 17. Novgorodimaa	87
§ 18. Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia XI—XII sajandil	94
VI peatükk. Mongolite vallutused XIII sajandil	101
§ 19. Džingis-khaani riik	101
§ 20. Ida-Euroopa vallutamine	106
§ 21. Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia mongolite võimu all	113
VII peatükk. Võitlus saksa ja rootsi feodaalidega	115
§ 22. Saksa feodaalide vallutused Baltimail	115
§ 23. Novgorodi ja Pihkva võitlus rootsi ja saksa feodaalidega	121
VIII peatükk. Leedu suurvürstiriik	123
§ 24. Leedu suurvürstiriigi tekkimine	123
§ 25. Leedu suurvürstiriigi ühiskondlik kord	127

IX peatük k.	Vladimiri suurvürstiriik	129
	§ 26. Kirde-Venemaa vürstiriigid	129
	§ 27. Novgorod ja Pihkva XIV—XV sajandil	134
X peatük k.	Moskva tõus	137
	§ 28. Moskva vürstiriigi tugevnemine	137
	§ 29. Võitluse algus tatarlastega	140
	§ 30. Feodaalne võitlus XV sajandi esimesel poolel	145
XI peatük k.	Timuri riik ja Kuld-hordi lagunemine	149
	§ 31. Timuri riik, Usbekid	149
	§ 32. Volgamaade ja Krimmi rahvad tatarlaste võimu all	152
	§ 33. Siberi khaaniriik, Kasahhid	156

VENE RAHVUSRIIGI LOOMINE.

XII peatük k.	Vürst Ivan III ja Vassili III valitsemine	158
	§ 34. Vene riigi territooriumi kujunemine	158
	§ 35. Vabanemine tatari ikkest. Ivan III vallutused	161
	§ 36. Vene riigi sotsiaalne ja riiklik kord XV sajandi lõpul	163

VENE RIIGI LAIENEMINE JA TEMA MUUTUMINE PALJURAHVUSELISEKS RIIGIKS.

XIII peatük k.	Tsaar Ivan IV valitsemisaeg	174
	§ 37. Bojaaride valitsemise. 1550. a. reformid	174
	§ 38. Tsaar Ivan IV sõjad	178
	§ 39. Opritšnina	181
	§ 40. Liivi sõja lõpp	185
	§ 41. Lääne-Siberi rahvaste vallutamine XVI sajandi lõpul	189
	§ 42. Kaubandus ja käsitöö Vene riigis XVI sajandil	193
	§ 43. Kultuur XVI sajandil	194

MEIE MAA RAHVAD XVII SAJANDIL.

XIV peatük k.	Talupoegade sõda ja võitlus Poola ja Rootsi inter- ventsiooniga Vene riigis XVII sajandi algul	199
	§ 44. Vene riik talupoegade sõja eel.	199
	§ 45. Poola panide katse orjastada Vene riiki. Vale- Dimitri I	205
	§ 46. Talupoegade ülestõus Bolotnikovi juhtimisel	209
	§ 47. Poola ja Rootsi pealetung Vene riigile	212
	§ 48. Vene rahva võitlus poola vallutajate vastu	217
XV peatük k.	Isevalitsus Venemaal XVII sajandil	222
	§ 49. Tsaar Mihhail Romanovi valitsusaeg	222
	§ 50. Välispoliitika pärast talupoegade sõda	225
	§ 51. Feodaal-pärisorjuslik majandus	228
	§ 52. Linnade ülestõusud XVII sajandi keskel	235
	§ 53. Vene riigi valitsemisorganid	238
	§ 54. Nikoni kirikureform ja kiriku lahknemine	241

XVI peatükk.	Ukraina ja Valge-Vene XVII sajandil	245
§ 55.	Ukraina ja Valge-Vene Poola valitsuse all	245
§ 56.	Ukraina rahva võitlus Poola vastu	249
§ 57.	Ukraina liitmine Vene riigiga ja sõda Poolaga	255
XVII peatükk.	Rahva ülestõusud Vene riigis XVII sajandi teisel poolel	259
§ 58.	Ülestõus Moskvas 1662. aastal	259
§ 59.	Volgamaad XVII sajandil	260
§ 60.	Rahva ülestõus Stepan Razini juhtimisel	264
XVIII peatükk.	Vene riigi kultuur XVII sajandil	273
§ 61.	Kultuur ja haridus	273
§ 62.	Moskva — pealinn	282
Rjuriku dünastia	genealoogiline tabel	280/281
XIX peatükk.	Siberi rahvad XVII sajandil	286
§ 63.	Ida-Siber XVII sajandil	286
§ 64.	Ida-Siberi vallutamine ja koloniseerimine	288
XX peatükk.	Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia XVI—XVII sajandil	295
§ 65.	Taga-Kaukaasia XVI—XVII sajandil	295
§ 66.	Kesk-Aasia XVI—XVII sajandil	297
NSV Liidu ajaloo	peadaatumid	299
Rõhkude asetusest	. . . . .	302

Vastutav toimetaja V. Orav.

Neljas, muudetud ja täiendatud trükk.

Ladumisele antud 19. I 1949. Trükkimisele antud 17. II 1949. Trükiarv 3500. Paber 56×79, $\frac{1}{16}$. Trükipoognaid 19,5. Trükitähti trükipoognas 34 375. Arvutuspoognaid 16,75. MB-02101. Tellimise nr. 116. Trükikoda „Punane Täht“, Tallinn, Pikk tn. 54.

На эстонском языке.

Проф. А. М. Панкратова. История СССР I.

Rbl. 5.20

A-17618

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00495112 7

10 220